

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та
філософські науки»

Випуск 26

Серія започаткована 1996 року

Харків 2018

Вісник містить статті, підготовлені учасниками конференції «Мова/«мови» міста та формування ідентичності населення Харкова (кінецьXVIII– початок XXI ст.)». Головну увагу приділено теоретичним та методологічним проблемам урбаністичних студій, особливостям формування міського простору та його сприйняття мешканцями, розвитку міської топоніміки, символічній мові міста. Проблеми розвитку Харкова висвітлено в порівняльному контексті із іншими містами України, європейським та світовим досвідом.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Видання є фаховим у галузі історичних наук. Наказ МОН України №1328 від 21.12.2015.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 1 від 19 січня 2018 р.)

Видання здійснено за фінансової підтримки Програми імені Ковальських Канадського інституту українських студій Альбертського університету

Склад редакційної колегії:

- д. іст. н., проф. Чорний Д. М. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Танцюра В. І. (заст. відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Білик Я. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Карпенко І. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Петровський В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. філос. н., доц. Чугуєнко М. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ
д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)
д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)
д. філос. н., проф. Аляєв Г. Є., Полтавський національний технічний університет
д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е., Лундський університет (Швеція)
д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію KB №21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

МІСЬКІ НАРАТИВИ ТА ПРАКТИКИ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бетлій О. В.	
Міська історія: окреслення дослідницького поля.....	9
Долинська М. Л.	
До питання методики класифікації урбанонімів як історичного джерела.....	18
Снітко І. А., Курушина М. А.	
Автентична та сучасна символіка в архітектурному й культурному просторі міста.....	33
Диса К. Л.	
Питання мови міста як предмет уваги подорожньої літератури: від кінця ранньомодерної доби до зламу XIX – XX ст.....	44
Мариняк Р. С.	
Урбаністичний і рустикальний художній простір та його втілення в сучасній українській літературі.....	51
Боженко А. О.	
Простір, що промовляє: соціальні розрізнення у модерному Харкові.....	59
Мартинюк О. В.	
Публічність, видимість, видовищність: Київське товариство велосипедистів-любителів у контексті міських трансформацій 1890-х років.....	65
Нестеренко В. О.	
Приватні садиби мешканців Харкова 60-х років XIX ст. та початку XX ст.: семіотичний аналіз.....	81
Яковенко Г. Г.	
Гувернери у дворянських родин м. Харкова наприкінці XVIII – на початку XIX ст.....	93
Куценко Д. А.	
До питання політики пам'яті в Харкові в 2010-2016 роках.....	98

ПЕРЕХРЕСТЯ МІСЬКИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Скляр В. М.	
Етномовна структура населення Харкова на початку XXI ст.....	104
Гірік С. І.	
Меморіалізація спадку етнічних меншин і зміни міської топоніміки в Україні (2015–2017 роки).....	112
Леньо П. Ю.	
Зміна міської топоніміки Закарпатської України в період інтеграції краю до складу Української РСР (листопад 1944 – січень 1946 років).	118
Гарбар М. А.	
Повернені із забуття: топоніми сучасних вулиць Харкова.....	125
Удовенко Л. О.	
Особливості взаємозв'язку між урбанонімами й історичною пам'яттю (на матеріалах м. Харків).....	129
Рачков Є. С.	
Процеси саморефлексії та саморепрезентації університетської спільноти в сучасній Україні (на матеріалах Харківського університету).....	135
Кучеренко М. Д.	
«Сектантство сільське» та «сектантство міське» в радянській пропаганді 1920-1930-х років (за матеріалами журналу «Антирелигиозник»).....	142
Потоцький В. П.	
Мовна політика Денікінського режиму у великих містах України.....	147
Чорний Д. М.	
Харків як об'єкт урбаністичних студій: контексти, підсумки, нові орієнтири.....	157

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ**Мусієздов О. О.**

Інформація про дослідження «Традиційні, модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)».....165

СОДЕРЖАНИЕ

ГОРОДСКИЕ НАРРАТИВЫ И ПРАКТИКИ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

Бетлий О. В.	
Городская история: определение исследовательского поля.....	9
Долынська М. Л.	
К вопросу методики классификации урбанонимов как исторического источника.....	18
Снитко И. А., Курушина М. А.	
Аутентичная и современная символика в архитектурном и культурном пространстве города.....	33
Диса К. Л.	
Вопрос языка города в фокусе внимания путевой литературы: от конца раннего модерного времени до рубежа XIX-XX вв.....	44
Мариняк Р. С.	
Урбанистическое и рустикальное художественное пространство и его реализация в современной украинской литературе.....	51
Боженко А. О.	
Говорящее пространство: социальные различия в современном Харькове.....	59
Мартынюк О. В.	
Публичность, видимость, зрелищность: Киевское общество велосипедистов-любителей в контексте городских трансформаций 1890-х годов.....	65
Нестеренко В. А.	
Частные усадьбы жителей Харькова 60-х годов XIX ст. и начала XX вв.: семиотический анализ.....	81
Яковенко Г. Г.	
Губернаторы в дворянских семьях г. Харькова в конце XVIII – в начале XIX в.....	93
Куценко Д. А.	
К вопросу политики памяти в Харькове в 2010-2016 годах.....	98

ПЕРЕКРЕСТКИ ГОРОДСКИХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ

Скляр В. Н.	
Этноязыковая структура населения Харькова в начале XXI в.....	104
Гирик С. И.	
Мемориализация наследия этнических меньшинств и изменения городской топонимики в Украине (2015–2017 годов).....	112
Леньо П. Ю.	
Изменение городской топонимики Закарпатской Украины в период интеграции края в состав Украинской ССР (ноябрь 1944 – январь 1946 годов).....	118
Гарбар М. А.	
Возвращенные из небытия: топонимы современных улиц Харькова.	125
Удовенко Л. А.	
Особенности взаимосвязи между урбанонимами и исторической памятью (на материалах г. Харьков).....	129
Рачков Е. С.	
Процессы саморефлексии и саморепрезентации университетского сообщества в современной Украине (на материалах Харьковского университета).....	135
Кучеренко М. Д.	
«Сектантство сельское» и «сектантство городское» в советской пропаганде 1920-1930-х годов (за материалами журнала «Антирелигиозник»).....	142
Потоцкий В. П.	
Языковая политика Деникинского режима в больших городах Украины.	147
Черный Д. Н.	
Харьков как объект урбанистических исследований: контексты, результаты, новые ориентиры.....	157

ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ**Мусиезов А. А.**

Информация про исследования «Традиционные, современные та постмодерные ценности в украинском мегаполесе (пример Харькова)».....165

CONTENTS

URBAN NARRATIVES AND PRACTICE OF THEIR STUDIES

Betlii O.V.	
Urban History: Elaboration of Research Area.....	9
Dolynska M. L.	
One Method of Classification of Urbanonyms as a Historical Source.....	18
Snitko I. A., Kurushyna M. A.	
Authentic and Modern Symbolism in Architectural and Cultural Town Space.....	33
Dysa K. L.	
The Language of the City as a Subject of Travel Literature: From the Late Early-Modern Period till the Turn of the 19th-20th Centuries.....	44
Marinyak R. S.	
Urbanistic and Rustic Artistic Space and Its Realization in Modern Ukrainian Literature.....	51
Bozhenko A. O.	
The Speaking Space: Social Distinctions in Modern Kharkiv.....	59
Martynyuk O.V.	
Visibility, Publicity, Performance: the Kyiv Club of Bicycle Lovers in Context of 1890s Urban Transformations.....	65
Nesterenko V. O.	
The Private Houses of Kharkiv Citizens in 1860s and in the Beginning of 20 Century : semiotic analyze.....	81
Jakovenko G. G.	
Private Tutors in the Noble Families of Kharkiv in the Late 18 - Early 19 Centuries.....	93
Kutsenko D. A.	
On the Issue of Memory Politics in Kharkiv in 2010-2016.....	98

CROSSROADS OF URBAN IDENTITY

Sklyar V. M.	
Ethno-Language Structure of Kharkov Population at the Beginning of the 21 Century.....	104
Hirik S. I.	
The Memorialization of the Ethnic Minorities' Heritage and the Streets Renaming in Ukraine, 2015–2017.....	112
Leno P. J.	
Change of Urbans Sreet Names in Transcarpathian Ukraine in the Period of Integration of the Region into Ukrainian SSR (November 1944 – January 1946).....	118
Garbar M. A.	
Returnedtomemory:the Toponymsof Modern Streetsof Kharkiv.....	125
Udovenko L. O.	
Features of the Relationship Between Urbanisms and Historical Memory (on the Materials of Kharkiv).....	129
Rachkov Ye. S.	
Self-reflection and Self-representation Processes of University Community in Modern Ukraine (on the materials of Kharkiv University).....	135
Kucherenko M. D.	
«Rural Sectarianism» and «Urban Sectarianism» in the Soviet Propaganda of 1920-1930s (Based on the Materials of the Journal «Антирелигиозник»).....	142
Potockiy V. P.	
The Language Policy of the Denikin Regime in Large Cities of Ukraine.....	147
Chorniy D. M.	
Kharkivasan Objectof Urban Studies: Contexts, Results, New Landmarks.....	157

CHRONICLES OF LIFE**Musiyezdov O. O.**

Traditional, Modern, and Post-modern Values

in Ukrainian Megapolis (Case of Kharkiv).....165

МІСЬКІ НАРАТИВИ ТА ПРАКТИКИ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 94:911.375(100)

DOI: 10.26565/2227-6505-2018-1-01

О. В. Бетлій

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Центр міської історії
Центрально-Східної Європи (Львів)

МІСЬКА ІСТОРІЯ: ОКРЕСЛЕННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОЛЯ

Статтю присвячено міській історії як окремому напрямку історичних досліджень. У тексті проаналізовано, як українські та зарубіжні дослідники визначають її завдання, які дискусії є щодо її змістового наповнення; окреслено проблематику сучасних досліджень у межах цього напрямку. Крім того, авторка вказує, у чому полягає відмінність міської історії від інших дослідницьких стратегій, зазначаючи, які виклики постають перед істориком, що береться досліджувати міста й містечка.

Ключові слова: міська історія, урбанізація, дослідницькі підходи та методологія, місто.

Статья посвящена городской истории как отдельному направлению исторических исследований. В тексте проанализировано, как украинские и зарубежные исследователи определяют ее задачи, какие ведутся дискуссии о ее содержательном наполнении; очерчена проблематика современных исследований в рамках этого направления. Кроме того, автор указывает, в чем заключается отличие городской истории от других исследовательских стратегий, рассматривает, с какими вызовами сталкивается историк, который берется за исследование городов.

Ключевые слова: городская история, урбанизация, исследовательские подходы и методология, город.

The article examines urban history as a separate research area within history studies. The author has analyzed how Ukrainian and foreign researchers have outlined its tasks, what discussions have been conducted on its content. Besides, the author has defined the most promising research areas within urban history approach. In addition, she has tried to elaborate the differences between urban history and other research strategies and take into consideration some challenges which any historian who is approaching history of towns and cities is facing.

Key words: urban history, urbanization, research approaches and methodology, city.

Міська історія (urbanhistory) – без перебільшення один із найскладніших, найвимогливіших, але водночаснайпривабливіших напрямів історичних досліджень. Попри те, що в Україні вона тільки розширює коло своїх прихильників¹, у західній історичній науці її розквіт триває від насичених подіями 1960-х років. У цій статті я спробую проаналізувати основні підходи, застосовувані в дослідженнях міського минулого, використавши

© Бетлій О. В., 2018

¹Окрім Центру міської історії ЦСЄ у Львові, який залишається єдиною повноцінною дослідницькою інституцією на сьогодні, заявили про себе зокрема також Центр урбаністичних студій НаУКМА, Науково-дослідний інститут історичної урбаністики у Бердянську. Популяризація напрямку може прийти з розвитком часопису “Місто: історія, культура, суспільство”, що його видають Інститут історії НАН України та історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 2016 року.

вітчизняній зарубіжні дослідження та приклади інституціоналізації міської історії як окремого дослідницького напрямку.

Будь-яка спроба укласти бібліографії зарубіжної й вітчизняної міської історії вкаже на очевидну диспропорцію в кількості та якості відповідних досліджень¹. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, історична наука в Україні досі розвивається за її однієї відомою схемою – будучи відтягнута від західного історіописання, яке в 1960–1970-х роках вибухнуло новими підходами до вивчення минулого, українські історики й після 1991 року не встигають синхронізувати свій методологічний інструментарій з тим, який застосовують західні колеги. Це, своєю чергою, є наслідком дальшої, за поодинокими винятками, неінтегрованості українських істориків у зарубіжну історичну спільноту, до якої належать історики з усього світу. По-друге, українські історики великою мірою й далі перебувають у полоні матеріалізму, вбачаючи, зокрема, у місті переважно матеріальну форму, байдуже у вигляді будинку чи побуту. Це суттєво звужує перелік тем, розроблюваних у межах вітчизняних студій міського минулого. По-третє, в Україні тільки створюють платформи, щоб якісно й постійно обговорювати проблеми розвитку міста [2, с. 70-71]. Як свідчить досвід західної історичної урбаністики, дискусії про місто та зростання уваги до його минулого – взаємопов'язаний процес. Насамкінець, значення, безперечно, мають і різні етапи та досвіди урбанізації, а також конструювання українського національного наратива довкола села/селянина, а не міста/містянина [1, с. 11-13].

Відмінності у вивченні історії міст між українськими й західними істориками можна спостерігати, якщо зіставити мету й завдання підходу. Так, історичну урбаністику в Україні визначають як «галузь соціогуманітарного знання, яка досліджує урбанізацію як історичний процес. Вивчає історію міст, історію міського господарств та самоврядування, принципи містобудування тощо; розробляє класифікаційні критерії для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Досліджує закономірності переходу від традиційних (доіндустріальних) до індустріальних і постіндустріальних форм міського життя, еволюцію соціокультурного поділу міського простору, управління містами, міську культуру та відповідну ментальність. У теорії предметом У. і. є вивчення міста в його цілісності – як соціокультурного феномена із власними фазами розвитку, в широкому політичному й ідеологічному контексті. На практиці ж увага зосереджується переважно на неповторних рисах окремих міст та формуванні системи міських атрибутів (архітектурно-планувальних, фортифікаційних, культуров-релігійних, соціальних тощо)» [4]. Прикметно, що урбанізацію авторка тексту Ярослава Верменич розуміє насамперед як «процес підвищення ролі міст у житті соціумів», який дає змогу «простежити процес формування міських традицій на різних стадіях» [3, с. 23]. З дальшого аналізу випливає, що для дослідниці важливі насамперед місто як форма, як своєрідний побут зі своїм простором поширення, як відповідність характерним критеріям і рисам, які неодмінно мають вказувати на міський характер поселення. Не вдаючись у дискусію щодо зазначених визначень урбанізації, зауважу лише, що за класичним уже визначенням американського соціолога та демографа Кінгслі Дейвіса (Kingsley Davis) урбанізація – це не розростання міст, а збільшення концентрації населення в містах. Тому урбанізовані суспільства визначає не кількості розмір міст, а відсоткове співвідношення населення, що проживає в місті та в сільській місцевості [12, с. 23]. Звісно, ХІХ століття засвідчило, що наслідком урбанізації є також розростання міста, але після подолання дитячої смертності в містах (насамперед Західної Європи) уже від початку ХХ ст. ми можемо спостерігати процес природного приросту міського населення.

¹Портал часопису UrbanHistory дозволяє отримати доступ до онлайн-бібліографії, яка на сьогодні налічує 34000 позицій [23].

Порівняймо також наведені в текстах Я. Верменич визначення з тим, як схарактеризував напрямок один з основоположників міської історії професор Лестерського університету Джеймс Дайос (James Dyos) у своїй інавгураційній промові (1973 р.). Зокрема, він зазначав: «Міська історія, і це має бути тепер зрозуміло, поле знання, не окрема дисципліна у звичному сенсі, а поле, у якому сходяться багато дисциплін» [14, с. 31-32]. На практиці це означало вивчення міста в усій його повноті (totality), для чого потрібно досліджувати міську фізичну та соціальну текстуру їхній нерозривній взаємодії та взаємонакладанні. Дж. Дайос критикував тогочасні здобутки нової американської міської історії, сфокусованої на кількісному аналізі статистичних даних. Для нього вона була зосереджена на чому завгодно тільки не на місті та його історії, оскільки розглядала місто як арену соціальних процесів. Натомість для Дж. Дайоса місто – це насамперед частина драми, у якій рівноправну участь беруть «покоління будинків» та «покоління людей». Саме ця драма формує місто, у дослідженні якого ми відходимо від опису міст як форми й переходимо до аналізу індивідуального досвіду містян та соціальних взаємин. Уникаючи категоризувати міську історію як окрему історичну дисципліну, Дж. Дайос, проте, визначив, чим предмет дослідження цього напрямку різнився від інших. Так, на відміну від локальної історії, міська історія бере до уваги глибші та всеосяжніші історичні процеси; вона вивчає різні типи міського урядування, а не лише муніципальну владу як муніципальна історія; її цікавить розвиток соціуму й міського середовища, а не лише суспільства, що притаманно соціальній історії тощо [14, с. 36]. Власне кажучи, серед усіх можливих напрямів історичних досліджень, у яких місто – арена розвитку подій чи процесів, лише міська історія однаково зацікавлена вивчати досвід мешканця та міського простору й розглядає місто в усьому комплексі економічних, соціальних, транспортних, культурних, побутових, політичних, управлінських, гендерних, туристичних, архітектурних, планувальних та інших взаємозалежностей у їхній історичній перспективі.

Видається, що різниця у тлумаченнях особливостей міської історії як напряму наявна у тому, як визначають проблематику відповідних наукових часописів. Нижче зупинюся лише на двох прикладах: українському журналі «Місто: історія, культура, суспільство» та міжнародному кембриджському журналі, що ним опікується Центр міської історії в університеті Лестер, «Urban History».

«Місто: історія, культура, суспільство» – це, безперечно, давно очікуваний та амбітний проект. Уже сама його поява свідчить про зростання уваги до міста в Україні. Важливо, що поряд, зокрема, з успішним та унікальним Центром міської історії (Львів)¹ виникла ще одна платформа для того, щоб обмінюватися результатами досліджень і створити вітчизняну мережу істориків-урбаністів. Сьогодні за першими чотирма номерами ще рано оцінювати досягнення команди часопису, а докладний історіографічний аналіз уміщених статей потребував би окремої розвідки, тому зверну увагу лише на формальні речі. Зокрема, за переліком, поданим у зверненні до потенційних авторів часопису, основні тематичні напрямки визначені так: «теоретичні та методологічні підходи в дослідженнях міста; місто і село – взаємодія та співіснування; економічна історія міста; соціальний простір і практики у містах; міське громадянство та влада у місті; ментальні образи та карти міст; символічна географія міст; матеріальний простір міста; міська історія та культурна спадщина; структури міського повсякдення; антропологія, етнографія міста» [9]. Цікаво, що в цьому переліку немає згадок, зокрема, про міську морфологію, демографію, транспорт та комунікації, довкола яких розвивалася міська історія на Заході. З другого боку, якщо звернути увагу вже на структуру самого журналу, то впадає у вічі утвердження дещо іншого змістового наповнення. «Міська археологія» стала постійно репрезентованим підходом; почали виокремлювати ранньомодерний період з увагою до різних аспектів міського життя; модернізація, видається, уже усталилася як постійна тематична рубрика. Такий мікс,

¹Детальніше про Центр та його дослідницькі проекти див [5;10].

вочевидь, вказує на ранній етап становлення методологічного інструментарію сучасної української історичної урбаністики.

Часопис «Urban History» (UH), своєю чергою, демонструє загальний стан розвитку напряму на сьогодні. Як зазначено в описі видання, до уваги беруть статті, у яких розкрито соціальні, економічні, політичні, культурні аспекти історії міст та містечок [23]. І в цьому формулюванні полягає вже перша відмінність між часописами. Для західного журналу важливо зацентувати на методологічних підходах, а також чітко розрізнити типи міст, завдяки, безперечно, і двом різним лексемам, породженим мовою, – *city* та *town*. На більшу кількість відмінностей може вказати програмна стаття багаторічного редактора УН Ричарда Роджера (Richard Rodger) «Urban History: prospect and retrospect» (1992). По-перше, він характеризує змістове наповнення часопису, чим одразу вказує на важливі для західної міської історії підходи: широкі хронологічні межі відповідного дослідження й порівняльний часо/просторовий аналіз (у межах однієї країни або на прикладі порівняння відповідних типів міст у різних країнах). По-друге, проблематика потенційних публікацій могла містити такі дослідницькі галузі, як «міська політика, муніципальні політичні практики, соціальна структура, класові взаємини, міська демографія та структура родини, уява та іконографія в містечках та містах, економічна діяльність та поширені професії, громадське здоров'я та управління у сфері довкілля, дозвілля та рекреаційна діяльність» [20, с. 4]. По-третє, висловлено важливу методологічну заувагу. Праці мали мати аналітичний, а не описовий характер. І тут ми підходимо до ще однієї принципової різниці між працями, опублікованими про історію міст в Україні та за кордоном. Ідеться про розрізнення текстів, написаних з фокусом на одному місті/місці без належної контекстуалізації, і праць, у яких витримано чіткі аналітичні рамки.

Антикваріанізм, захоплення міськими старожитностями, надмірна увага до матеріальних артефактів, накопичення деталей, описовий наратив у форматі міської біографії, фокус на окремому прикладі, ігнорування загальних історичних контекстів та процесів – це те, що нещадно критикують за межами українського історіописання. Натомість заохочують до аналітичного підходу з притаманною йому увагою до процесу історичних змін, поясненням соціальних причин та наслідків, вивченням того, як зіткана взаємодія фізичного та соціального просторів, без чого будь-яке дослідження міста пропонує неробочу версію його минулого [22]. При цьому важливо поєднати методологічні підходи, які можуть допомогти розглянути місто вусюму його різноманітті. Тому не дивно, що й панівним принципом тут лишається міждисциплінарність, а не відданість якійсь конкретній методологічній рамці. Так само заохочують уникати поділу досліджень за періодом, оскільки вагомість надають методологічному інструментарію, а не хронологічним рамкам.

Тоді як історіографія з української історичної урбаністики чекає на ґрунтовний аналіз, досягнення світової уже отримали свій перший огляд. 2016 року вийшла друком монографія Шейна Евена (Shane Ewen), одного з редакторів УН, що має характерну назву «What is Urban History?» [15]. Праця цікава не тільки визначенням дослідницького поля та проблематики, періодизацією, характеристикою кола найвпливовіших для розвитку напрямку дослідників, але й пропозицією розглянути доробок істориків у межах п'яти тематичних груп: простір та ідентичності, управління містами, місто й довкілля, міська культура й модерність, транснаціональна міська історія.

Для будь-якого дослідника, який працює з міським матеріалом, корисними будуть розрізнення між міською історією та іншими напрямками (насамперед соціальною історією¹), розкрита взаємозалежність між процесом урбанізації, розвитком міст та зростанням зацікавлення міським минулим серед істориків, про які зазначає Ш. Евен. Завдяки такому викладу матеріалу читачеві вкотре нагадано про палку дискусію між апологетами та критиками міст уже в XIX ст., коли для одних місто було прикладом

¹Не варто забувати, що міську історію деякі критики вважають синонімом соціальної історії.

цивілізаційного розвитку та символом прогресу, а для інших – «Молохом», який нещадно пожирає своїх дітей, призводить до виродження й деградації населення (як міського, так і в межах держави) (пор. із [13, с. 29-51]).

Аналізуючи доробок істориків у розділі про простір та ідентичність, Ш. Евен звертає увагу на те, як змінилися підходи з розвитком самої історичної науки. Зокрема, він розглядає, наскільки віяння, привнесені «ною культурною історією», розширили поле досліджень: вивчення класових взаємозалежностей доповнено такими категоріями аналізу, як гендер, сексуальність, раса, етнічність; у розгляді принципів містопланування почали зважати на позиції містянина, що розкривають сприйняття простору і вказують на індивідуальні просторові історії тощо. Унаслідок цього на прикладі європейських, американських, а також (пост)колоніальних міст вдалося розглянути ширше коло чинників, які впливали на сегрегацію міського населення; використання простору різними категоріями містян (за гендерною, расовою, етнічною та іншими ознаками); показати, як формували передмістя та організовували простір на основі різних уявлень про нього та відмінних практик з його використання. Важливою темою, яка від кінця XIX ст. цікавить дослідників, надалі лишається типаж та образ «міського вбогого». Однак предмет сучасних досліджень уже не обмежено вивченням нижчих верств міського населення [15, с. 33-54]. Тепер дослідників «міський бідний» цікавить також як конструкт, над створенням якого працювали різні освічені та ліберальні кола, перетворивши жебрака на свого «Іншого» та зробивши з нього об'єкт політики реформ та благодійної діяльності.

Багата на інтерпретації є й інша група досліджень, що стосується теми управління містами. Як показав Ш. Евен, історики вже давно відійшли від досліджень міської політики, обмежених вивченням діяльності виключно представників міської влади. Тепер в полі зору дослідників перебувають різні особи, залучені до управління містом: від тих, хто приймає рішення, до тих, хто їх виконує; від тих, хто забезпечує порядок, до тих, хто відповідає за охорону здоров'я. У таких дослідженнях вивчають міські еліти та їхню соціальну структуру, місцеве самоврядування та агентність громади, багатогранно вивчають мережеві зв'язки між усіма, хто дотичний до управління містом, звертають увагу на розвиток альтернативних мереж (напр., благодійництва) [15, с. 55-74]. Таке охоплення дослідницькою увагою різних акторів допомагає зрозуміти складні механізми ухвалення рішень, виклики для їхньої імплементації, опір їхньому впровадженню тощо.

Не менш плідні для розуміння процесів урбанізації та розвитку міст результати досліджень, що вивчають міста в контексті довкілля. Зазначений напрям – один із наймолодших, що пов'язано зі становленням екоісторії (environmental history) лише в 1990-х роках. Попри це, проблеми, охоплені зазначеною групою досліджень, були ключові для модерного міста. Ідеться про розгляд міста як окремого середовища, вивчення впливу довкілля на здоров'я містянина, боротьбу із забрудненням, забезпечення містян чистою питною водою, каналізацією тощо. До уваги беруть і просвітницькі кампанії, зокрема, гігієністів. Вивчають, як змінюється повсякдення міського мешканця, колитой отримує нові комунальні послуги. Водночас істориків дедалі більше цікавить і те, як тогочасні суспільства використовували та приборкували такі ресурси, як, наприклад, воду, а тому історія міських річок стає популярніша [16]. З одного боку, річка могла становити небезпеку (повені та джерело інфекції); з другого, – інженерні рішення, використані під час розбудови системи водопостачання або будівництва дамб, ставали показником модерності міста [15, с. 75-91]. Вивчення наслідків стихійних лих для міста розкриває ще один аспект міського життя – нові можливості для перепланування та перезабудови зруйнованих районів. Тому в межах міської екоісторії можна успішно досліджувати взаємодію містянина з природою (це також можуть бути рослини, парки, тополиний пух тощо), створення технологічного ландшафту зі зменшенням впливу середовища на здоров'я людини, висвітленням взаємопов'язаності соціальної сегрегації та екологічного стану районів міста, з аналізом того, як міста

перестають уособлювати екологічну катастрофу та стають агентами «зеленого мислення» й оздоровлення довкілля [16].

Широкий спектр тем заявлений і в дослідженнях, присвячених міській культурі та модерності: від розгляду індивідуального досвіду особистості до питань перебудови міського простору; від дослідження міста як агента модерності до становлення новомови в архітектурі; від характеристики нових стилів споживання до задоволення потреб нового середнього класу, зокрема завдяки різним реформам. Тут ідеться і про фемінізацію, і про політизацію міського простору, і про його перетворення в медійний та мистецький конструкти. Очікувано в полі зору істориків опиняється вулиця – місце драми, конфлікту, ідеологічного зіткнення, витівок фланера та об'єкта джентрифікації в різноманітті концептуального осмислення, яке запропонували Георг Зіммель та Луї Вірт, Вальтер Беньямін і Джейн Джейкобс та ін. [15, с. 92-113]. Без перебільшень, ця тематична група – багате поле для відкриттів, адже джерельна база досліджень містить різноманітні его-позиції: щоденники й путівники, художні твори й газетні фельетони, візуальні та аудіоджерела тощо.

Транснаціональний підхід у межах міської історії, своєю чергою, дає змогу вийти з вузьких національних рамок і подивитися на міста не тільки в історичній, але й у світовій перспективі. Міста не розвиваються у вакуумі, в основі ухвалених рішень можна простежити запозичення й результати контактів, практики й моделі, апробовані в інших містах. Крім того, типологія міст, за яку так ратують українські історики, на практиці означає те, що дослідження типологічно близьких міст дає змогу зрозуміти їхній розвиток і сутність набагато глибше, ніж порівняння розвитку міст у межах однієї держави [15, с. 114-127]. Отже, переосмислення простору з перспективи транснаціональної міської історії дає змогу розширити просторові рамки аналізу, обмежені нав'язаною XIX ст. національною фрагментацією, і вийти на інший рівень взаємообміну ідей та процесів, що вплинули на формування міст такими, якими ми їх можемо зафіксувати сьогодні [17].

Крім розглянутої праці Шейна Евена, яка залишається найгрунтовнішим і найповнішим історіографічним аналізом доробку в царині міської історії, до уваги варто також брати інші тематичні огляди. Їх регулярно публікують на сторінках «Urban History» і вони доволі вичерпно впроваджують у коло питань, які вивчають у межах відповідних підходів або національних історіографій. Звернімо увагу лише на кілька з них.

Злочинність і міський простір – невіддільний складник міського розвитку й незмінна тема досліджень. Змінні натомість питання, які ставлять тепер дослідники до відповідних джерел. Тривалий час і тут відчувалося, що місто використовують як простір, де скоюють злочин, не вивчаючи контексту й не локалізуючи вчинений злочин. Зважали переважно на нормативні акти, інституційні документи, судові ухвали та описи процесів, поліцейські звіти, тобто сукупність документів, що висвітлюють позицію адміністрації/влади. Останнім часом предметом безпосереднього вивчення стає злочин як такий. Дослідники намагаються крізь призму злочинності пояснити місто, звернути увагу на особливості забезпечення правопорядку, пов'язавши їх з чіткими локаціями, простежити взаємонакладання просторових і соціальних контекстів, що зумовлюють кримінальну діяльність в окремих районах міста. Завдяки зміненому фокусу уваги вдається пояснити не тільки специфіку діяльності окремих груп злочинців (найчастіше йдеться про повій і кишенькових злодіїв), але також вказати на роль ЗМІ в конструюванні образу та тиражуванні стереотипу «злочинного місця»; показати, як паніка щодо все більшої злочинності впливала на вияв пильності й доноси містян до поліції і, з другого боку, стимулювала владу вдаватися до відповідних реформ. Ідеться також про глибші дослідження окремих злочинних груп, визначення гендерної специфіки окремих типів злочину. Далі шукають відповіді на питання, які чинники впливали на виникнення й поширення різних видів злочинів у місті, для чого потрібно ретельніше прочитувати фізичну й соціальну мапи окремої вулиці чи кварталу. Переосмислюють і дії влади – дедалі частіше зважають на співпрацю та взаємозв'язок поліції, суду, в'язниці й відповідних товариств і застосованих ними практик, завдяки яким

намагалися запобігти появі хоча б побутових злочинів [18]. Отже, у поле зору дослідника потрапляє сукупність обставин, якими могли зумовлювати наявність чи брак злочинів у певній частині міста.

Гендерна перспектива в дослідженнях – це ще один підхід, який успішно розвивають у межах міської історії. Завдяки йому дослідники ввели в міський простір жінку та представників ЛГБТ-спільнот. З одного боку, такі розвідки показали, що у вивченні міста можна успішно уникати поділу на чоловічий/жіночий простір і послабити вплив класового аналізу, запропонувавши натомість вивчати досвід містян з огляду на культурно зумовлені гендерні ролі. З другого боку, використавши приклади великих і провінційних міст, дослідники вказали на різноманітний досвід, зокрема, жінок, не зведений виключно до створення домашнього затишку. Нові дослідження свідчать, що підприємницька діяльність, участь у різноманітних товариствах, активна присутність у міському просторі не тільки були, попри культивування загального образу жінки – «домашнього янгола», але й їх застосовували, щоб підтвердити й закріпити належність до середнього класу уже з кінця ХІХ ст. [19]. Тому, використовуючи гендер як категорію аналізу, дослідники можуть розкрити чимало стратегій, які поставали в місті в разі зіткнення з домінантним маскуліним дискурсом.

Релевантними для української міської історії можуть бути спостереження щодо вивчення історії ринків у процесі модернізації. По-перше, ця тема наявна у вітчизняних працях завдяки обізнаності з давно перекладеною працею Макса Вебера «Місто». По-друге, контекст розвитку українських міст і містечок після 1991 року повернув ринок у фізичний міський простір з небувалим різноманіттям і масштабом, адже ще донедавна, як і на початку модерного періоду, саме ринок залишався основним ядром обміну товарами в Україні. Тепер його, як це було типово для міст Західної Європи уже наприкінці ХІХ століття, поступово витісняють торговельні центри. Спектр аспектів, які можна розглянути під час відповідного дослідження, може містити: функціонування ринку-місця та створення довкола нього особливих практик індивідуального контакту між продавцем та покупцем; розгляд ринку як джерела збагачення й зубожіння; зображення ринку як місця жвавого міського життя, яке поступово придушили нові норми санітарного та всіякого іншого контролю, витіснивши його згодом у простір міської периферії. Уважне вивчення історії ринків також дасть змогу ліпше пояснити економічний розвиток міста й виробництво міського простору, винайдення і зміну практик споживання, дослідити повсякдення містян й одночасно проаналізувати їхню купівельну спроможність і вироблені на її основі просторові практики споживання [21]. Зрештою, ринок-як-місце – добра вихідна точка і для становлення економічної міської історії в Україні.

Підсумовуючи, ще раз зазначу, що міська історія – це складний напрям історичних досліджень. Працюючи в її методологічному полі, науковець завжди може потрапити в пастку чітко не окреслених червоних ліній, за якими завершується міська й починається якась інша історія. Утримувати поєднання просторового й соціального компонентів може не кожен. Добре прописана міська драма – це завжди 3D-реконструкція міського життя, завдяки якій читач може уявити себе мешканцем відповідного міста. Помічними тут можуть бути сягання за інструментарієм, розробленим у суміжних науках, зокрема, у міській соціології чи міській географії. Свого часу я, зокрема, змогла написати історію просторових практик поляків і чехів у Києві, використавши методологічні розробки Кевіна Лінча й Мішеля де Серто [11]. Це дало змогу уникнути викладу матеріалу в першопочатковій рамці політичної історії. Про неунікне черпання теоретичних інструментів та категорій аналізу в усіх споріднених історичних напрямках дисциплінах, належних до міських студій (урбаністична теорія), також свідчить мій досвід дослідження історії Києва протягом Першої світової війни. Тут треба зважати на все: від трансформації міської політики до змін у структурі населення; від пошуку нових форм політичної культури міста до вироблення нових повсякденних практик проживання в місті в умовах війни; від змінних складників злочинності до нових

практик нагляду й покарання; від жіночої емансипації до більшої залежності від чоловіка/держави; від вироблення нових національних проєктів до непростих процесів самоідентифікації містян тощо¹.

Отже, як свідчить побіжний огляд вітчизняних і зарубіжних досліджень, міська історія залишається перспективним і невичерпним напрямом історичних досліджень. Попри те, що дослідники й надалі дискутують про те, «що таке міська історія?», як і про те, зрештою, «що таке місто?», наявний доробок настільки багатий на різноманітні підходи, визначені проблеми й розкриті аспекти міського життя, що навіть дослідникам-початківцям буде нескладно зрозуміти пташину мову цього «поля знання». Водночас розроблення окреслених вище тем на українському матеріалі дасть змогу ґрунтовніше дослідити урбанізаційні процеси XIX та XX століть в Україні; показати, як і хто визначав міську політику; висвітлити, як створювали й організовували простір; реконструювати просторові історії містян з огляду на гендерні, соціальні, етнічні ідентичності тощо, тобто охопити весь той спектр питань, відповіді на які дають змогу простежити генезу розвитку міст від Середньовіччя й до нашого часу. Насамкінець зазначу, що ця стаття – спроба показати українському історикові можливості міської історії, а не подати вичерпний історіографічний аналіз вітчизняної й зарубіжної історичної урбаністики. Історіографія потребує іншої розвідки й, безперечно, глибшого, ретельнішого і критичнішого прочитання текстів.

Література

1. Бетлій О., Диса К., Мартинюк О. Живучи в модерному місті. Вступ // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX століть / упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. – К.: Дух і Літера, 2016. – С. 5-17.
2. Бетлій О. Чи можливий «міський поворот» в українській історіографії? Або, чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ // Історія, пам'ять, політика: Збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії НАН, 2016. – С. 53-72.
3. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с.
4. Верменич Я. Урбаністика історична [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Urbanistyka>.
5. Дяк С., Склокіна І. Дослідження, документування та популяризація історії міст в Україні: досвід Центру міської історії у Львові // Місто: історія, культура, суспільство. – 2016. – № 1. – С. 49-74.
6. Константінова В., Лиман І. Науково-дослідний інститут історичної урбаністики // Місто: історія, культура, суспільство. – 2016. – № 1. – С. 44-48.
7. Міста, війни та відновлення у Східній Європі у XX столітті [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/researchprojects/cities-wars-and-recoveries>
8. Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2017.
9. Місто: історія; культура, суспільство / City: History; Culture; Society [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://mics.org.ua/?page_id=14
10. Центр міської історії Центрально-Східної Європи [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/>
11. Betlii O. Ubi bene ibi patria: Reading the City of Kiev through Polish and Czech «Spatial Stories» from the First World War Period // Frontiers and Identities: Cities in Regions and Nations. – Pisa: Pisa university press, 2008. – pp. 197–221.

¹Детальніше про можливі тематичні блоки історії міст в часи війни та революції див. [7].

12. Davis K. The urbanization of the human population / Kingsley Davis // *The City Reader* / ed. by LeGates & Stout, fifth edition. – Routledge: London & New York, 2011. – pp. 20–30.
13. Dennis R. Cities in modernity: representations and productions of metropolitan space, 1840–1930 / Richard Dennis. – Cambridge: Cambridge university press, 2008. – 438 p.
14. Dyos J. Urbanity and suburbanity // *Exploring the urban past* / ed. by D. Cannadine and D. Reeder. – Cambridge, 1982. – pp. 19-36.
15. Ewen Sh. What is urban history? / Shane Ewen. – Cambridge: Polity Press, 2016. – 173 p.
16. Frioux S. At a green crossroads: recent theses in urban environmental history in Europe and North America / Stéphane Frioux // *Urban History*. – 2012. – Volume 39/ Issue 03 – pp. 529-539.
17. Jørgensen M. C. Nineteenth-century transnational urban history/ Claus Møller Jørgensen // *Urban History*. – 2017. – Volume 44/ Issue 03 – pp. 544-563.
18. Neale M. Research in urban history: recent theses on crime in the city, 1750–1900 / Matt Neale // *Urban History*. – 2013 – Volume 40/ Issue 03. – pp. 567-577.
19. Pluskota M. Research in urban history: recent Ph.D. theses on gender and the city, 1550–2000 / Marion Pluskota // *Urban History*. – 2014. – Volume 41/Issue 03.– pp. 537-546.
20. Rodger R. Urban History: prospect and retrospect / Richard Rodger // *Urban History*. – Volume 19/Issue 01/April 1992. – pp. 1-22.
21. Stobart J., Damme I. Introduction: markets in modernization: transformations in urban market space and practice, c. 1800 – c. 1970 / Jon Stobart and Ilja Van Damme // *Urban History*. – 2016. – Volume 43/Issue 03. – pp. 358-371.
22. Tilly Ch. The urban historian's dilemma: faceless cities or cities without hinterlands?/ Charles Tilly // *CRSO working paper*. – 1981. – № 248. – 23 p.
23. *Urban History* / editors Dr Shane Ewen Leeds Beckett University, UK, Professor Simon Gunn University of Leicester, UK and Professor Rosemary Sweet University of Leicester, UK [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history#>

УДК 94:81'373.21[625.712(477.83-25)]:001.82

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-02

М. Л. Долинська
Український католицький університет

ДО ПИТАННЯ МЕТОДИКИ КЛАСИФІКАЦІЇ УРБАНОНІМІВ ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

В історичній науці топоніми класифікують відповідно до засад і методів, опрацьованих переважно в мовознавстві. Для вивчення урбанонімів складно застосувати загальноприйняті класифікації, бо урбаноніми неможливо вписати в ієрархічну структуру топонімів. Оскільки місто є складним просторовим і соціальним об'єктом, що, безумовно, віддзеркалювалося в процесі утворення і функціонування внутрішньоміських назв, запропоновано застосувати класифікацію не за самими назвами, а за об'єктами. Класифікація за об'єктами-денотатами корелюється з сучасним трактуванням простору міста як гетерогенної системи. В цьому контексті можна розглядати об'єкти як реальні витвори в міському просторі, а їхні назви – як опис уявлення про цей простір.

Ключові слова: урбанонім, денотат, класифікація, ієрархічна система, Львів, ранньомодерний період.

В исторической науке топонимы классифицируются в соответствии с основами и методами, преимущественно функционирующими в языкознании. Для изучения урбанонимов трудно применить общепринятые классификации, потому что урбаноним невозможно вписать в иерархическую структуру топонимов. Поскольку город является сложным пространственным и социальным организмом, что, безусловно, отражалось в процессе создания и функционирования внутригородских названий, предлагается применить классификацию не по самым названиями, а по объектам. Классификация по объектам-денотатам коррелируется с современной трактовкой пространства города как гетерогенной системы. В этом контексте можно рассматривать объекты как реальные произведения в городском пространстве, а их названия – как описание представления об этом пространстве.

Ключевые слова: урбаноним, денотат, классификация, иерархическая система, Львов, раннемодерный период.

In their studies on the classification of the toponyms historians mainly use the methods of linguistics. These methods of classification are not appropriate for the urbanonyms because it is impossible to fit urbanonyms in with the hierarchical structure of the toponyms. Each town is a complex spatial, social and cultural formation (object). This complexness influenced the creation of the proper names. Therefore, a classification of denotats (objects) rather than the classification of their names is suggested. In such context one can see the objects themselves as real formations in town's space and their proper names reflecting the conception of this space.

Key words: urbanonym, denotat, classification, hierarchical structure, Lviv, Early Modern period.

За замовчуванням історична топоніміка належить до спеціальних історичних дисциплін. Одночасно топоніми є об'єктом вивчення кількох наук, – передусім лінгвістики, а через історичну географію – історії і географії та суміжних з ними дисциплін, зокрема етнографії і археології; також дані називництва використовують у соціологічних дослідженнях.

Кожний із наукових напрямів, маючи власні завдання і методики, розглядає топоніми з різних ракурсів, різноманітними є і варіанти їхньої класифікації. Часто трапляється, що науковець конкретного фаху не розглядає напрацювання дослідників іншої науки, є деякі розбіжності в тлумаченні основних понять і термінів. У наш час, коли часто використовують інтердисциплінарні методи досліджень, нехтування методами інших дисциплін позбавляє дослідника шансу ширше оглянути наукове поле своїх студій.

Метою публікації є історіографічний огляд класифікацій і методів дослідження урбанонімів, висвітлення особливостей функціонування урбанонімів у ранньомодерному Львові. Запропоновано новий метод класифікації урбанонімів.

Історику, який хоче вивчати історичну топоніміку, зокрема ранньомодерні внутрішньоміські назви, необхідно хоча б поверхово ознайомитися з науковим доробком інших наукових галузей, до об'єктів вивчення яких також належать власні назви, передусім лінгвістики й географії.

Огляд класифікацій і методик вивчення топонімів. У лінгвістиці та географії напрацьовані класифікаційні схеми топонімів. Класифікація цих одиниць у лінгвістиці (і аналогічно в історії) відносно розвинена і бінарна: будується на основі двох принципів, – морфологічного й семантичного. Морфологічний підхід передбачає поділ на прості та складні форми, на складні і складені, на основні і похідні; на основі лексичного структурного аналізу на кількісно-лексемні типи (однолексемні, дволексемні, трилексемні, чотирилексемні, антропонімійно-апелятивні) [7, с. 7-11]. Семантичний поділ залежить від денотата (імена людей, назви етносів, племен, народів, націй, власні назви географічних об'єктів, назви космічних об'єктів, клички тварин і т. п.) [42, с. 511-523; 12, с. 277].

У класифікації за семантичним принципом оніми поділяють на ієрархічні класи залежно від називаних об'єктів. Найцікавішим для історика (оскільки можна сподіватися на прийнятну для історичної топографії та історичної топоніміки схему) є класифікаційний підхід відомого українського мовознавця Андрія Білецького [14, с. 406-411]. В короткому огляді цієї класифікації за авторством Ірини Казимирової названо такі одиниці: надклас, клас, підклас, порядок. Топоніми творять клас, що має два підкласи – фізіоніми (назви фізичних, природних об'єктів) і техноніми (назви об'єктів, що їх створили люди, переважно населених пунктів) [14, с. 409]. Обидва підкласи відповідно поділяють на порядки, порядки на підпорядки, а підпорядки на підрозділи.

Лінгвісти зосередили свою увагу на опрацюванні тільки декількох порядків топонімів. Передусім це стосується гідронімії, тобто студій назв водної мережі, переважно річок; ці назви вважають найстарішими і найбільш стійкими, а сам напрям вивчення водних об'єктів був започаткований ще в XIX ст. [14, с. 406-411]. Чимало розвідок присвячено ойконіміці, що вивчає назви поселень [30, с. 139-141; 16, с. 133-138], але, як стверджує дослідниця Алла Коваль, такі праці обмежені аналізом походження і написання власних географічних назв [8, с. 334-341]. Популярними є дослідження у сфері антропоніміки, що вивчає імена, прізвища, прізвиська людей [7, с. 7-19; 22] (навіть в аналізі топонімів спираються на дослідження імен та прізвищ [15, с. 252-261], причому на початкових етапах оніми відображали семантику посесивності [2, с. 33-37], тобто об'єкт називали іменем власника). Надзвичайно цінними для історика є дослідження львівського мовознавця Романа Осташа, який довів, що нерідко загальні назви можуть перетворюватися на власні (онімізація апелятива); для прикладу такі апелятиви, як «воля», «волиця», «вулька», «слобода» нерідко з загальної назви-поняття перетворювалися на ойконіми (назви поселень) [24; 25; 26].

Більш синтетичними є напрацювання географів, проте нерідко в таких роботах не враховано час виникнення назви (що є абсолютно необхідним в історичних дослідженнях).

Для топоніміки, як і загалом для ономастики, важливими є етимологічні дослідження, тобто вивчення походження онімів [12, с. 265].

Доволі новим напрямом у вивченні онімів є когнітивна ономастика. Наприклад, Олена Карпенко, застосувавши метод концептуального аналізу власних назв, показала особливості та специфіку ментального лексикону [18, с. 144, с. 144-145]. Дослідження цього напрямку стосуються модерного періоду, тому такі методики складно застосувати для ранньомодерного періоду.

Географи вважають, що методики поділяють на три групи – традиційні, нові і найновіші, причому до традиційної групи відносять одночасно польові дослідження, описові методи, необґрунтовано додаючи історичні та лінгвістичні наукові методи; до нових – географічні і картографічні, порівняльно-історичні, кількісні; до найновіших – математичні, статистичні, методи моделювання, теорії інформації, засоби ГІС-технологій [1, с. 6-8].

Цікавою з погляду класифікації є робота дніпровського географа Олега Афанасьєва [1, с. 13], в якій автор розглядає топоніми України як усталену систему, стверджуючи, що в суспільно-географічному середовищі ця система просторово утворює суцільний шар, між тим кожен окремий топонім є територіально визначеним. Дослідник поділяє топоніми на «природні» та «суспільні», виходячи з того, що саме виступає атрибутивним компонентом тієї чи тієї назви, – природна система (геоморфологічна, фізико-географічна, річково-басейнова) чи адміністративно-територіальне районування. Далі О. Афанасьєв застосовує класичний, прийнятий і в лінгвістиці, поділ топонімів, виходячи з різноманітних видів атрибутивних компонентів (та опрацьованості цих одиниць у науковій географічній літературі) і виокремлює гідроніми (географічні назви об'єктів гідрографічної мережі), ойконіми (назви населених пунктів), ороніми (назви гір, горбів, гірських хребтів), хороніми (назви територій), дромоніми (назви шляхів сполучень) [1].

З-поміж досліджень з топоніміки вирізняються публікації географа Олексія Гнатюка [3, с. 144-147], у яких ідеться про спосіб самоідентифікації населення на основі сучасних назв. Методика, застосована у цих працях, полягає в тому, що сучасні міські назви аналізовано за трьома ієрархічними рівнями (субетнічним, регіональним і локальним). Автор наголошує, що для такого типу студій більш значущою є семантика назв, через що він додавав до бази дані «за принципом єдності денотата, тобто особи, події, явища тощо, на яке вказує цей урбанонім» [3, с. 145]. Дослідження дало змогу визначити кількісні показники поширення урбанонімів, що пов'язані з локальною історико-культурною спадщиною та характеризують самосвідомість населення за різними рівнями.

Не дивує, що в часи інтердисциплінарності географічне дослідження має соціологічний напрям. Тому не випадково в соціології сучасні офіційні, юридично закріплені назви вивчають подібно до тих методів, що застосовано у згаданій географічній студії. Суть дослідження полягає в тлумаченні назв вулиць як складової творення міфології сьогоденного міста [20, с. 286-299]. У схожий спосіб інтерпретував процес перейменування львівських вулиць у першій половині 1990-х років минулого століття Ярослав Грицак [33, с. 140-164].

Маю зауважити, що історичних досліджень, у яких були б запропоновані варіанти класифікації і методики дослідження топонімів, відшукати не вийшло. Для прикладу в статті Андрія Зубка, у якій ідеться про три етапи студій онімів в Україні і про здобутки в цій галузі, сказано таке: «Оними, як історичне джерело, входять в коло досліджень історичної науки, джерелознавства, а також багатьох спеціальних історичних дисциплін. Для їх справжнього розуміння необхідно добре вивчити спосіб життя, світосприйняття, господарську діяльність, перипетії історичних подій, економічні і соціальні відносини в тих людських спільнотах, в яких у свій час народилися ці власні назви» [12, с. 265]. З цитати випливає, що не назви виступають у ролі історичного джерела, а навпаки, для студіювання назв дослідник повинен бути добре обізнаним з історичним тлом.

Ще в 1960-х роках ХХ ст. Ярослав Дашкевич стверджував, що топоніміка не має усталеної методики дослідження [4, с. 86], а використовувані методи є трудомісткими, часто трапляється «топонімічний примітивізм» – етимологізація назв. Очевидно, ідеться про

штучне чи помилкове встановлення походження слова [4, с. 83-86]. Прикладом такої вульгаризації використання топонімів як історичного джерела може бути безапеляційне твердження, що, якщо, наприклад, урочище має назву «замочок», то саме тут можна сподіватися під час археологічного дослідження знайти залишки фортифікацій. Я. Дашкевич вказував на невиправдане впровадження до вжитку назв, які були спотворені в XVII–XVIII ст. [5, с. 208], а також на ненавмисне або й зумисне заплутування ідентифікації топонімів [6, с. 8-13].

Труднощі в теоретичній сфері історичної топоніміки проявляються з моменту спроби вписати урбаноніми в ієрархічну структуру топонімікону. Урбаноніміка охоплює всі власні назви, які утворилися на території конкретного поселення, що має ознаки міста [31, с. 11-15; 11, с.77-79], тобто урбаноніми – це внутрішньоміські назви.

Урбаноніми не зовсім вписуються в систему А. Білецького, бо вони, з одного боку, творять окремий порядок разом із гідронімами, ойконімами, оронімами, а з другого, – належать до обох підкласів топонімів, оскільки на території міста є і фізіоніми, і техноніми. В обидва ці порядки потрапляють відантропонімічні назви, тобто такі, де об'єкти названо на честь людей (іменами, прізвищами).

Повна структура кожного оніма (тобто і всіх топонімів, включно з урбанонімами) складається з двох частин: *денотата* (атрибутивного компонента члена-ідентифікатора), що відповідає загальному поняттю, такому, як місто, вулиця, став, лан, та *власне назви* (найменування) – відрізнявальний член (місто Львів, вулиця Широка, лан Фрайборковський) [32, с. 28]. Звичайне поняття отримує статус назви з моменту, коли стає її (назви) складовою – членом-ідентифікатором [32, с. 31].

Урбанонімічні дослідження (філологічного спрямування) в Україні переважно стосуються індустріального періоду історії [26, с.29]. Сама урбаноніміка почала виокремлюватися з мікротопоніміки [19, с. 8] в останній третині ХХ ст. (оскільки за радянського часу українська наука була епігоном російської, що зацікавилася урбанонімікою від 1960-х років ХХ ст. [28, с. 235-238]), – саме тоді сформувалися основні засади термінології та класифікації топонімів, які, до речі, зараз переосмислюють російські вчені [21, с. 5-10].

Розглядаючи місце урбанонімів в ономастичному просторі, Анастасія Титаренко стверджує, що як підсистема топонімічної системи виступає і урбанонімічна. Дослідниця вважає, що урбанонімам властиві спільні для всіх класів топонімів характеристики, але при цьому вони мають сім власних властивостей (високий ступінь змінюваності; загалом низький ступінь популярності; переважна одномовність; слабкий зв'язок з діалектом; семантична мотивованість більшості назв; перевага штучної номінації над природною; писемна закріпленість [28, с.237]). Ці характеристики не підтверджені прикладами, а тому деякі з них видаються сумнівними: що таке, наприклад, ступінь популярності? Про семантичну мотивованість (?) і писемну закріпленість (?), гадаємо, можна говорити тільки щодо міст ХІХ–ХХІ ст. Історик міста (особливо такого міста, що функціонувало впродовж тривалого магдебурзького періоду) складно погодитися з твердженнями щодо одномовності урбанонімів, принаймні традиційні назви вулиць у пізньому середньовіччі звучали латиною, а пізніше (на теренах Польського королівства) навіть у документах були перекладені польською мовою.

Польська вчена-філолог Квіріна Гандке в докладній студії про називництво у Варшаві стверджує, що генеза і спосіб називання в європейських містах походять від традиції античного Риму, і класифікацію здійснює відповідно до двох критеріїв: просторового та словотвірного [32, с. 28].

Російська дослідниця Наталя Подольська запропонувала поділити урбаноніми на три підгрупи: на агороніми – назви площі, майдану, ринку; одоніми – назви лінійних об'єктів у місті (вулиць, проспектів, бульварів, алей, провулків і тощо); хороніми міські – назви будь-якої частини міської території (район, квартал, цвинтар і т. д.); назви будівель [27, с.7-15,

154, 27, 50, 160-161]. Хиби цієї класифікації полягають, по-перше, в тому, що зовсім відсутні назви природних об'єктів (водної мережі, рельєфу, рослинності) на терені міста, по-друге, в розмежуванні їх на агороніми та хороніми. Якщо одоніми мають лінійний характер, то обидва інші, агороніми і хороніми, – площинний; дуже умовну відмінність можна помітити хіба що в планувально-містобудівній структурі, якщо квартал – це забудована територія, то майдан – не заповнена, а тільки оточена будівлями площа. З переліку прикладів підгруп випливає, що багато спільного мають і агороніми з одонімами, – все це є одиниці міських транспортних і пішохідних комунікацій. Якщо вивчати урбаноніми, використовуючи цю чи інші лінгвістичні класифікації, то поза увагою дослідника залишиться багато об'єктів будь-якого міста, а крім того, їх не буде розглянуто з урахуванням часу виникнення, функціонування і зникнення.

Доступні студії з урбанонімії базовано на дослідженнях етимології або семантики урбанонімів, але без урахування їхніх класифікаційних ієрархій.

Проблемам етимології назв на слов'янських землях чималу увагу присвятили словацькі дослідники. Зокрема представники братиславської школи наголосили на одній із причин появи урбанонімів – необхідності особи орієнтуватися у просторі (орієнтаційна функція назв) [31, s.12-13]. Важливим є висновок про змінність (нестабільність) об'єктів номінації. На думку Рудольфа Крайчовича, тільки назви, етимологія яких пов'язана з реальними (природними) обставинами (напря́м, розташування), не залежать від політичної ситуації і є стабільними [37, s. 23]. Польський історик Юзеф Матушевський вивчав співвідношення між стабільними та нестабільними назвами [39, s. 28]. Рудольф Крайчовіч зафіксував також залежність між величиною міста та міським називництвом – що менше місто, то більша залежність назв вулиць від реальної(природної) ситуації [37, s. 21-27].

Вагомий внесок до студій з етимології львівських міських назв зробив Іван Крип'якевич [17, с. 85-87]. Він проаналізував походження назв вулиць і відзначив інформативне значення урбанонімів для вивчення історії міста, тобто можливість використання внутрішньоміських назв як історичного джерела. Комунікації він поділяв на гостинці і дороги, які з'єднували місто з зовнішнім світом, та вулиці, що виконували функції внутрішньоміських з'єднань. У його розвідці назви вулиць систематизовано й поділено на декілька груп за ознаками (їх розташування щодо географічних об'єктів, виміри, національна і професійна належність); названо також імена вулиць у передмістях, ці оніми утворено від прізвищ власників і від найближчих сакральних споруд [17, с. 87].

Семантику урбанонімів у другій половині ХХ ст. вивчав польський дослідник Анджей Виробіш [42, s.511-523], пов'язуючи її безпосередньо з використанням міських назв як історичного джерела. Для аналізу значення міського називництва цей автор дослідив урбаноніми, що пов'язані з природою, функціями та людьми. Відповідно ці категорії назв було поділено на групи. Дослідник для кожної категорії і групи використав назви вулиць і площ усієї території сучасного міста, не позначаючи, де був названий об'єкт у магдебурзький період – в середмісті, у передмістях чи на території прилеглих сіл. Найбільше уваги він приділив назвам середміських вулиць, хоча в дослідженні є окремі зауваги, присвячені назвам, що виникли поза мурами міста. Зокрема, аналізуючи категорію «природа» (яка охоплює природне середовище, геологію, географією, топографію, фізіо- та гідрографію, світ рослин і тварин), учений наголошував, що найбільше вулиць із назвами такого типу (Джерельна, Греблі, Жаби, Ставки, Журавлина) розташовані поза межами колишнього середмістя. Серед назв категорії «функції», що віддзеркалюють діяльність людини, трапляються урбаноніми, пов'язані з планувальною структурою міста, зокрема долокаційного періоду (Старе Місто), часів першої локації (Старий Ринок); сюди ж належать і назви навколишніх поселень, що залишаються переважно в назвах дільниць міста, і назви юридик, котрі трансформуються у назви вулиць. Одночасно назви юридик А. Виробіш визначає як категорію «люди» та її групу, що містить назви, які зберігають інформацію щодо належності об'єктів [42, s. 517, 518, 523]. Зокрема, у Варшаві назви юридик, що існували

впродовж XV–XVIII ст., трансформувалися у назви вулиць, а межі юридик перетворюються на вулиці [43, s. 261]. З цього дуже докладного і цінного в плані опрацьованого джерельного матеріалу дослідження випливає, що, беручись аналізувати лише назви вулиць і площ, автор непомітно для себе звертається до хоронімів та ойконімів, разом із назвами юридик та підміських поселень.

Отже, аналіз семантики та етимології назв міських топографічних об'єктів може дати інформацію щодо фізιοграфії, зовнішнього вигляду, забудови, комунальних функцій, господарчих стосунків, суспільних відносин, етнічного [13, с. 298-308; 35, s. 131-47; 40, с. 149-155] та професійного складу [36, s. 15] мешканців міста [42, s. 513-521]. Крім того, оскільки внутрішньоміські назви до XIX ст. утворювалися спонтанно і часто не мали правового значення [42, s. 511], то, використовуючи урбаноніми як джерело, дослідник довідується про час їхньої появи (за умови, що назви взято з датованих фіскальних документів) [34, s. 211], топографію соціальних функцій, тобто розселення ремісників відповідно до професій [41, s. 289]. Назви вулиць у середмісті підтверджують збереження там соціальних і топографічних функцій онімів [41, с. 279]. Автор цієї статті робить спробу використати одоніміку як складову соціотопографічного методу для ретроспективної локалізації нерухомості в містах, зокрема, виокремити назви традиційні і офіційні, вказати на іррадіацію назв, розмитість деяких понять, що були денотатами урбанонімів [10, с. 166-173; 11, с. 129-133].

Опрацьованої єдиної методики використання урбанонімів як історичного джерела на сьогодні немає. Словацький дослідник Рудольф Крайчович пропонує поетапне евристичне дослідження урбанонімів відповідно до такої схеми: максимальне нагромадження внутрішньоміських власних назв, починаючи від найстарших, за допомогою вивчення всіх доступних писемних та картографічних джерел, складання картотеки урбанонімів у трьох варіантах (хронологічному, ретроспективному й комбінованому), систематизація урбанонімів відповідно до вибраних критеріїв [37, s. 22-27], не конкретизуючи їх.

На основі викладеного вище матеріалу можна спробувати визначити кілька критеріїв, за допомогою яких дослідники різних фахів вивчали урбаноніми:

- лексико-морфологічна будова назви (морфологічний);
- походження оніма (етимологічний);
- значення оніма (семантичний, який передбачає ієрархію онімів);
- територіальне місце топоніма в суспільно-географічному середовищі (просторовий);
- наявність чи відсутність правового статусу (адміністративно-правовий);
- час виникнення і функціонування (хронологічний).

Зрозуміло, що аналіз урбанонімів, дібраних за одним чи кількома критеріями, не може бути повним і зумовлює певний хаос в їхньому дослідженні, не кажучи вже про можливість опрацювання методики використання назви як історичного джерела. Однобокість здійснених студій посередньо підтверджує соціолог Людмила Малес, котра відзначає, що століття тому етимологія топонімів була прозорою, а найменування – очевидними і функціональними [20, с. 288].

Попри описані лакуни, що є в роботах з урбанонімії, лише з короткого огляду досліджень, поданого вище, випливає, що урбаноніми надають немало інформації і є цінними для історичних урбаністичних студій. Внутрішньоміські назви мають структуру, аналогічну для топонімів загалом, тобто охоплюють всі природні і створені людиною об'єкти на терені якогось урбаністичного утворення. Вивчення назв найкраще ілюструвати на конкретному прикладі, у цій статті – Львова.

Урбаноніміка Львова. Усі урбаноніми можна поділити на офіційні та неофіційні. У модерний період практично всі назви мають офіційний характер, оскільки їх надають органи влади відповідно до затвердженої процедури. У Львові до моменту впровадження статусу гмінної автономії 1870 р. [11, с. 65-66] найменування були неофіційними, вони ввійшли в

ужиток з усного мовлення, поширилися на деякі документи, на мапи, які досить широко використовували від середини XVIII ст. Тому такі назви можна називати традиційними. Таке враження, що традиційний характер назв не створював проблем ані мешканцям, ані владі, більше того, цього, здається, ніхто навіть не усвідомлював. Неофіційні традиційні назви з'являлися і зникали, окремі з них закріпилися на тривалі періоди.

Функціонування назв на адміністративній території Львова. Назви об'єктів на теренах міста, так само як і в інших поселеннях та й на природі, виникали з двох причин. По-перше, людині необхідно якимось чином орієнтуватися в просторі. І сьогодні на побутовому рівні (якщо напохваті немає мапи або хтось не вміє і не хоче нею користуватися) ми часто пояснюємо, де щось розташовано, за допомогою описових інформаційних фраз, на кшталт «біля будинку зеленого кольору повернути направо, а далі йти прямо до крамниці з фіолетовою вивіскою і повернути наліво». Конструкції такого типу нерідко трапляються в податкових реєстрах ранньомодерного часу „Okolo Kramow bogatich“ (Біля багатих крамів), „V Marczina niemcza“ (В Мартина-німця), „Przłs Vliczana drugi stronie“ (Через вулицю на другому боці) [44, ф. 52, оп. 2, спр. 772, арк. 288. (1603 р.), 314, 324 (1605 р.)]. Без сумніву, подібними описами користалися люди і в приватних розмовах. По-друге, від моменту появи влади в будь-якій формі (тут переважно йтиметься про міське самоврядування) нерухомість оподатковувалася, тож виникала необхідність якимось чином означувати в документах, які фіксували той чи той податок.

Уся нерухомість була на терені, що перебував під юрисдикцією органу влади, – в місті магдебурзького права, зокрема у Львові, – це була обширна територія «міста в мурах», передмість та міських сіл. Відносно масово збереглися записи щодо зібраних податків у львівських документах, починаючи від XVI ст. На цей час територія магдебурзького міста саме остаточно сформувалася і її складовими були середмістя, Галицьке та Краківське передмістя і села (Замарстинів, Клепарів, Голоско Велике і Мале, Кульпарків, Білогоща, Брюховичі), а також – шпитальні і раєцькі села: Малехів, Скнилівка, Зубрі та Сихів. Ця територія складалася із наданих місту ста намірених ланів і немірених обшарів [11, с. 129-158]. Середмістя, або «місто в мурах», майже від моменту своєї появи мало дуже урбанізований вигляд, – будинки і кам'яниці щільно оточували периметр ринкової площі, від кожного рогу якої відходило по дві взаємно перпендикулярні вулиці, так само забудовані рядами будівель. Зовсім інакше виглядали передмістя. Спочатку це були переважно ліси і луки, де-не-де поміж яких вкраплювалися осади – поселення передміщан більш подібні до хуторів чи маленьких сіл, оточені городами, садами, ріллею, пасовиськами (згодом рукотворна інфраструктура кількісно зростала: з'явилися фільварки, монастирі, замські будинки міського патриціату). Міські села своєю інфраструктурою і способом життя взагалі нічим не відрізнялися від сіл іншої форми власності; переважно сільська садибна забудова з усіх боків була оточена оброблюваними полями та іншими вгіддями, які прилягали до таких самих полів сусідніх сіл.

Зрозуміло, що і для орієнтування в просторі, і для запису зібраних податків усе це різноманіття, створене природою і людиною, потребувало якогось означення. Крім видимих природних і рукотворних орієнтирів, що найменували, на теренах міської юрисдикції були, можна так назвати, невидимі параметри. Йдеться про земельні наділи: від найменших – пляцу, ґрунту чи загород до найбільших – ланів (варто зауважити, що деколи одночасно в записах податкових реєстрів ці поняття фігурують як цілком реальні об'єкти-денотати).

Спочатку в податкових реєстрах вказували тільки ім'я платника, деколи в поєднанні з фахом або релігією-національністю. Залежно від особистих бажань писаря в деяких реєстрах вказували якісь назви або описували шлях, вздовж якого урядник збирав податок з нерухомості. З XVI ст. мешканців міста щораз частіше фіксують за прізвищами, а нерухомість почали означати за прізвищем, додаючи суфікс «ski/cki» «ska/cka» (залежно від роду об'єкта оподаткування). З часом, приблизно в XVII ст., назви такої форми закріпилися і в податкових реєстрах: разом із назвою нерухомості почали вписувати і прізвище

актуального господаря. Таке означення не було винятковим для Львова, подібно фіксували посілості й у Варшаві, причому часто назву давали не на честь «першого чи найважливішого власника» [32, s. 197]. Шляхи сполучення переважно називали за іменем важливого міста, до якого цей шлях вів, природні об'єкти – за типовими ознаками. У виникненні назв величезну вагу мали зміни (купівля-продаж, поділ) земельних ділянок. З такого фрагмента нелегко збагнути, де вже йдеться про назви, а де – про власників: “Pana Pawła Jelonka nieboszczyka folwark od pola dawno czynszu gr.18. Tenze Jelonek nieboszczyk na obszarze mieszkań Horodeckiego, co poskupował u Marcin Diaphus oleiarz u nieboszczyk p. Przeddziecki gdzie wszystkich bywało szesc, ci oddaią czynszu xiędzom vicaryom lwowskiem, po nichbyogrod wielki Wawrzynca furmana potomkow na czynszu gr. 24, ale iako rozerwano ci płacic powinni zł. 1” [23, c. 220]. Територія поділялася між орендарями, змінювалася функція, отже, дробилися і змінювалися назви. Подібне явище описано і в синхронному записі: “Walenty Zyia z części ogrodu Herpekramowego dawał po gr.4, ale Zydzi skupieli na okopisko daią zł. 2” [23, c. 221].

Ситуація змінилася після 1772 р. – приєднання Львова і провінції до складу Австрійської монархії. Серед низки розмаїтих реформ були впроваджені конскрипції ні номери, що їх надавали всім спорудам міст і сіл відповідно до певної системи, – найнижчі, початкові номери надавали будинкам найголовнішим, зведеним у центрі міста.

1867 р. Австрійська монархія була реформована в Австро-Угорську імперію, і того ж року у Львові була створена комісія у справі нового нумерування будинків і визначення назв передмість та вулиць Львова. 1871 р., після того, як Львів отримав статус гмінної автономії (14 жовтня 1870 р.), здійснено офіційне впорядкування омонімічних одиниць, яке переважно полягало у наданні нових офіційних назв вулицям та площам і у впровадженні так званої орієнтаційної нумерації. Ця нумерація співіснувала впродовж кількох десятиліть зі старшою конскрипційною системою означення будівель [11, с. 66-67]. Така система означення нерухомої власності є до цього часу, хоча самі назви вулиць упродовж ХХ ст. зазнали декілька засадничих змін. Сьогодні офіційний характер мають і назви інших об'єктів: парків, скверів, ставків, окремих будівель і закладів.

Адміністративне затвердження назв і той факт, що називали лише вулиці, вплинули на підсвідомість громадян в той спосіб, що урбаноніміку почали сприймати як історію назв тільки вулиць, а саму вулицю як лінійне утворення.

Насправді в пізньосередньовічній та ранньомодерний період усе, що отримувало певні назви, розташовувалося на території міста і займало якусь площу-ділянку. А сама ця територія міста не була сталою, вона формувалася і мінялася, збільшувалася і деколи зменшувалася. Якщо поняття «місто» сприймати не як видимо урбанізований терен, а як землі, які належали йому юридично (були під міською юрисдикцією), то в магдебурзький період територія міста Львова формувалася від XIII до середини XVII ст. і станом на 1608 р. складалася з «міста в мурах», двох передмість і 11 сіл. Напевно, внутрішні межі між названими частинами [11, с. 95-126] не затверджувалися ухвалами міської ради, але вони були відносно постійними, що можна пояснити приватною власністю на землю окремих осіб чи установ всередині цих утворень, які пильно дбали про незмінність свого добра. З півночі до середмістя прилягала так звана Старостинська юридика, яка належала королівщині, але, створюючи практично острів серед земель міської юрисдикції, входила з ними в єдиний міський організм.

Після 1772 р. внаслідок змін у фіскальній політиці територія передмість спочатку номінально потрапила під міську юрисдикцію, а міські села були виключені з власності міста. Вже за короткий час сталися фактичні зміни у використанні цього міського простору. В документах початку австрійського панування два давні передмістя міської юрисдикції і Старостинська юридика (передмістя королівської юрисдикції) були переділені на чотири частини: Галицьке, Краківське, Жовківське і Бродівське. Коли місто отримало статус гмінної автономії, назви передмість були офіційно закріплені, а самі межі не зазнали змін порівняно з попереднім періодом. Назви для трьох перших передмість, як зазначається у протоколах

засідань комісії, мали історичне підґрунтя, а також залишилися в побутовому вжитку мешканців, а назву «Личаківське» для четвертої частини передмістя впровадили як таку, що «від давніх років на устах усіх» [44, ф. 52, оп. 1, спр. 34, арк. 1зв.]. Окрім офіційно названих вулиць та передмість, у Львові й надалі використовували неофіційні назви, які мали ознаки хоронімів. Дослідження показали, що з 48 назв, які збереглися донині і стосуються середмістя та колишніх передмість Львова, одна виникла наприкінці ХХ ст. і 8 впродовж його першої половини. Ще 15 хоронімів (як і об'єктів, які вони іменують) походять з ХІХ ст., генезу інших варто шукати в ранньомодерний час [9, с. 198].

Враховуючи науковий досвід вивчення урбанонімів у різних наукових галузях, а також специфіку функціонування внутрішньоміських назв на території Львова від пізньосередньовічного часу до сьогодення, пропонуємо в дослідженні розглядати традиційні хороніми на адміністративно залежному від магдебурзького магістрату терені середмістя і передмість Львова. Класифікацію здійснювати відповідно до членів-ідентифікаторів – денотатів-об'єктів. Вулиці, що в джерелі потрактовано площинно, можна також розглядати як хороніми.

Із студій історичної топографії Львова [11, с. 88-246] випливає, що на його території розміщено і відповідно названо різноманітні об'єкти. Власне, назви незалежно від свого денотата були щонайменше трьох типів:

- традиційні – переважно вулиць і переважно у «місті в мурах», що відповідали професіям, етносам, природним ознакам і т. п. і які, не виключено, були запозичені разом з магдебурзьким правом від міст-донаторів;
- інформативні, що вказували, куди веде дорога чи шлях, яку унікальну споруду розташовано поблизу і т. п.;
- посесивні, які вказували, хто був власником об'єкта, ці назви кількісно значно переважали урбаноніми інших типів.

Для всіх типів назв притаманні певні характеристики:

1. нестабільність назви, – зокрема для об'єктів, що їх створила людина, назву часто змінювали у разі зміни власника [11, с. 281-309];
2. іррадіація назви – поширення або перехід назви з одного об'єкта на інший, наприклад, з поселення на вулицю [11, с. 178-179];
3. онімізація апелювання – перетворення загальної назви на власну назву [11, с. 23, 81, 173-175, 182, 227, 237];
4. розмитість понять – межі багатьох традиційних хоронімів неможливо визначити, оскільки названа за якоюсь ознакою територія поширювалася на близькі терени відповідно до індивідуального сприйняття урядника чи іншої особи [11, с. 91, 141, 169, 178, 179, 181, 182, 202, 283, 285].

Методологічні засади і методи класифікації. Одержана в емпіричний спосіб пропозиція класифікувати урбаноніми не за назвами, а за об'єктами-денотатами корелюється з сучасним трактуванням простору міста як гетерогенної системи (коли простір міста це не лише місце, де відбуваються соціальні процеси, а й продукт людської діяльності і уяви), пов'язуючи дослідження під таким кутом зору з так званим *spatialturn* (просторовим наверненням). Методологічні засади цього явища спонукають розглядати простір не тільки в контексті соціальних процесів, а і враховуючи ідеї та уявлення. Навернення до простору (просторове навернення, *spatialturn*) запропонував 1989 р. Едвард Вільям Соїя (*Edward William Soja*) в тренді постмодерної культурної і суспільної географії та в контексті функціонування сучасного міста. Цей географ і урбаніст обґрунтував застосування символічного виміру для студій суспільних процесів і просторової реальності [38, с. 189-200]. Мішель Фуко (*Michel Foucault*) стверджував про можливість горизонтального вивчення простору, що означає, що в просторі одночасно відбувається дія багатьох процесів або в одному місці зосереджено багато просторів. Концепції «просторового навернення» для середньовічних і ранньомодерних студій не суперечать і погляди німецько-американського

філософа першої половини XX ст. Ернста Кассіра (Ernst Cassirer) і французького філософа Анрі Лефевра (Henri Lefebvre). Перший запропонував трактування простору як явища символічного і абстрактного; за його образним висловом, міський простір творить мову, словами якої є будівлі, площі, вулиці; синтаксичними виразами – середмістя і околиці, а синтаксичною структурою – соціальне і культурне життя. Другий – автор теорії суспільного простору як витвору економічних і політичних чинників та наданих їм символічних значень [38, s. 193-194]. У цьому контексті можна розглядати об'єкти як реальні утворення в міському просторі, а їхні назви – як уявлення про цей простір.

Для класифікації об'єктів-денотатів можна використати досвід класифікації об'єктів та суб'єктів нерухомості та взаємозв'язки між ними [11, с. 247-252]. Місто є складною цілісною системою. Для її аналізу передбачено поділ цілого на компоненти, але при цьому втрачаються не лише істотні властивості системи, а й зникають суттєві властивості її частин; аналітичний метод доцільний, якщо можна ціле розділити на взаємно незалежні частини. Якщо інфраструктуру передмість можна умовно назвати об'єктами і умовно поділити на три великі групи: угіддя, підприємства та поселення, то, створюючи із застосуванням елементів системного аналізу дерева ієрархії об'єктів називництва ранньомодерного міста, ці об'єкти поділяють на природні і рукотворні, а останні – на інфраструктуру та мірні (уявні, віртуальні) об'єкти. Рівень інфраструктури в основному збігається з ієрархією об'єктів нерухомої власності. До мірних належать видимі (фізично наявні) об'єкти і частини/ділянки землі, які виміряли, але які були лише позначені якимись межовими знаками. Це лани, загороди, пляци і т.п., тобто в певному розумінні – підоснова, «бекграунд» теренів, відповідно до якого люди створювали інфраструктуру. Розмитість окремих понять [11, с. 129-133] зумовило ситуації, що деякі денотати можна в одному випадку вважати бекграундом, в другому сприймати як конкретний об'єкт інфраструктури. Наприклад, поняття «лан» часто означає одиницю площі, але вжите в чернетці Головного інвентаря (Sta łanów inventarz główny, którym się ta liczba ich z dziedzictwami objaśnia porządkiem takim, iako maią mięć swoich położenia. iedne w halickim przedmieściu, drugie w krakowskim, a trzecie w osadach wieśnych) як денотат у посесивній назві із кількісним показником: “Pólszosta łanow Freiborkowskich” чи “Półłanek Tyczńskiy Półtora łanówWalentowskich” [44, ф. 52, оп. 1, спр. 108, арк. 11зв., 13зв.] означає конкретне велике землеволодіння у передмісті.

Саме такий інтуїтивний поділ можна відстежити на основі студій назв теренів передмість, які зафіксовані в ранньомодерних податкових реєстрах (особливо тих, які опрацьовував Ансерін [23, с. 137-177, 205-224]).

Запропонований спосіб ієрархічної класифікації не враховує морфологічного (лексико-морфологічна будова назви) та етимологічного (походження оніма) критеріїв, частково відображує семантичний (значення оніма), але повністю задовольняє вимогам щодо просторового критерію. Щодо адміністративно-правового критерію, то визначені хронологічні межі дозволяють стверджувати, що всі назви можна вважати традиційними (неофіційними) хоронімами. Інша справа, що окремі об'єкти мали чітко описані межі (передмістя, лани, інші одиниці земельної нерухомості), а в деяких – ці межі були розмитими (зокрема, об'єкти природи, такі як гори, ліси, а також поселення). Застосування ієрархічного графу не спричинить перепон для їхньої фіксації, за умов побудови окремої залежності об'єктів з розмитими межами на базі основного графу. Певні труднощі виникають і якщо враховувати хронологічний критерій, – запропонована ієрархія передбачає досить жорсткі хронологічні рамки, які збігаються з пізньосередньовічним і ранньомодерним періодом міста, але з'являється питання визначення часу функціонування конкретного урбаноніма, життя якого часто не було тривалим. Можна, опрацьовуючи масові джерела, зафіксувати першу згадку і момент, коли назву більше не вживають. Це відбувається в кількох ситуаціях:

- В об'єкта інший власник. Тривалий час, десь до зламу XVI–XVII ст., посесивна назва змінювалася у разі зміни власника. Відповідно величезну вагу мали зміни власників (купівля-продаж, поділ) земельних ділянок, кам'яниць чи іншої нерухомості.

Прикладом можуть бути кілька назв того самого млина; 1626 р. сформульовано: “Młyn Pelczyznski, gdzie Sumiłowicza” [23, с.202], а вже 1695 р. млин позначено як старий Шумилівський: “Ze młyna Szumiłowskiego antiqvitus” [23, с. 293]. Можливо, на початку діяльності орендаря млин називали Пелчинським за назвою ставу, а пізніше – назва змінилася на посесивну. В другій половині XVIII ст. млин належав монастирю домініканок, а після касації перейшов у державну власність, що й засвідчував «подвійно посесивний» запис Йосифінської метрики: “Młyn kameralny ex dominikanek” [11, с. 212].

- Виникає поряд новий об’єкт, який дає зрозумілішу інформацію щодо місця розміщення. Назва з 1626 р. “Młyn nazwany Radziecki” [23, с. 202] віддзеркалює корпоративну власність міських райців. Цілком імовірно, що реєстри 1680 та 1720 років назвали його “Młynpods. Markiem” [23, с. 243, 328], оскільки майже навпроти в кінці XVII ст. було збудовано костел св. Марка, який і став визначальним інформативним чинником для означення місця розташування млина.
- Зникає сам об’єкт. Наприклад, з початку XVII ст. перестають використовувати саме поняття «лан» і їхні наймення також виходять з обігу, проте окремі з них залишаються як імена інших об’єктів, наприклад назва “Łan 1 u 3 czwiercip[ani]. Temricowey” [44, ф. 52, оп. 1, спр. 108, арк. 11 зв.] трансформувалася у 1711 р. у згадане вище найменування вулиці: “Ulica Tembrzyskiego” [23, с. 317]. Тобто коли об’єкт перестає існувати, його назва переходить на відносно близько розташований об’єкт.

Необхідно визначитися із засобом запобігання непорозумінням щодо синхронного чи послідовного функціонування назви конкретного об’єкта. Одним зі способів може бути зазначення всіх (або крайніх) дат фіксації власне назви, що стосується кожного з об’єктів.

Саме накопичення – створення банку власне назв є наступним (правда, дуже кропітким кроком) у студіях з урбаноніміки. Під час практичного накопичення з’являються нові істотні властивості власних назв. З позиції ієрархічної класифікації це означає, що не повною мірою вдалося виокремити взаємно незалежні частини систем та підсистем ієрархії. Зокрема аналіз накопичених назв дозволив відзначити такі властивості:

- **Багатоваріантність написання назви** можна проілюструвати на прикладі міських сіл, зокрема Кульпаркова: Gotlperkow, Kolpark, Kolperkow, Kolparkow, Kulparkow [11, с. 89, 90, 109, 128, 299].
- **Дублювання повної назви** виникало у тому разі, коли один і той саме власник володів двома або більше об’єктами одного типу. Можна згадати про два млини каноніків на Галицькому і Краківському передмістях [11, с. 212, 218].
- **Власне назва без апелятива.** Вивчення в ретроспекції хоронімів середини XIX – початку XXI ст. [38, с. 191-206] дало можливість відзначити, що в XIX ст. немало з них функціонували без апелятивів (Байки, Софіївка, Кастелівка). Ця форма є типовою для польської мови і таке явище називають еліпсом. К. Гандке підкреслює, що використання такої конструкції (еліпса) передбачало, що урядник хоча би в підсвідомості зберігає повну структуру назви [32, с. 32], тобто знає, про який об’єкт йдеться. В ранньомодерний час також трапляється чимало випадків запису тільки уточнювального члена назви без його ідентифікаційного члена. На жаль, підсвідомість укладача документа не поширюється на дослідника, тобто визначити, який об’єкт описує назва, можна деколи тільки з контексту документа. З виразу “Na Szpitalnym” [23, с. 193] дослідник Львова зрозуміє, що йдеться про лан. У переліку 1617 р.: “Na Snorkowym, Na Steckowym, Na Kamielowym... Na Slawinskiego” [23, с. 191] можна спробувати визначити з контексту за родом відмінка об’єкт (він– ґрунт, вона– парцеля, воно – поле).
- **Протоназви (описові назви)** Загалом прийнято вважати, що назва переважно складається з двох слів – апелятива і власне назви (хоча інколи розглядають складніші форми). Формування бази даних показало, що, крім типових назв, є одиниці

переважно уточнювальні, які можна назвати протоназвами, або описовими назвами [32, с. 31]. Як приклад можна продемонструвати записи реєстру 1636 р.: “Ulicę Przednia na tyle przez slak Krolewskiey studni y przez uliczke, którą do mieysca Sprawiedliwosci chodzą po gosciniec Kleparowski”; “Wedle ktorego okopiska iest ulica i za nią na gorze droga Kleparowska, gdzie przy drodze Sprawiedliwosci”; “Na slaku Krolewskiey studnie” [23, с. 220, 221, 223]. У першому записі вираз «передня» виступає не як назва, а описує розташування вулички щодо топографії інших важливіших об'єктів (тут шлях Королівської студні). У XVII ст. розширювалася інфраструктура передмість, треба було краще пояснювати, де що розміщено, але, з другого боку, це завдання полегшувалося, бо стало більше орієнтирів. Двічі згадану описову форму «шлях [до] Королівської криниці» з XIX ст. і донині успішно вживають в офіційній назві – вулиця *Źródłana*/Джерельна.

- **Розмитість понять.** Така розмитість характеризується вище з позиції площинного сприйняття урбанонімів і стосується переважно лише власної назви без апелятива. Одночасно можна говорити і про розмите (неоднозначне) трактування деяких денотатів-об'єктів. Якщо ми припускаємо, що назва є уявленням про реальні об'єкти у міському просторі, тоді ці об'єкти-утворення денотати, котрі відповідають певним поняттям. Їхнє трактування часто буває неоднозначним. У львівських ранньомодерних достатистичних джерелах ця проблема проявляється щодо характеризуваних природних і створених людиною (інфраструктурних і мірних) об'єктів, які отримували назви і/або були складовими міської топографії. Передусім це стосується таких часто вживаних понять, як «вулиця», «лан» і «передмістя» [11, с. 182-205, 145-151, 157-158, 129-133]. Причина різного трактування могла би полягати в тому, що будь-яке поняття не мало уніфікованого і юридично визначеного пояснення, яке б змушувало урядника хоча б в одному і тому ж документі однозначно його застосовувати.

Зважаючи на виявлені властивості (багатоваріантність написання назви, дублювання повної назви, уживання власне назви без апелятива, наявність протоназв, розмитість понять), урбаноніми можуть бути опрацьовані як додаткові підсистеми ієрархії вже для власне назв, а не для об'єктів або як незалежні частини систем та підсистем ієрархії. Тоді необхідно відшукувати зв'язки між назвами підсистем та об'єктами основної ієрархії.

З наведених прикладів випливає, що урбанонімічні студії неможливі без глибокого зв'язку з вивченням історичної топографії урбаністичного утворення, так само, як і навпаки, відтворення історичного культурного краєвиду неможливе без застосування вивчення назв.

На завершення варто звернути увагу на можливість використання геоінформаційних систем. Створення такої системи на топогеодезичній підоснові з нанесенням усіх об'єктів побудованої ієрархії дозволяє «прив'язати» до неї всі власне назви з їхніми характеристиками, властивостями та винятками, не кажучи вже про джерельну базу та літературу проблеми. Така візуалізація повинна значно полегшити продовження студій історичної урбаністики міста.

Література

1. Афанасьєв О. Є. Географічне дослідження топонімічної системи України / О. Є. Афанасьєв. – Автореф. дис. кандидата геогр. наук. – К., 2006. – 24 с.
2. Галай О. Джерела і способи творення урбанонімів / О. Галай // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Ужгород, 2009. – Вип. 13. – С. 33-37.
3. Гнатюк О. Урбаноніми міст України як маркер територіальної ідентичності населення / О. Гнатюк // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – 2013. – Вип. 15 (2). – С. 144-147.

4. Дашкевич Я. Р. Топоніміка та історичні дослідження. – Рец. на кн.: Никонов В. А. Введение в топонимику. – Москва, 1965 // Архіви України (Київ). – 1966. – № 5. – С. 83-86. – Підпис: Я. Степанів.
5. Дашкевич Я. Р. Навколоісторичного атласу України / Я. Р. Дашкевич // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 208.
6. Дашкевич Я. Р. Виникнення міст України: міфи та реальність / Я. Р. Дашкевич // Український історичний журнал (Київ). – 1992. – № 2. – С. 8-13.
7. Денисюк В. В. Антропонімія українських історіографічних пам'яток другої половини XVII – XVIII ст. / В. В. Денисюк. – Автореф. дис. кандидата філол. наук. – Київ, 2003 – 24 с.
8. Дмитрієнко М., Іщенко Я. Топоніміка України – наша заповідна спадщина. – Рец. на кн.: Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001 // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, 2007. № 15. – С. 334-341.
9. Долинська М. Функціонування хоронімів на території Львова впродовж середини XIX – початку ХХІ ст. / М. Долинська // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2016. – № 1. – С. 191-206 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/14.pdf>
10. Долинська М. «Вступ до соціотопографії», як узагальнений метод історико-архівних попередніх досліджень в реставрації архітектурних об'єктів / М. Долинська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. – 2001. – № 429. – С. 166-173.
11. Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст./ М. Долинська. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 356 с.
12. Зубко А. Українська ономастика: здобутки та проблеми – СІД. – С. 263-271. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.history.org.ua/JournALL/sid/15/19.pdf – 29. 09. 2011.
13. Капраль М. Національні громади XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440 с. – С. 298-308.
14. Казимилова І. А. Ономастична терміносистема А. О. Білецького в сучасній термінографії / І. А. Казимилова // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. – К., 2011. – С.406-411.
15. Колибенко О., Колибенко О. Топоніми та топооснови Переяславщини у «Реєстрі всього війська запорозького». – С. 252-261. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/geo/9/15.pdf>
16. Котляр Ю. В. Висунськ-Батурина: топоніміка селянсько-козацької столиці / Ю. В. Котляр // Записки історичного факультету. – Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2005. – Вип. 16. – С. 133-138.
17. Крип'якевич І. Топоніміка старого Львова / І. Крип'якевич // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – Київ, 1964. – № 5 (67) вересень-жовтень. – С. 85–87.
18. Лучик В. Про нові напрями української ономастики // Філологічні дослідження. – С. 144-146. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/757/1/LuchykV_Pro_novi_napryamy.pdf

- 19 Ляшенко Р.О. Мікротопонімія Кіровограда / Р.О.Ляшенко. – Автореф. дис. кандидата філол. наук. –Харків, 2008. – 24 с.
- 20 Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології / Л. Малес. – К., 2011. – 325 с.
- 21 Матвеев А. К. Ономастика и оноματοлогия: Терминологический этюд / А. К. Матвеев // Вопросы ономастики. –Екатеринбург, 2005. – № 2. – С. 5-10.
- 22 Мацюк Г. Ономастичні дослідження в Україні (2008–2011 рр.) Україна/ Ukraina. – Niedziela, 16 Grudnia 2012.
- 23 Описи передмість Львова XVI–XVIII ст. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; упоряд. А. Фелонюк. – Львів, 2014. – 752 с. – (Львівські історичні праці. Джерела. – Вип. 4.
- 24 Остап Р. І. Онімизація апелитивів при виникненні ойконімів у XVI–XVII ст. (слобода – Слобода) (окремий відбиток).
- 25 Остап Р. І. До питання про онімизацію апелитивів при виникненні ойконімів у XVI–XVII ст.) (окремий відбиток).
- 26 Остап Р. И., Остап Л. Р. X Всеукраинская конференция «Украинская ономастика на пороге III тысячелетия: состояние и перспективы развития» (Тернополь, 2–3.10.2003) // Вопросы ономастики. – Екатеринбург, 2005. – № 2. – С. 165-167.
- 27 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В.Подольская. – Москва, 1978 – 198 с.
- 28 Титаренко А. Місце урбанонімів в ономастичному просторі /А. Титаренко // Теоретична і дидактична філологія. Вип. 12, 2012. – С. 235-238.
- 29 Філіппов О. Назви вулиць Мукачева у XX ст. – С. 312-316. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Igdu/2007_10/16.pdf
- 30 Яцій В. Науковий семінар «Ойконімія України: Стан і перспективи розвитку» (Київ, 17–18 вересня 2009 р.). – Українська мова, 2009, № 4. – С. 139-141
- 31 Bayerová N., Šramek R. Podilonomastiky při standartizování urbanonymie / Urbanonymia. Zborník prednášok z 2 celoštátneho onomastickeho seminára (Modra–Piesky, 8–10 októbra 1988). – Univerzita Komenského v Bratislave. – S. 10–20
- 32 Handke K. Dzieje Warszawy nazwami pisane, seria „Biblioteka Warszawska”, red. Prowadzący serii Andrzej Sołtan, Wyd. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, Warszawa 2011, ss. 578
- 33 Hrytsak Y., Susak V. Constructing a national city: case of L’viv // Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities / Editor John J. Czaplicka and Blair A. Ruble. Washington-Baltimore-London: DC, 2003. – P. 140-164.
- 34 Goliński M. Kwartał dawnej zabudowy w świetle badań historycznych / Kompleksowe archeologiczno-architektoniczne badania w kwartale zabudowy we Wrocławiu // Silesia Antiqua. Muzeum archeologiczne we Wrocławiu. – (Rocznik) – Wrocław, 1998. – T. XXXIX. – S. 211.
- 35 Janeczek A. Ulice i placowiska w miastach Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1999. – Rok XLVII. – № 1–2. – S. 131–147.
- 36 Jasinski T.Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia. – Część 1 – Stare miasto // Zapiski historyczne. – Warszawa-Poznań-Toruń: Państwowy wyd.-w. naukowe, 1983. – T. XLVIII. – Zeszyt 3. – S. 5–49.
- 37 Krajčovič R. Urbanonymia a dejiny / Urbanonymia. Zborník prednášok 2 celoštátneho onomastickeho seminára. Modra–Piesky 8–10 októbra 1988. – Univerzita Komenského v Bratislave. – S. 21–27.
- 38 Manikowska G., Pomiermy-Wasinska A. Badania przestrzeni miasta średniowiecznego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2015. – № 2. – S. 189-200.
- 39 Matuszewski J. Nazwy administracyjne osad lokowanych na prawie niemieckim. – Łódź: Łódzkie towarzystwo naukowe, 1974. – 155 s.

- 40 Motylewicz J. Ulice etniczne w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w XVII i XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1999. – Rok XLVII. – № 1–2. – S. 149–155.
- 41 Wojtowicz Z. Z problematyki socjotopografii miasta europejskiego epoki Oświecenia // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne / Podred. Al. Giegsztera i T. Roslanowskiego. – Warszawa; Poznań; Toruń: Państwowe wyd-wo naukowe, 1976. – S. 275-289 – S. 289.
- 42 Wyrobisz A. Nazwy ulic, placow i dzielnic w miastach polskich: nośniki informacji – źródła historyczne – zabytki kultury // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1999. – T. XC. – Zesz. 4. – S. 511-523.
- 43 Zarebska T. Ewolucja zasad kształtowania ulic w miastach Polski przedrozbiorowej // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1998.– Rok XLVI. – № 3–4. – S. 227-266.
- 44 Центральний державний історичний архів України у Львові.

УДК 711.4.045

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-03

І. А. Снітко
Харківський національний університет будівництва й архітектури
М. А. Курушина
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АВТЕНТИЧНА ТА СУЧАСНА СИМВОЛІКА В АРХІТЕКТУРНОМУ Й КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ МІСТА

У статті порушено проблему поєднання минулого й сучасного у просторі міста. У який спосіб і якою мірою органічно між собою пов'язані ці елементи, які коди вони містять, які подальші перспективи розвитку міського простору – питання, відповіді на які вимагають спільних зусиль учених різних галузей.

Автори наголошують на важливості вивчення символічних контекстів міста. З одного боку, символіка – це те, що на рівні підсвідомості має бути зрозумілим кожному, з другого – проблеми у зчитуванні символічних кодів виникають внаслідок певних змін, що постійно відбуваються в суспільстві. У статті місто досліджено як текст, що є динамічним і постійно змінним. Доведено, що місто завжди виступало дзеркалом суспільного життя. Тому динаміка міських змін і способи її фіксації й інтерпретації мають бути у фокусі сучасних урбаністичних досліджень.

Ключові слова: мова міста, семіотичний код, символ.

В статье рассматривается проблема соединения прошлого и современности в пространстве города. Каким образом и насколько органично между собой связаны эти элементы, какие коды они содержат, какие дальнейшие перспективы развития городского пространства – вопросы, ответы на которые требуют общих усилий ученых разных направлений.

Авторы отмечают необходимость изучения символических контекстов города. С одной стороны, символика – это то, что на уровне подсознания должно быть понятно каждому, с другой стороны, проблемы в считывании символических кодов происходят вследствие определенных изменений, которые постоянно происходят в обществе. В статье город исследован как текст, который является динамичным и постоянно изменяется. Доказано, что город всегда выступал зеркалом общественной жизни. Поэтому динамика городских изменений и способы их фиксации и интерпретации должны быть в фокусе современных урбанистических исследований.

Ключевые слова: язык города, семиотический код, символ.

The article deals with the problem of combining the past and the modern in town space. In what way and to what extent these elements are connected to each other – those are the issues requiring mutual effort of scientists in different fields.

The authors accentuate the importance of studying symbolic urban contexts. On the one hand, symbolism is something that must be clear to everyone, on the other hand, problems in reading symbolic codes arise due to constant changes that take place in society. The article considers town as a text that is

dynamic and constantly changing. It is proved that town has always been a reflection of social life. So the dynamics of urban changes as well as the means of recording and interpreting them have to be the focus of modern urbanistic studies.

Key words: *urban language, semiotic code, symbol.*

Можливість синтезу наукових знань про місто у другій половині ХХ ст. спричинила появу семіотичної моделі міста – міста як тексту. Завдяки цьому стало можливим розглядати його не тільки як місце, де відбуваються різноманітні процеси (соціальні, політичні, економічні, етнічні, демографічні, екологічні та ін.), але і як поєднану смисловим зв'язком цілісну послідовність знакових одиниць, що може здійснювати комунікацію. Ця модель започаткувала вивчення міста як накопичувача, передавача, перетворювача та генератора культури.

Місто як текст – це живе строкате полотно, у якому переплітаються архітектурні стратегії і їхні матеріальні втілення, місця і знаки пам'яті, назви вулиць, майданів і кварталів, вивіски крамниць, рекламні банери, легенди, анекдоти, газетні публікації, офіційні звернення і тексти на парканах, звуки, запахи тощо, зрештою, самі жителі міст і їхні практики поведінки в місті і з містом. Отже, місто – це також знакове, символічне середовище буття людини.

Загалом теорія тексту сформувалася як міждисциплінарний напрям на перетині кількох наук, тому у сфері її дослідження перебувають усі знакові цілісні утворення. Б. Успенський, зокрема, у роботі «Семіотика мистецтва» (мовою оригіналу «Семиотика искусства», 1995) відзначав, що розуміє текст максимально широко, як будь-яку семантично організовану послідовність знаків [7, с. 13]. Варто відзначити, що, попри такий виправданий узагальнений семіотичний підхід, у дослідженні міста як тексту до уваги варто брати й багатий досвід вивчення передусім тексту вербального. Тому місто як текст можна оцінювати також за мовознавчими й літературознавчими критеріями.

У роботах М. Бахтіна порушено питання співвідношення тексту й простору, впроваджено поняття «хронотопу». Ю. Лотман значно розширює розуміння простору щодо тексту, вписуючи простір тексту (як знаковий) у простір культури: «Уявімо як певний цілісний світ, узятий у синхронному зрізі, залу музею, де в різних вітринах виставлені експонати різних епох, надписи зрозумілими й незрозумілими мовами, інструкції для дешифрування, пояснювальні тексти до виставки, що їх створили методисти, схеми маршрутів екскурсій і правила поведінки відвідувачів, і уявімо все це як цілісний механізм. <...>. Ми одержимо образ семіосфери. При цьому не слід забувати, що всі елементи семіосфери перебувають не в статичному, а в динамічному стані, постійно змінюючи формули співвідношення» [1, с. 168]. Отже, семіотичний простір міста, за Ю. Лотманом, – це поєднання текстів і кодів, причому текстів не тільки літературних [2].

Вивчення «міського тексту» здійснювали представники тартусько-московської семіотичної школи. Розуміння міста як сукупності всіх його знаків, усіх повідомлень, можливість прочитання міста не лише як текстів про нього, а й як механізму, що сам є текстом і здатний породжувати тексти, – усе це показало перспективність підходу, що його виробили представники названої школи (Ю. Лотман, З. Мінц, В. Топоров, Б. Успенський та ін.).

На основі вивчення вербальних текстів з-поміж базових характеристик тексту як цілісного знакового утворення загалом можна визначити комунікативність (тобто зверненість, адресність, навіть у тому разі, якщо адресат матеріально не виражений чи текст звернений до себе), кількарівневу, складну, ієрархічну організацію, динамічність, денотативність. Сучасне місто фактично можна розглядати як гіпертекст, що має складну композицію і плинну динамічну багатопарову структуру.

Місто в такому розумінні має зовнішню злютованість та внутрішнє осмислення. Кожне місто як змістовне середовище людського існування має також власний мовний код.

Саме виявлення цього коду або кодів дасть нам змогу розуміти мову міста та зберегти її автентичність для нащадків. Місто певною мірою протистоїть часу, як і культура, тому що заново народжує власне минуле[3].

У сучасній філософії архітектури є ще одне поняття – це геній місця, чи дух місця (“genius loci” – лат. «дух-покровитель») – особлива духовна атмосфера, що притаманна тому чи тому окремому місцю та становить його унікальність. Архітектура має надзвичайний зв’язок із місцем, це своєрідна трансформація місця. У текстах Нового часу термін “genius loci” асоційований із враженням, яке виникає у людей від місця, і це враження спричинене тим, що можна назвати духом місця. Сучасні міста переважно мають історичну забудову, у яку необхідно вписати нові об’єкти в такий спосіб, щоб не зруйнувати дух місця.

К. Норберг-Шульц, норвезький теоретик архітектури, розробив метод феноменологічного аналізу, що він його виклав у роботі «Геній місця: до феноменології архітектури» [9]. Сучасне суспільство втрачає відчуття єдності з оточенням. Це спричинює поширення втрати сенсу життя, породжує відчуження. Посилення цих тенденцій зумовлене і сучасною архітектурою, що мовби існує в порожнечі, не враховуючи автентичних ознак усього міста. На фасади будівель нашаровуються вивіски й рекламні банери, елементи, що також не завжди пов’язані за змістом і стилістикою із іншими знаками міста, створюючи не орієнтири, а хаотичне нагромодження знаків (іл. 1)¹. Тому важливим є гармонійне поєднання автентичної і сучасної символіки у мові міста, що надаватиме цілісності його образу.

Ілюстрація 1

За відомим теоретиком архітектури О. Г. Раппапортом, розуміння архітектури базується на трьох категоріях – морфології, символіці й феноменології [5]. Морфологія дає розуміння фізичних характеристик об’єкта, вона описує конфігурацію, параметри й деталі. На основі морфологічного опису ми можемо говорити про архітектурні стилі. Архітектурні стилі у контексті вивчення мови міста дають уявлення про його історичний розвиток, культуру й місцеві вподобання. Характер стильового наповнення міста є його індивідуальною ознакою.

Стилістика в архітектурі міста теж може бути прочитана. Фахівці розуміються на мовах різних стилів. Пересічні містяни орієнтуються на свій смак у сприйнятті архітектурних форм. Досить часто вони користуються асоціативними порівняннями. Однак при цьому

¹Усі ілюстрації є власністю Авторів або взяті з відкритих джерел.

містяни – одночасно споживачі й творці міських смислів, тому їхню роль не варто ігнорувати.

Символіка поєднує морфологію архітектури і культурну традицію. В різних культурних контекстах одна і та сама форма може мати різний зміст. Окрім форми, певне смислове навантаження в архітектурі має також колір. Мова кольору – це частина мови міста. Колір здавна мав символічне значення. Колір в архітектурі міста акумулює певну інформацію. Традиційні кольори передусім були пов'язані з природним оточенням. Також вони залежали від якісних характеристик будівельних матеріалів. Архітектурна палітра міста була більш комфортною для зорового сприйняття. Були лише поодинокі акценти, що, окрім естетичної та символічної значущості, виконували функції орієнтирів у просторі.

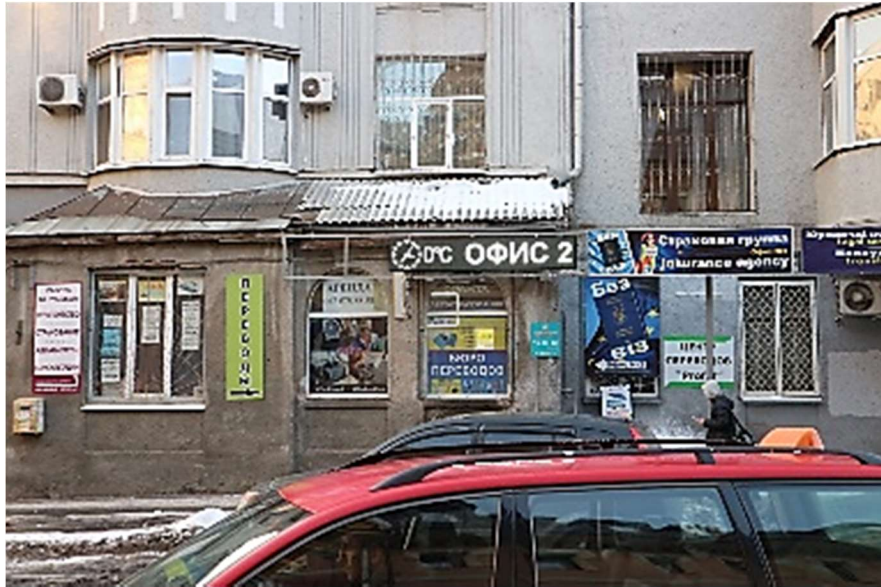
Зараз кольорова палітра міста надзвичайно хаотична. З одного боку, вона вражає своєю різноманітністю, з другого – чинить значне психофізіологічне навантаження на людину. Ця дія кольору є непомітною для багатьох пересічних містян, але вона відображається на психоемоційному стані людини, впливає на рівень втоми, ступінь концентрації уваги (іл. 2).

Ілюстрація 2

Вибір яскравих, «хімічних» відтінків указує на бажання виокремитись. Використання таких кольорів у рекламних плакатах, вивісках, декораціях вітрин крамниць створює по фронту вулиці певну інформаційну стрічку (іл. 3).

Вона вміщує кілька рівнів інформації, зчитування яких відбувається у всіх по-різному. Перший рівень – фактична інформація – назви вулиць, вивіски крамниць та закладів, реклама. Другий рівень – якість подання фактичної інформації. Третій рівень – насиченість зображеннями та кольором, тип розміщення. Сприйняття цих рівнів частково відбувається усвідомлено, частково – на рівні підсвідомості.

Ілюстрація 3

Окремо слід згадати феномен вуличного мистецтва «графіті». Воно теж влітається у мову міста у вигляді зображень чи текстів або поєднання тексту й зображення. Саме графіті може бути сигналом того, що мова міста не повною мірою або не так, як хотілося б, відображає думки різних верств населення. Часто графіті розглядають як альтернативу інституалізованим формам міської культури. З часом графіті теж можуть перетворитися на офіційні форми. Сучасні графіті Харкова виконують і професійні митці, які мають художню освіту (переважно вони підписують чи в певний спосіб маркують власні твори, як-от Гамлет Зінковський чи Вікторія Каштанова – Ms. Chestnut, іл. 4, 5, 6, 7 відповідно), і аматори. Мотиви створення графіті також можуть бути різноманітними. Однак саме ця строкатість і створює неповторну мозаїку конкретного міста. Ба більше, бачення «прекрасного» й «потворного» може відрізнятись у різних традиціях, з історичної перспективи чи в окремих групах або в індивідів. Тому цікавим бачиться вивчення того, як сприймають графіті (чи інші неінституалізовані форми міської культури) містяни, яке ставлення до цього влади тощо.

Ілюстрація 4

Ілюстрація 5

Ілюстрація 6

Ілюстрація 7

Складну систему взаємодії різних типів і рівнів знаків у міському просторі демонструють факти поєднання авторського графіті як тла для подальшого творення «тексту вулиці». Авторське графіті може бути продумане й концептуальне, це вираження Автора як особистості, художника і як жителя міста. Вільний простір графіті на серійній ілюстрації 8 (а саме графіті вже є текстом у тексті, оскільки це «Гоголь на Гоголя», причому образи і Гоголя, і персонажів переосмислені) частково заповнений іншими елементами. Окремі деталі (зображення і тексти) є своєрідними відповідями Авторіві, деякі – обіграють Авторську концепцію. Низка текстів нагадує листування чи виконує функцію дошки оголошень. Певні

тексти маніфестують позицію чи думки того, хто їх залишив (приміром, *Лесбійки до бійки!*). Очевидно, що такі «тексти в текстах» – це добрі фіксатори рефлексій жителів міста (представників певних соціальних груп за різними ознаками). Гадаємо, що в таких повідомленнях можна віднайти і загальні риси (що їх можна виявити в інших містах), і унікальні (типові лише для цього міста).

Серійна ілюстрація 8 «Гоголь на Гоголя»

На офіційний текст «Посади дерево», що повідомляє містянам про проект, нашаровується «Посади ЧИНОВНИКА» з характерним графічним перекресленням літери О, очевидно, як символу заграбованого вікна (іл. 9).

Ілюстрація 9

Форми й типи міських знаків відбивають бачення реальності давньої і сучасної. Місто постає як відкритий текст, що постійно змінюється. «Рухомі елементи в місті, а особливо люди й їхня діяльність так само істотні, як і сталі матеріальні частини. Ми не лише глядачі в цьому спектаклі, ми самі беремо участь у ньому» [10, с. 2]. Відомі «Мобілі» (Mobiles) Л. Кальдера й інші скульптури, що можуть вільно пересуватись у просторі, створюючи нові картинки, як у калейдоскопі, постаючи щоразу перед глядачем у нових формах, У. Еко в роботі «Роль читача. Дослідження з семіотики тексту» називає феноменом «твору, що перебуває в стані руху» [8]. Такими рухомими знаками насичений і пронизаний міський текст, «тут немає кінцевого результату – лише неперервна послідовність станів» [10]. Схоже бачення міста сформулювали представники Лос-Анджелеської школи урбаністики, твердячи про постійне перетворення, формування і конструювання міста в процесі його функціонування як соціокультурного утворення. Отже, місто як текст – це динамічний механізм. Уміння прочитати його знаки – важливе для підтримання життєздатності міста і його гармонійного розвитку.

Показовим у зв'язку з цим є також поєднання відразу кількох епох і історій в серії 10 однакових інсталяцій (збереглися не всі) «НЕ ФОНТАН», що їх встановив Гамлет Зінковський у Харкові. Приміром, фасади різних за часом будівель, однозначне покликання на відому роботу 1917 р. «Фонтан» М. Дюшана і відповідне обігрування назви «не фонтан», форми (перевернутої догори) і сучасної дати – 2017 р. (іл. 10).

Ілюстрація 10

Цікаві ремінісценції можна помітити й у номінаціях топооб'єктів міського простору. Відтворення типової структурної моделі, але зі своєрідною грою компонентів бачимо в назві крамниці *Фрідріх на Енгельса*, що демонструє зміну адресної функції. Приміщення було розташовано на тодішній вулиці *Енгельса* (з 2015 року вулиці повернули назву *Різдвяна*), що, очевидно, зумовило вибір назви «*Фрідріх*» із іронічною вказівкою «*на Енгельса*» (як відомо, прізвища класиків політичної економіки згадують звичайно разом). Очевидно, за якийсь час назва крамниці втратить у найменуванні вказівку на адресність (оскільки локація вже не на вулиці Енгельса) і зазнає нового переосмислення.

Постійні нагадування про минуле влітаються у міський текст у різний спосіб. Зокрема, це оголошення про купівлю виробів часів СРСР, згадка про ЖЕК, суто міська господарська тематика радянських часів у графіті, а на другому плані пластиковий профіль вікна новітньої будівлі (іл. 11, 12).

Ілюстрація 11

Ілюстрація 12

Також показово поєднано плакатний шрифт і відповідну мовну шаблонність, трафаретність висловлювання «*Искусство принадлежит народу*» і вже виправлений варіант, де змінена частина відрізняється не лише за змістом, а й за стилістикою оформлення графічних знаків «*Искусство принадлежит самому себе*» (іл. 13).

Ілюстрація 13

При цьому в назвах фірм бачимо і стилізоване відтворення дореволюційних моделей номінації: антропонім + сполучник «та, і» + «компанія», «К^о». Показове поєднання в одному просторі різних знаків («старий» дореволюційний стиль назви компанії, елементи графічних назв, зроблені балончиком), кольорового навантаження, локації (іл. 14)

Ілюстрація 14

Феноменологія пов'язана із суб'єктивним переживанням, невід'ємним від живого контакту зі спорудою. Феноменологія розширює область візуальної архітектурної комунікації в більш складній області синестетичної реальності природного і антропогенного оточення [6, с. 180]. Феноменологія – це практична філософія, що досить тісно пов'язана з архітектурою, оскільки архітектура близька до грецького «техне» – мистецтва, ремесла. Отже, феноменологія стає теоретичним обґрунтуванням архітектурної практики.

Однією з ключових в архітектурі є проблема сприйняття. Світ є те, що ми сприймаємо. Досвід архітектури не тільки візуальний. Він стосується також дотику, слуху, нюху. Феноменологічний підхід в архітектурі протистоїть критичному, раціональному. Феноменологічні аспекти архітектури дають можливість встановити безпосередній контакт людини і світу. Архітектура виходить на рівень почуттів та в такий спосіб наближається до людини.

Феноменологічне сприйняття архітектури доволі зрозуміло описує французький філософ Моріс Мерло-Понті [4]. Він говорить, що архітектура існує в світі та може бути зрозуміла як інше тіло, конституйоване баченням, сприйняттям.

Цікавим для нас є поняття контексту. Один і той самий об'єкт, поміщений у різне оточення, будуть неоднаково і сприймати. Контекст також створює і людське оточення. Фактично, самі містяни вже є контекстом. Це стає зрозумілим у зіставленні різних історичних районів міста. Перспективним з огляду на це бачиться вивчення й зіставлення також локальних оповідей, легенд про міські райони та мешканців як текстів про тексти.

Диференціація районів була закладена ще під час заснування міста, а потім тільки поширювалась і зазнавала часом істотних змін. Кожен район міста мав свою історично визначену функцію, яка була відображена в характері забудови, і, звісно, в архітектурній мові міста і його феноменології. Але з часом призначення району і його межі можуть змінюватися, зміщуватися, а елементи забудови лишаються, поєднуючись із новими. Те, якою мірою це виходить органічно, і відбиває міський текст.

Автентичний мовний код міста є його яскравою відмінною рисою, що потребує розуміння, підтримання та збереження. Сучасна міська символіка передусім повідомляє нам про ті проблеми, що є в місті. Це виражено в характері архітектури, кольоровому навантаженні міста, вуличному мистецтві, способах розміщення, оформлення і функціонуванні міських повідомлень. Саме від правильного та своєчасного зчитування різноманітної інформації залежить якість міського середовища, його візуальна та психологічна комфортність та «привітність» до мешканців.

Література

1. Лотман Ю. М. Семиотическое пространство // Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров: Человек – Текст – Семиосфера – История. – М. : «Языки русской культуры», 1996. – С. 163-175.
2. Лотман Ю. М. Символические пространства // Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М. : «Языки русской культуры», 1996. – С. 239-296.
3. Лотман, Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : «Искусство СПб», 2000. – 704 с.
4. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти [Пер. с французского под редакцией И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина]. СПб: «Ювента», «Наука», 1999. – 466 с.
5. Раппапорт А.Г. Феноменология места // Башня и лабиринт. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://papardes.blogspot.com/2014/06/blog-post_1.html
6. Сухаревський К.В. Типи методологічних підходів дослідження стильових ознак архітектури // Архітектурний вісник КНУБА. – С. 178-181.
7. Успенский Б. А. Семиотика искусства / Б. А. Успенский. – М. : «Языки русской культуры», 1995. – 360 с.
8. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / У. Эко [Перев.: С. Серебряный]. — СПб.: Симпозиум, 2007. — 512 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.livelib.ru/book/88361/readpart-rol-chitatelya-issledovaniya-po-semiotike-teksta-umberto-eko/~30>
9. Christian Norbert-Schulz. Genius loci. Towards a phenomenology of architecture/ Christian Norbert-Schulz – Edinburgh college of art library, 2004. – 288 p.
10. Lynch K. The Image of the City / Kevin Lynch. – Cambridge : The Technology Press & Harvard University Press. – 1960. – 118 p.

УДК 81'276.1:82.09"15/19"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-04

К. Л. Діса

Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

**ПИТАННЯ МОВИ МІСТА ЯК ПРЕДМЕТ УВАГИ ПОДОРОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ:
ВІД КІНЦЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ ДО ЗЛАМУ ХІХ–ХХ СТ.**

У статті розглянуто мовний аспект подорожньої літератури. Мова не завжди була предметом уваги мандрівників, але від XVIII ст. на цьому аспекті подорожжey зосереджуються дедалі більше як мандрівники, так і укладачі путівників. На кількох доволі відомих прикладах подорожніх записок та путівників авторка аналізує особливості використання мови в містах під час подорожжey до інших країн: коли й чому це стало актуальне, про які міські практики ми можемо дізнатися з таких джерел, які слова та фрази рекомендували туристам для того, щоб спілкуватися в іноземних містах.

Ключові слова: історія подорожжey, подорожні записки, путівники, місто, комунікація.

В статье рассматривается языковой аспект литературы о путешествиях. Язык не всегда был предметом внимания путешественников, но с XVIII в. этому аспекту уделяют все больше внимания как сами путешественники, так и составители путеводителей. На нескольких довольно известных примерах автор анализирует особенности использования языка в городах во время путешествий в чужие страны: когда и почему это стало актуальным, про какие городские практики мы можем узнать из таких источников, какие слова и фразы рекомендовались туристам для общения в иностранных городах.

Ключевые слова: история путешествий, путевые записки, путеводители, город, коммуникация.

The article is focused on the aspect of communication in travel literature. Language and communication have not always constituted subject of travelers' interest but since the 18th century travelers and guidebooks' editors pay more attention to this framework. Examining some well-known sources, the author analyses specifics associated with the use of language in cities while travelling in foreign countries: When and why did it become relevant? About which urban practices can we learn from these sources? What kind of words and phrases did guidebooks recommend tourists to use in foreign cities?

Key words: travel history, travel literature, guidebooks, city, communication.

Відколи люди почали фіксувати свої враження про подорожі до чужих земель на письмі, ми можемо багато дізнатися про одні аспекти їхніх мандрівок і майже нічого – про інші. Наприклад, з подорожніх записок ранньомодерної доби (принаймні до XVII ст.) ми багато дізнаємося про особливості міської забудови, звичаї місцевого населення, ставлення до жінок, релігію, систему влади й особливості харчування. Однак автори подорожніх записок замовчують інші речі, зокрема, не завжди зрозуміло, як саме вони подорожують, хто супроводжує їх, як вони розв'язують фінансові питання, і головне – абсолютно не зрозуміло, як вони долають мовний бар'єр і дають собі раду зі спілкуванням, особливо, якщо виїжджають за межі Європи [13, с. 214]. Хоча подекуди, подорожуючи до багатонаціональних і мультикультурних міст, як-от Константинополя, мандрівники не можуть утриматися від коментарів про багато мов, які вони чуять на вулицях, і від порівнянь цих міст з Вавилонським стовпотворінням [5, с. 47-48]. Проте на цьому їхній

інтерес до мовного питання вичерпується.

У цій розвідці я звернуся до проблеми мови, яка поставала перед авторами подорожніх записок та путівників від кінця ранньомодерної доби (XVIII ст.) до зламу XIX–XX ст. Я спробую відповісти на такі запитання: коли мова стає предметом обговорення подорожньої літератури? На які аспекти комунікації в містах чужих країн звертають увагу автори подорожніх записок та путівників? Коли і у зв'язку з чим до путівників починають додавати словники-розмовники і які слова, на думку укладачів, можуть знадобитися мандрівникам та туристам?

Будь-який мандрівник як у минулому, так і тепер, вирушаючи в подорож до чужої країни, переймається численними тривогами, зокрема проблемою комунікації. Однак варто пам'ятати, що подорожі в домодерні часи майже ніколи не були пов'язані з розвагою та приємним дозвіллям. Вони були тривалі, некомфортні, пов'язані з багатьма обмеженнями і головне – небезпеками. Тому в подорож здебільшого вирушали ті, хто не мав іншого вибору. За таких умов, як можна припустити, мовна проблема не була найнагальніша, і з непрямих свідчень дізнаємося, що люди, які тривалий час були в мандрівках (купці, посли, місіонери та ін.) рано чи пізно засвоювали чужу мову.

Ситуація змінюється у XVIII ст., коли подорожі стають трохи комфортніші, чому сприяли незначні технічні вдосконалення транспорту, доріг, але передусім те, щовздовж доріг виникла інфраструктура заїздів і поштових станцій, завдяки чому, зокрема, деякі шляхи стали безпечніші, тож у подорожі вирушає більше людей і поширенішим типом подорожі стає подорож для розваги.

У XVIII ст. автори подорожніх записок починають багато рефлексувати щодо мови комунікації, можливих проблем і способів, як їх розв'язати. Звісно, найгостріше питання комунікації поставало під час подорожей до позаєвропейських земель. Мабуть, найвідоміший приклад долаття мовного бар'єра – згадки про цю проблему в записках капітана Джеймса Кука, саме виживання учасників експедиції якого залежало від того, наскільки вони могли порозумітися з місцевим населенням: показати свої добрі наміри, попросити про допомогу в поповненні запасів прісної води й харчів. Перебуваючи на Таїті та інших островах Тихого океану, капітан Кук укладає невеличкий словник засвоєних слів місцевих мов [12, с. 227-228]. Серед них бачимо передусім ті слова, які можна пояснити, якщо просто вказати на деякий предмет чи частину предмета: частини тіла, їжа, назви тварин, рослин, предметів побуту, а вже потім і значно менше зазначено прикметників дієслів (до того ж найпростіші: *розуміти*, *іти*, *їсти*, *пити*, *спати* і, що прикметно, *крати*). Вочевидь, учасникам експедиції Кука не йшлося про спілкування в умовах міста – їхній приклад є одним з найекстремальніших випадків пошуку спільної мови в максимально наближених до природи умовах, і наводжу я його радше для контрасту з наступними прикладами.

Ще один надзвичайно відомий приклад, до якого варто звернутися, – славетна «Історія мого життя» Джакомо Казанови, написана на стику мемуарів і подорожніх записок. На відміну від мандрівників попередніх століть, Казанова приділяє багато уваги мові. Освічений, жвавий, допитливий авантюрист, Казанова, вочевидь, отримував задоволення від спілкування, нових знайомств і завдяки цьому розвинув дуже гарне мовне чуття: він вловлював специфічні регіональні вимови знайомих йому мов, міг розрізнити за звучанням деякі іноземні мови. Одним з найпоказовіших прикладів того, як активний мандрівник рефлексував щодо мовного питання в умовах «екзотичніших» міст, є спогади Казанови про перебування в Росії 1765 р. [9, том 5, розділи XIX–XX]¹. Хоча рідною мовою Казанови була італійська, під час подорожей він здебільшого послуговувався французькою, тогочасною *lingua franca*, французькою ж він написав і свої мемуари. Тож щоразу, коли під час

¹ В аналізі я послуговуюся повним англійським перекладом мемуарів, доступним онлайн на сторінці Project Gutenberg.

подорожей до екзотичних земель йому трапляються люди, які можуть спілкуватися французькою, він тішиться з цієї нагоди й зазначає це, як-от під час перебування в Ризі, коли спілкується з князем Біроном, який «надзвичайно добре говорить французькою» [9].

Казанова, вочевидь, не прагнув вивчати російську мову, оскільки візит його мав конкретну мету (спробувати продати імператриці ідею лотереї) і не тривав надто довго. Однак продовж цієї подорожі він навчився розрізняти російську мову й схоплювати деякі слова. Наприклад, зупинившись на ночівлю десь на шляху з Копор'я до Петербурга, Казанова прислухається до місцевого говору, який, каже він, не нагадує російський, і додає, що він взагалі, мабуть, не споріднений з жодною іншою мовою (цей регіон становив частину Інгерманландії й до початку століття належав Швеції, тож, найпевніше, ішлося про східний діалект фінської мови). Потім Казанова кілька разів вставляє в текст окремі російські слова, але далі цього у вивченні непотрібної йому мови він не заходить. Навіть придбавши собі місцеву «служницю» – дівчину, яка сподобалась йому й батько якої погодився продати її Казанові, замість засвоїти місцеву мову, щоб мати можливість спілкуватися з нею, він за три місяці навчав її італійської й дуже тішиться, слухаючи її венеційську вимову.

Однак за умов, коли іноземці з різних країн були звичною частиною населення великих міст Російської імперії XVIII ст., крайньої потреби вивчати російську не було. Наприклад, і в Ризі, і в Петербурзі Казанова знаходить своїх співвітчизників, з якими він міг спілкуватися італійською. А вищі кола Петербурга, уже за першими спостереженнями Казанови, спілкувалися здебільшого німецькою: «мовою, якою тоді я говорив не краще, ніж зараз», тож він мав проблеми, коли намагався висловитися і його слова часто смішили слухачів.

Соціабельність – нова світська релігія освіченого міського середовища XVIII ст. була виражена в різних формах, навіть якщо йдеться про новий на той час урбаністичний центр, як-от Санкт-Петербург. Казанова докладно описує спілкування під час придворного маскараду, і в цьому описі чималу роль відіграє різноманіття мов, які лунають там. Імператриця, яка вважає, що її ніхто не впізнає в маскарадному костюмі, час від часу звертається до тієї чи тієї маски російською мовою. У якийсь момент Казанова помічає маску, одягнену у виразно венеційському стилі, але спершу вирішує звернутися до цієї людини по-французьки. Уже з перших реплік автор з'ясовує, що його співрозмовник венецієць, як і він сам: «Тоді розмовлятимемо венеційською. Ви починайте, а я відповідатиму». З дальшої розмови Казанова розуміє, що його співрозмовник народився не в самій Венеції, адже на позначення «суботи» використовує нетипове для венеційців *Sabo*, а радше *Sabato* [9]. Трохи пізніше на цьому маскарадні він на відстані чує жінку, яка розмовляє паризькою французькою і, підійшовши до неї ближче, впізнає стару паризьку знайому. За Казановою, петербурзьке світське зібрання постає таким собі справжнім багатомовним Вавилоном. Іноземці, приїхавши до Петербурга, гуртуються і спілкуються французькою.

Пізніше Казанова порівнює міське середовище Петербурга з московським, до якого він навідується на короткий час, також звертаючись і до мовного питання. На відміну від космополітичної столиці, Москва, за його спостереженнями, традиційніша і тут без знання російської чи німецької мандрівникові непереливки, саме тому Казанові доводиться винаймати на час цієї мандрівки франкомовного гіда.

Як бачимо на прикладі записок Казанови, використання мов у міському середовищі під час подорожей у XVIII ст. стало інтегральною частиною рефлексій мандрівника. Хоча, звісно, не всі автори записок аж так ретельно, як Казанова, звертали увагу на цей аспект. Вочевидь, не для всіх це було актуальне. Наприклад, німецький лікар Оттон фон Гун, який залишив подорожні записки про свою поїздку Малоросією 1805 року, лише кілька разів згадує про мовні проблеми. З його викладу (який він оригінально вів німецькою мовою і який для публікації переклали російською) не дуже зрозуміло, яку мову він використовує під час подорожі: чи вистачає йому німецької й він щоразу знаходить собі співрозмовників і гідів, які знають цю мову, чи він знає бодай основи російської. Принаймні щоразу, коли Гун

зустрічає своїх співвітчизників-німців, він щиро радіє з цього навіть подекуди зауважує на особливостях вимови, як-от у німецькій колонії в Білих Межах: «Я постучал в окно. *Wer da?* (кто тут?) спросили меня верхне-саксонским наречием» [8, ч. 2, с. 32].

Ще одним важливим джерелом, щоб розуміти особливості мовного аспекту подорожей до іноземних міст, є кишенькові розмовники кількома європейськими мовами (наприклад, англійською, французькою, німецькою, італійською та латиною), які, на думку Антонія Мончака, мандрівники використовували вже з XVII ст. [8, с. 238]. Докладніше ознайомившись з такими кишеньковими словниками й розмовниками, ми можемо краще зрозуміти не лише специфіку використання мови в чужому середовищі, але й типові для деякого періоду міські практики. Наприклад, Мончак зауважує на великій кількості слів, пов'язаних зі стратами та тортурами, що, як він вважає, вказує на зацікавлення тогочасних мандрівників цими видовищами, які можна було відвідати під час візиту до іноземного міста. Так само непогано мандрівник пізнього ранньомодерного часу був підготовлений спілкуватися про свої сексуальні потреби [8, с. 239-240].

У часи розквіту масового туризму й путівникової літератури, що припали на другу половину XIX ст. (більше про особливості цього процесу див. у [1; 2; 10]), видавці – передусімідеться про лідерів цього ринку: британське видавництво Мюррея та німецьке Бедекера, що спеціалізувалися на путівниках, – беруться видавати багатомовні розмовники або ж додають до своїх практичних путівників частину, присвячену місцевій мові.

Найбільший попит мав Бедекерівський чотиримовний словник-розмовник: англійсько-німецько-франко-італійський (кілька разів перевидано). Далі я проаналізую його перше видання 1864 р. Одразу варто зазначити, що за наповненням цей словник дещо нагадує саморобний словник, що його уклав капітан Кук, – тут також надмірно переважають іменники. Слова, необхідні для туриста, розподілені у словнику за тематичними блоками, далі йде секція тематичних запитань, потім – розлогіша секція діалогів і, нарешті, приклади листів і записок. На думку укладачів, першочергово турист мав ознайомитися з назвами чисел, а також з різними словами, пов'язаними з устроєм Всесвіту та Землі. Після цього доволі несподівано йде лексика, пов'язана з навігацією та армією, що, з другого боку, можна пояснити тим, що серед цільової аудиторії розмовника були моряки та військові [7, с. 14-23]. Однак у контексті теми цієї статті мене більше цікавлять слова, пов'язані з містом та міськими практиками (вони, між іншим, у цьому словнику передують словам, пов'язаним із сільською місцевістю).

Що ж, на думку укладачів, могло цікавити туриста в місті? Одразу впадає в очі, що укладачі намагалися дотримуватися певної логіки в послідовності поданих тем, адже спершу вони розміщують слова, що позначають типи міст загалом, потім – їхні структурні одиниці (центр, передмістя, квартали тощо), тоді переходять до споруд (та їхніх частин), які можна побачити в місті. Характерно, що послідовність подання цих споруд зумовлено логікою самих путівників, які в цей час змальовували туристам принади міста, груповані в певні категорії. Тож можна помітити, що і слова відповідають цьому порядку: спершу ідуть слова на позначення того, що можна побачити в центрі міста: наприклад, *ратуша, башта, годинник, собор, пам'ятники*, потім – на позначення культових споруд (*церква, монастир* тощо), громадських будівель (*арсенал, пошта, монетний двір, театр*, навіть *школа вершників* тощо) і боговгодних закладів (*лікарня, сиротинець, божевільня, в'язниця* тощо). Завершують секцію слова, пов'язані з містом корисною для туриста лексикою, потрібною, щоб орієнтуватися в місті (*вулиця, площа, ринок, міст, набережна* тощо) і назвами магазинів та закладів щоденного користування (*аптека, книгарня, кав'ярня, готель, пивниця* тощо) [7, с. 50-53].

Розмовник також містить секцію запитань, які можуть стати у пригоді під час перебування туриста в місті. З якими діями і практиками пов'язані ці запитання? Специфіку цих запитань великою мірою зумовлено тим, що їхні укладачі працювали на видавництво путівників. Тож не дивно, що більшість запитань пов'язана з відвідуванням тих чи тих

пам'яток чи культурних закладів. Озброєний Бедкерівським розмовником турист міг запитати, наприклад, чи є в місті варта уваги колекція картин, які будівлі тут «найелегантніші», які церкви мають найвидатніші зразки архітектури, скульптури чи живопису [7, с. 192-193]. Путівники, вочевидь, претендували на те, щоб виховувати добрий смак у своїх читачів [2, с. 47-50], вирізняючи місця, які варто було відвідати передусім і оцінюючи вартісність тієї чи тієї культурної пам'ятки (знаменита Бедкерівська «зіркова система»). Як бачимо, ця тенденція наявна навіть у розмовниках. Не останню роль у рекомендаціях Бедкерівських путівників посідають театри, тому нас не здивує ціла секція запитань, присвячених відвіданню театру: *чи є в місті гарний театр?; чи сьогодні ввечері показують якусь хорошу п'єсу?; як купити квитки?; чи добра трупа?; чи добрий оркестр?; нарешті, що варто одягнути в театр?* [7, с. 193-194]. Лише після цих «культурно насичених запитань» йдуть тривіальніші запитання, які стануть у пригоді будь-якому туристу, що відвідує нове місто: *як дістатися кудись?; де повернути?; яким шляхом ліпше піти?* Остання порція запитань, з одного боку, може видатися несподіваною, але, з другого, цілком очікувана. На думку укладачів розмовника, для туриста так само важливо, як відвідати культурні заклади та знайти потрібну адресу в місті, було знайти, де помитися. Кілька останніх запитань стосуються саме відвідання місць, де можна помитися (*bathing establishment, Badehaus, bains, bagni*) і одним із важливих запитань є *«Чи достатньо вони безпечні?»* і тут, звісно ж, ідеться про гігієнічну безпеку [7, с. 196-197]. Такі запитання очікувані, бо з другої половини XIX ст. путівники так само, як медичний і державний дискурси, переймаються питаннями особистої гігієни, тому в секціях про корисну інформацію обов'язково зазначено місця в місті, де турист може помитися [1, с. 90]. Повертаючись до розмовника, зауважимо, що серед відокремлених від ситуацій «у місті» групе запитання, пов'язані з доволі міськими практиками, як-от пошуком житла на купівлю.

Якщо проаналізувати пропоновані розмовником діалоги, то можемо помітити, що багато діалогів стосується подорожей, але кілька діалогів присвячені ситуаціям, які очікують на туриста в міському середовищі. Перша така ситуація, якій присвячені доволі розлогі діалоги, – це спілкування з пралею, до якого також додано чималий список назв випраних речей, які можуть згадувати в рахунку [7, с. 268-269]. Наявність цих діалогів я також схильна пов'язувати з новими вимогами гігієни й догляду за чистотою.

Варто зауважити, що завдяки своїм розмовникам Бедкерівські путівники могли зекономити місце на розділах, присвячених місцевим мовам, даючи посилання на вже видані розмовники (передусім ідеться про згаданий чотиримовний розмовник, але видавництво також мало окремих розмовників російської мови). Якщо ж ішлося про менш затребувані мови, наприклад, про польську чи про фінську, тоді укладачі надавали перелік необхідних туристу слів, який займав не більше ніж півсторінки [11, с. 2, 20].

Якщо, порівнюючи, подивимося на путівники не менш славетного тогочасного видавця путівникової літератури Мюррея, побачимо розлогіші секції, присвячені місцевим мовам, які містять не лише інструкції щодо читання, а й кілька сторінок переліку слів і діалогів, що, звісно, можна пояснити тим, що не було власних словників. Словникова частина не вирізнялася оригінальністю. Наприклад, у словнику, уміщеному до путівника по Росії, Польщі та Фінляндії 1868 року, бачимо все те ж засилля іменників: від назв людей (починаючи з *імператорай* закінчуючи *водовозом* та *іноземцем*), назв місць та їхніх частин (зокрема в містах), їжі та кухонного начиння, гігієнічних засобів – усе це завершують довільним переліком слів, які, певне, могли стати у пригоді під час подорожі (*дишло, сокира, мотузка*). Після надзвичайно стислого переліку прикметників (який буквально вичерпано словами *великий, маленький, новий, старий і гарний*) ідуть фрази, які чомусь називають «діалоги» [6, с. 36]. Тут ми не знайдемо вишуканих формулювань Бедкерівського чотиримовного розмовника, немає й натяків на відвідання якихось культурних закладів. Переважна більшість фраз – це накази (*стій!, пішов!, додому!, чисти!, суши!, дай мило!*). Запитання здебільшого стосуються пошуку потрібного місця чи напрямку. У відповідь на

отриману інформацію рекомендують вживати фрази: «Дам на водку» і «Не дам на водку» [6, с. 38]. Заради справедливості варто сказати, що майже такий самий перелік слів і фраз знаходимо в секції про польську мову, включно з обіцянкою чи, навпаки, незгодою дати грошей на горілку [6, с. 348].

Насамкінець варто зауважити, що питання мови міста значно рідше постає в путівниках по містах Російської імперії, виданих місцевими авторами та видавництвами. Наприклад, з усіх путівників по Києву середини XIX–початку XX ст. питання специфічної мови деяких місцевих мешканців розглядає у своєму путівнику лише Богуславський, який на початку путівника пише: «Поражает каждого приезжего, в особенности из столицы и центральных губерний, киевский говор, – какая-то нелепая помесь польского и еврейского языков с малороссийским. Самые чудовищные ударения, родительный падеж, вместо винительного: «дай мне ножа», «сам» – в смысле один, «тудаю», «сюдою», вместо туда, сюда, скучаю за тобой – на каждом шагу, даже в устах интеллигентных лиц» [4, с. 9-10].

Підсумовуючи, можемо сказати, що згадки про використання мови в міському середовищі під час подорожей від кінця XVII ст. до початку XX ст. зазнали своєрідної еволюції. Спершу мова для європейських мандрівників є нібито прозорою непомітна, вони здебільшого не помічають цього аспекту подорожей, проте з XVIII ст. мові приділяють у своїх записках усе більше уваги, завдяки цьому ми нібито починаємо «чути» міста того часу, як-от з яскравого опису мовного середовища Санкт-Петербурга в записках Казанови перед нами постає образ багатомовного Вавилону. Видавці путівників до іноземних міст (Бедекер, Мюррей) уже з 1860-х рр. приділяють мовам велику увагу. Проте, на жаль, розмовники для туристів відтворюють не реальні міські практики мандрівників, а радше «ідеальний тип практик» туристів, якими їх уявляли та намагалися сконструювати укладачі путівників.

Література

1. Диса К. Образ модерного міста у путівниках по Києву межі XIX–XX ст. / Катерина Диса // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX–середини XX ст. / Під редакцією О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. – Київ: Дух і літера, 2016. – С. 82-96.
2. Диса К. Путівник як дзеркало смаку: Естетичні судження на сторінках київських путівників зламу XIX–XX ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2017. – Том 194. – С. 47-59.
3. Поверхностныя замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. Сочинения Оттона фон Гуна. Перевод с немецкаго. – Москва: Типография Платона Бекетова, 1806. – 254 с.
4. Спутник по г. Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. Издание VII С. М. Богуславского. – Киев: Типография «Последняя новость», 1912. – 124 с.
5. Dursteler Eric R. Speaking in Tongues: Language and Communication in the Early Modern Mediterranean // Past & Present, No. 217 (November 2012). – Pp. 47-77.
6. Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland (3d ed.). –London: J. Murray, 1868. – 400 p.
7. Manuel de conversation pour le Voyageur en Quatre Langues. – Coblenz: Karl Baedeker, 1864. – 331 p.
8. Maćzak A. Travel in early modern Europe. – Cambridge, 1995. – 357 p.
9. The Memoirs of Jacques Casanova de Seingalt / Translated by Arthur Machen on Project Gutenberg: <https://www.gutenberg.org/files/2981/2981-h/2981-h.htm#linkE2HCH0019>. Відвідано 21.01.2018
10. Parsons N. T. Worth the Detour. A History of the Guidebook / Nicholas T. Parsons. – Thrupp: Sutton Publishing, 2007. – 378 p.
11. Russia with Teheran, Port-Arthur and Peking. – Leipzig: K. Baedeker, 1914. – 590 p.

12. Three voyages of Captain James Cook Round the World. Vol.1. London, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1821. – 445 p.
13. Whitfield P. Travel: A Literary History. Oxford: The Bodleian Library, 2012. – 303 p.

УДК 821.161.2-3.09'06(043.3)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-05

Р. С. Мариняк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

УРБАНІСТИЧНИЙ І РУСТИКАЛЬНИЙ ХУДОЖНИЙ ПРОСТІР ТА ЙОГО ВТІЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті подано аналіз характерних ознак урбаністичного та рустикального типів художнього простору, указано на відмінностях, що спостерігаємо у визначенні категорій хронотоп, локус, топос та власне художній простір. Досліджено предметно-тематичні домінанти, що визначають функції міського та сільського простору, реалізовані у художній літературі сьогодення. Здійснено аналіз особливостей художнього конструювання локусів місто-село. Доведено, що своєрідність художнього втілення урбаністичного та рустикального простору залежить від авторської екзистенції, на яку впливають емоційно-психологічний стан митця, його попередній життєвий і творчий досвід, атрибутивні та випадкові характеристики.

Ключові слова: художній простір, рустикальний та урбаністичний тип художнього простору, локус, топос, метафора.

В статье представлен анализ характерных черт урбанистического и рустикального типов художественного пространства, указаны отличия, которые встречаются в определении категорий хронотоп, локус, топос и собственно художественное пространство. Рассмотрены предметно-тематические доминанты, определяющие функции городского и сельского пространства, реализованные в современной украинской литературе. Доказано, что своеобразие художественной реализации урбанистического и рустикального пространства зависит от авторской экзистенции, на которую влияют эмоционально-психологическое состояние писателя, его жизненный и творческий опыт, атрибутивные и случайные характеристики.

Ключевые слова: художественное пространство, рустикальный и урбанистический тип художественного пространства, локус, топос, метафора.

The article analyses characteristic features of the urbanistic and rustic types of artistic space, points out the differences observed in defining the categories chronotope, locus, topos and, actually, artistic space. Subject-thematic dominants that determine the functions of the urban and rural spaces realized in modern fiction are studied. An analysis of the artistic structuring of the loci town-village is conducted. It is proved that the individuality of the artistic realization of the urban and rustic space depends on the author's existence, which is influenced by the emotional-psychological state of the author, his former life and creative experience, attributive and odd characteristics.

Key words: artistic space, rustic and urban type of artistic space, locus, topos, metaphor.

Місто як тема, місто як текст, місто як метафора – це теми, що сьогодні є актуальними для вітчизняного літературознавства не меншою мірою, аніж на початку ХХ століття. І пояснення цього феномену лежить у площині соціальної а не суто філологічної. Розвиваються міста, глобалізується простір, і всюди стрімко зростає частка саме міської культура. Власне, цими процесами й пояснюється увага до проблеми міста як гуманітарної категорії. Тема міста в українській літературі виникає доволі пізно – «як реакція на соціальний чинник, яким стала індустріалізація вітчизняного суспільства наприкінці ХІХ і на початку ХХ століть. Культурним осередком упродовж тривалого часу все одно залишалося

село. Відтак українська література ХХ століття наполегливо тяжіла до інтерпретації Міста як негативного, всепоглинаючого Молоху, Міста-Привида (наголошуємо на парадигмі: В. Підмогильний, ранній В. Сосюра, Б.-І. Антонич), власне, до образу продажного Міста» [17]. Метою нашої статті є спроба означити домінантні для сучасної української літератури риси урбаністичного та рустикального типів художнього простору.

Уже в літературі перших десятиліть минулого століття місто стає не просто художнім простором, а й персонажем і текстом, останній розкриває перед митцем безліч шляхів інтерпретацій. За Я. Поліщуком, у літературі ХХ століття місто є не лише мотивом, темою чи культурним **топосом**; воно заклало основи новітньої культури з її характерними, питомо урбаністичними формами [16, с.117].

Проблему дослідження простору художнього твору, його ознак та складників розробляли М. Бахтін, В. Будний, А. Булгакова, М. Ільницький, Н. Копистянська, Д. Лихачов, С. Скварчинська, О. Флоренський та ін. Розгляду міського часопростору присвячені розвідки О. Богданової, Л. Пилипюк, Н. Тодчук, Л. Цибенко тощо. Специфіку взаємовідношень структур простору міста з'ясовували Ю. Лотман, В. Прокоф'єва, Т. Субботіна тощо. Проблема дослідження міського тексту, дискурсивної взаємодії простору і тексту висвітлювалась у працях М. Бютора, Ю. Лотмана, В. Топорова та ін [2;9;11].

На основі тривалого вивчення категорії художнього простору в сучасному літературознавстві сформувалося декілька класифікацій цього явища, а також виділено основні його ознаки. До найбільш дискусійних належить питання розмежування понять художній простір та хронотоп.

Хронотоп (грец. Chronos – час і topos – місце) – істотний просторовий взаємозв'язок тимчасових і просторових відносин, художньо освоєних літературою, за допомогою яких визначається жанр і жанрові різновиди, «образ людини в літературі» тощо. Цей термін належить М. М. Бахтіну, і був запозичений ученим з природничих наук [2].

Часто хронотоп співвідносять з мотивом, темою, обставиною часу і місця дії, або, як зазначав М. Бахтін, з «насиченим емоційно-ціннісною інтенсивністю порогом, коли виділений той чи інший мотив, перелам, криза в житті героїв»[2, с.364].

Не заперечуючи концепцію нерозривності простору й часу, С. В. Каширіна говорить про антагонізм простору й часу, аргументуючи його таким твердженням: «Усе, що має місце в часі, неодмінно просторово локалізоване, але не все те, що локалізоване в просторі, має відношення до часу» [15, с.181]. На думку дослідниці, час і простір можуть бути *розірвані*, а розриває їх погляд спостерігача.

На думку Ю.М. Лотмана, існування особливого художнього простору зовсім не повинне зводитися до простого відтворення тих чи інших локальних характеристик реального ландшафту. Дослідник визначає художній простір у літературному творі як «модель світу певного автора, виражену мовою його просторових моделювань» [11, с. 252-253]. Однією з основних функцій художнього простору Ю. Лотман вважає можливість *моральної характеристики персонажів через відповідний тип простору, що виступає як своєрідна двопланова локально-етична метафора*[11].

Коли йдеться про варіанти просторів, у яких живуть герої творів, то варто говорити про характерні простори – стиснуті чи розтягнені, замкнені чи відкриті, але підпорядковані одній авторській ідеї та уніфікованому надтекстовому хронотопу. Відтак можна розглядати соціальні простори, національні та наднаціональні, маргінальні чи побутові тощо.

Художній простір літературного твору може вказувати на реальне або вигадане місце подій, може взагалі бути невизначеним, «він може розширитися до космосу, або звужитися до окремого міста, вулиці, кімнати тощо» [11, с.178].

Не менш важливими при дослідженні художнього простору є поняття *топос* та *локус*. Обидва терміни семантично схожі, бо вони фактично позначають категорію «місця» в художньому творі й пов'язані з хронотопом, тому і зумовлюють різноманітні понятійні тлумачення, методологічне використання. Так, Л. Пилип'юк топосом називає об'єкт

рустикального світу (село), а локусами іменує детальні просторові образи цього світу (садиба, млин) [9]. Дослідники Ю. Безхутрий, І. Набитович, Л. Пилипюк, І. Ткаченко, В. Фоменко, Ф. Штейнбук та ін. диференціюють топос і локус у розумінні логічних відношень цілого і частини (топос міста, локус вулиці, театру, приміщення) [9].

Отже, ми будемо дотримуватися таких визначень: топос – це семіотичний конструкт, що постає в тексті у вигляді художнього образу з просторовими означеннями ландшафту, архітектоніки й топографії міста/села, (топос сприймається як широке «тло дії» героїв художнього твору); локус – це певний обмежений простір, характерний для певного середовища, дія у якому має обмеження місцем (локус буде тим елементом структури художнього простору, із яким певною мірою «співвідноситься» герой твору); і нарешті художній простір – формальна система для побудови різних моделей характеристики персонажів крізь «місце» (локус), локально-етична метафора [11].

Поняття *рустикальний* означає в літературознавстві не стільки селянський, скільки сільський, пасторальний, пейзажний, романтичний. Уважається, що до приходу у вітчизняну літературу митців-шістдесятників сільський, а точніше рустикальний, дискурс хибував на романтизацію сільського життя (тут переважало таке собі «просвітлено-язичницьке занурення в природу та одвічна мудрість українського народу», або йшлося «про своєрідність селянського світогляду і культури в цілому та її опозиційність культурі «офіційній», визнаній мірилом цивілізованості в сформованій християнством системі моральних і естетичних цінностей, маркованою як «західна», «європейська» тощо» [9]).

Характерні риси рустикального простору в літературі ХІХ – початку ХХ століття розкриваються за допомогою міметично-описових пейзажів, де сільський простір тексту становить собою розлогу систему, у певних випадках набуваючи ідилічних аркадійських ознак: «Кожна частина нашого краю має свої характерні ознаки, своє відповідне обличчя: (...) степи – на Україні та Волині, ліси – у Литві, (...) болота – на Пінщині», – стверджував у своїх подорожніх записках Р. Барвінський» [14, с. 97].

Звичайно, твори Григора Тютюнника й Анатолія Дімарова докорінно змінили ракурс зображення сільського життя. Тепер село набуло рис органічної і невід'ємної частини життя суспільства – воно впливає на життя нації, на перебіг суспільних процесів у державі, зрештою, спричиняє зміни вселенського масштабу. Правда, шістдесятники дещо дистанціювали теми освоєння людиною космосу, роль міста в цивілізаційному поступі й долученість до таких глобальних процесів села як такого, однак тут спрацювала традиція – село має залишатися осередком духовного, глибинного, сутнісного, а от місто втілює в собі увесь можливий поступ людства, усю потенцію науки. Відповідно, рустикальний художній простір втілюється в художньому тексті через атрибутивні характеристики – місця, що презентують саме село як формацію з її системою ціннісних домінант (світлиця/бабусина хата, садок, город, центральна площа, цвинтар, озеро/джерело, яр/урочище тощо). Тут розгортаються найбільш значущі для твору події. Завдяки рустикальному простору автор досягає поставленої мети – розв'язує конфлікт через метафори простору, оскільки, як ми наголошували, локуси й топоси є метафорами більшою мірою, аніж просто місцями, де розгортається дія.

Місто – це середовище проживання людей і особливий спосіб життя людини, який відрізняється від рустикального динамізмом, цивілізаційним поступом. Структурними елементами міського середовища є не окрема територія, простір і людина, а їхня синкретична єдність у системі топосу міста (так вважають В. Агеєва, І. Вихор, Д. Лихачов, Ю. Лотман, С. Павличко, В. Топоров, В. Фоменко, О. Харлан). Отже, мусимо визнати, що урбаністичний простір презентує більші можливості метафоричного мовлення в літературі.

Якщо зіставляти самотність, як ознаку поезики, рустикального та урбаністичного художніх просторів, то, безсумнівно, рустикальний простір за своєю оригінальністю перебуває на значно вищій сходинці в «шкалі оцінювання». Це пояснюється рядом причин: по-перше, у ХІХ столітті автори, які навіть мешкали в місті (за приклад завжди наводять Г.

Квітку-Оснoв'яненка й Т. Шевченка), усе ж займали позицію стороннього спостерігача за містом, перебували «ззовні» урбаністичного простору [18]; по-друге, власне український урбаністичний простір фактично не існував – це був синтез польського, російського та єврейського міських локусів (проблематика урбаністичного простору становила контамінацію польської, української, єврейської та російської культур; образ міста ніс у собі позитивну або негативну конотацію: церкви, костьоли й синагоги, гімназія і театр – найбільш відомі його об'єкти). Для урбаністичного простору ХІХ століття були характерні і суперечливі, і гармонійні локуси урбаністичного пейзажу, що залежить від суб'єктивних та об'єктивних умов. Бачимо, приміром, що образ парку, притаманний європейському простору, асоціювався з розквітом держави, а театр як осередок культурного життя міста слугував сакральним репером урбаністичного простору тощо. На сьогодні принципи побудови художнього простору зазнали ряду суттєвих змін, особливо це відчутне в творах українських постмодерністів.

Ми розпочнемо аналіз типів художнього простору з поезії. Українська поезія впродовж усього періоду свого існування посідала провідні позиції серед інших родів вітчизняної літератури. Причини цього варто вбачати в етнопсихологічних та соціокультурних аспектах, зокрема у фольклорному характері національної ментальності чи, радше, сентиментальності [19].

Початок ХХІ століття в художній словесності став періодом домінування урбаністичного простору у форматі літератури, зокрема поезії. Центр соціального, економічного, політичного та, найголовніше, культурного життя остаточно перемістився у місто. Настав час творення текстів якісно нового характеру, де середовище міста є не просто локусом чи хронотопом, але є самодостатньою темою – «Урбанізм означає спосіб життя» [12, с.8]. Людина стає частиною міста, яке задовольняє її фізичні, фізіологічні та частково метафізичні потреби, проте залишається ніша, яка потребує абстрагування від обмеженого простору, безперервного руху, що часто є метафоричним зображенням урбанізованого середовища: «У контексті психологічного осмислення проблеми можемо говорити про трагедію особистості, яка полягає не так у позиціонуванні себе в певному просторі, як у неможливості самоідентифікації у цьому ж просторі» [12, с.8].

На думку Оксани Пухонської, «постмодерна поезія – поезія синонімічна урбаністичній. Навіть якщо образ міста не виписаний конкретно, то дуже часто він проектується самою істотою ліричного персонажа, його світоглядом, відчуттями, міркуваннями, рефлексіями. Такою ж, мабуть, є і свідомість покоління, яке впливається у літературний процес із різних боків, проте, так чи інакше, доходить до позиціонування себе саме в міському просторі, де або проростає, або губиться серед стоголового шуму-крику новочасного поетичного простору» [17].

Для одних поетів місто як поетичний образ стає антропологізованим ліричним персонажем, тому що не мислиться поза контекстом людини, стає інструментом позиціонування себе в просторі: *Я блукаю по пам'яті майданами міста/ і знову не бачу неба/десь там крізь розпечені надра бетону/ проростають мої дерева//* (С. Ушкалов «Перипатетика блюз») [5, с.279]. У цьому випадку місто – образ уяви, продиктований конкретними візіями пам'яті. Проте простір бетону, у якому не видно неба, у якому ліричний герой блукає чи то в пошуках втраченого часу, чи в пошуках себе, В. Цибулько називає черговим освоєнням «простору і часу поколінням котре здатне обрахувати втрачене» [19, с. 153].

Для інших митців місто являє собою суїцидний, апокаліптичний світ (диптих Лариси Радченко «Урбаністичне (Місто Каїна)» та «Урбаністичне (Місто Авеля)»). Інтертекст із біблійним сюжетом у цьому випадку прочитується через приреченість, фатальність, абсурдність, смерть міста як чогось світлого, чистого, органічного; натомість те, що чуже людській природі, залишається. І в цьому треба тривати, бо безперервним є «місто в

нашийнику - зашморгу з вигнутих колій/ кліпає сонно повіками вікнами офісів /всюди реклами молитви святій кока-колі /і непорочності тампаксів-памперсів-олвейсів»[6,с. 189].

Сьогодні досліджуваний топос здебільшого постає «у бінарній опозиції людина – місто, які ані доповнюють одне одного, ані взаємовиключають» [15, с.154]. Я. Поліщук пише про відчуженість міської культури новітніх часів від українства, зокрема через мову, яка була витіснена на маргінес у процесі русифікації [15,с.10]. У нашому контексті можемо говорити про відчуженість особистості в урбаністичному просторі, без якої, власне кажучи, культура не може формуватися.

Але згаданий вище мотив не є домінантним. Поезія власне про місто також має інший, цілковито протилежний свій вияв. Із цього погляду візьмемо до уваги твори, в яких місто постає як своєрідна оаза людського світосприйняття, де людина перебуває із цим простором у цілковитій гармонії, відкриваючи в собі всю його красу і здатність до співжиття з особистістю, формуванням її. Таке місто – продукт людського мистецтва, якому властиві естетичні характеристики. Основним чинником, який формує позитивний образ урбаністичного середовища, є його внутрішнє сприйняття, ґрунтоване на позиції настроєності, як, наприклад, у Альбіни Маляр: *«призахідне сонце /запалює вікна/ /міста /в якому хочу/ народжуватися /і помирати /любити /і належати щодня...//»* [13,с. 11].

Тут лірична героїня визнає, що вростає у цей простір і виростає в ньому як індивідуальність, бо тільки в ньому може бути і збутися: *«для повного щастя / мені потрібен /мегаполіс»*.

Що ж стосується простору рустикального, то тут дослідники спостерігають неприємну зміну парадигми, добре означувану словами полтавського поета і прозаїка Сергія Осоки: «Село – але серце не одпочине». Точніше це виглядає так: поезія, що обертається навколо теми села, і далі зосереджує художній простір в упізнаваних і рідних серцю локусах – озеро, ставок, садок, хата тощо. Але рівень метафорики, естетичної та етичної вартості таких «поезій» тяжіє до китчу, а не до класики [10, с.11].

У прозі сьогодення також маємо корпус текстів з чітко означеною рустикальною та урбаністичною домінантами, а отже, маємо й матеріал для відстеження домінант у царині художнього простору.

Так, у дисертаційному дослідженні В. Г. Фоменко «Українська урбаністична проза ХХ століття: еволюція, проблематика, поетика» (2008) зазначено, що в сучасній українській прозі (на 2008 рік!) чітко виокремлюються такі групи авторів: «горожани» (Р. Іванчук, Ю. Шевчук, Ю. Щербак, Г. Штонь, О. Забужко, Ю. Андрухович, С. Процюк та інші), «прибічники, або оспівувачі села» (А. Дімаров, Д. Кешель, В. Медвідь, В. Міняйло, П. Кравчук) і такі автори, що до міста ставляться «з чималою дозою недовіри» (В. Шкляр, В. Яворівський, Є. Пашковський, Г. Пагутяк).

Урбаністична романістика початку ХХІ століття знаходиться у стихії – полоні Вічного Міста, нерозривно з ним пов'язана, «поєднана таємними судинами із кровоносною системою»[18, с. 9]. Місто існує як повноцінний художній образ, як окремий організм, що підпорядковує людину своїм законам. Письменники, всебічно відтворюючи й аналізуючи стосунки людини і Міста, наголошують на негативному впливі стрімких урбанізаційних процесів, суспільно-політичних криз, що руйнують особистість, нівелюють одвічні людські цінності. Романістика зламової доби, або постмодерністська, виокремлює такі мотиви трагічного, як самотність, зневіра, байдужість, приреченість, жах, страх, настороженість, пасивність тощо.

Тамара Гундорова, допускаючи, що кожен має власне уявлення про постмодернізм, водночас, наголошує, що український постмодернізм виникає не як опозиція до модернізму, а передусім як опозиція до тоталітарного дискурсу й соцреалізму, як нова форма існування української ідеї, звільнення від тоталітарного минулого у формі *естетичного бунту* проти «советчини». Лілія Лавринович виокремлює як основний у систематизації сучасної української прози територіальний принцип, за яким виділяються *галицько-станіславська та*

київсько-житомирська школи, котрі культивують різні типи героїв. Найяскравішою рисою української літератури різних шкіл та генерацій дослідниця називає «акцентування на маргінальному, що переходить у стан типового» [5, с. 151].

Міський топос, як уже зазначалося, є традиційним для прози Ю. Андруховича, А. Дністрового, О. Забужко, С. Жадана. Образи заводів, СТО, повій, каналізації, майстерні, дорожніх трас тощо стають частиною людського життя-існування. Та нібито непривабливий простір міфологізується авторами, набуває ознак загадковості, навіть демонічності. Так, у С. Жадана читаємо: «Марат жив лише за кілька кварталів від мене, ближче до ріки. Три хвилини пішки. Тут узагалі все було під боком: пологовий будинок, дитячий садок, музична школа, військкомат, магазини, аптеки, лікарні, цвинтарі (увесь сенс життя на перехресті кількох вулиць). Можна було прожити життя, не виходячи до найближчої станції метро. Митак і чинили. Жили в старих кварталах, що зависли над рікою, виростали в перебудованих і переділених помешканнях, вибігали зранку з вогких під'їздів, поверталися ввечері під ненадійні діряві дахи, які годі було до кінця залатати» [1].

Романи Ю. Андруховича «Таємниця», «Лексикон інтимних міст», автокоментар «Орфей хронічний» до роману «Дванадцять обручів», збірки есеїв «Дезорієнтація на місцевості», «Диявол ховається в сирі», «Московіада», «Перверзія» демонструють зміну комфортного простору індивіда через еміграцію – буквальну і внутрішню. Йдеться про художнє осмислення еміграції в українській прозі останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. [5, с. 68]. Зокрема, на прикладі роману Ю. Андруховича «Перверзія» виокремлюється тема історії добровільного чи вимушеного переселення. Роман «Московіада» став підґрунтям для аналізу діалектики понять еміграції і тоталітаризму. Саме на прикладі вказаних романів добре відстежується ще одна метафора – *простір, який мав би бути*, але він втрачений, тобто герой твору перебуває у певних просторових координатах, однак «не існує в них». Таке явище дістало назву атопізм – «мінус-річ» (у перекладах). Це – сублімація безгрунтя, бездомності, порожнечі, у яких перебуває емігрант.

Атопізм – риса, характерна також для сучасної екзильної літератури. Український еміграційний художній текст останньої третини ХХ – початку ХХІ століть визначають полярні ідеологічні та поетикальні доміанти, зумовлені соціокультурними і політичними обставинами. Такі суперечності відображаються в амбівалентності фундаментальних концептів еміграційної художньої свідомості, які утворюють собою єдність – концептосферу: ґрунт/безґрунтя. На цьому тлі рельєфно виступає головна ознака, яка вирізняє еміграційний дискурсивний тип від інших – межовість світовідчуття автора і героя. А метафора межі можлива для втілення у творі саме в контексті творення художнього простору.

Тенденції сучасного українського урбаністичного дискурсу, реалізованого в прозі, можна пояснити словами соціолога Луїса Вірта: «Вплив, який міста мають на соціальне життя людини, вищий, ніж може показати нам питома вага міського населення, бо місто все більше стає не просто місцем, де сучасна людина живе і працює, але і перетворюється на центр стимулювання й регулювання економічного, політичного й культурного життя, залучає у свою орбіту найвіддаленіші спільноти земної кулі і з'єднує в єдиний космос різні території, народи і види діяльності» [4, с. 93].

Таким чином, художній простір у літературному творі – це своєрідний континуум, у якому розміщуються персонажі і відбувається дія. Буде місцем дії місто чи село, визначає автор, який аргументує свій вибір внутрішніми інтенціями, життєвим та мистецьким досвідом, свідомо чи підсвідомо віддаючи перевагу локаціям, що будуть визначати перебіг сюжету у творі.

Сьогодні, по-перше, урбаністична тематика провідна в літературі молодих авторів, що пояснюється остаточною переміщенням літературного життя у міський локус. По-друге, образ міста здебільшого постає як замкнуте неорганічне середовище, якому протистоїть людська сутність, проте все ж намагається знайти своє місце, сформувати власну ідентичність. По-третє, на протигагу сірому, галасливому, закам'янілому стереотипові міста

постає інший образ: середовища, у якому «хочеться народжуватись». По-четверте, урбаністична тематика цілковито вписується в річище постмодерного літературного дискурсу, про що свідчить її експериментальний характер та гра зі смислами [3, 8]. У цьому плані часте використання образів і мотивів міста маркує базовий простір нової літературної генерації.

Рустикальна тематика, відповідно, також характеризується певною різноплановістю. Так, існує пласт літератури, який прийнято називати літературою регіональною, рідного краю тощо, продовжує традицію зображення села, започатковану в добу романтизму, продовжену в епоху соцреалізму. Олег Коцарев різко критикує цю гілку рустикальної прози: «... плаксива ностальгія спілчанських авторів, які півжиття тікали з села, а потім півжиття за ним тужили» [7, с.217].

Однак також є література пострадянської доби, дев'яностих і двотисячних років, у якій показано невблаганний рух часу, особливо болісно відчутний у вузькому – рустикальному просторі – просторі села: це література «Про святкування Різдва. Про зневажених усіма «сільських диваків». Про специфічну атмосферу риболовлі. Про вмирання старих людей, умирання старих реалій. *Це сентиментальні спогади міської дитини, яка приїздить до родичів "на літо". І описує як ідилічні моменти, так і печерний жах пострадянської провінції»* [7, с.217].

Бачимо, сьогодні рустика демонструє процес, за якого культурні форми то занепадають, то відроджуються, переосмислюються, розбавляються, проявляються по-новому. Трагування такої взаємодії, на щастя, не вкладається в штамповані формули на зразок меморіальних плачів за «великою давньою культурою, що гине в нас на очах» чи натхненних маніфестів про «старий мотлох зникає, і слава Богу». Нинішні тенденції в конструюванні рустикального простору можна умовно назвати «новим сентименталізмом», оскільки ця проза «надзвичайно активнопрацює з емоціями, регулярно натискає на особливо чутливі місця» [16, с.101].

Отже, у нашій роботі ми спробували довести, що урбаністичний та рустикальний типи художнього простору виступають у художньому тексті як метафори, що допомагають авторам сьогодення творити цілісне полотно життя людського духу, у якому місто та село є центрами, у яких зосереджено інформаційні коди, міфи, ілюзії, втілені у певних матеріальних, візуалізованих, об'єктах. Попри те, бінарна опозиція місто-село не носить рис неунікного протиставлення: село не обов'язково символізує провінційність, старожитність, місто не завжди – символ цивілізаційного поступу.

Література

1. Бабенко А. Урбаністичний простір як деконструкція людяності у книзі Сергія Жадана «Месопотамія»/А. Бабенко. [Електронний ресурс]– Режим доступу : itzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2016/06/5.17.16.pdf
2. Бахтин М.М. Форми времени и хронотоп в романе / М.М. Бахтин // М.М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. – М: Наука, 1975. – С. 234 -407.
3. Возняк Т. Феномен міста / Тарас Возняк. – Львів: Бібліотека журналу «І», 2009. – 334 с.
4. Гинзбург Л. Я. О лирике / Л. Я. Гинзбург. – Ленинград: Сов. пис., 1986. – 301 с.
5. Гундорова Т. І. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн / Тамара Гундорова. – К.: Критика, 2005. – 264 с.
6. Дві тони: Антологія поезії двотисячників. – К.: Маузер, 2007. – 302 с.
7. Ірпінські світанки: поезія і проза учасників всеукраїнської наради молодих літераторів 2007 року. – Біла Церква: Буква, 2008. – 220 с.
8. Клуб Поезії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poetryclub.com.ua>
9. Літературознавчий словник-довідник / [уклад. Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін.]. – К: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.

10. Літпошта: (збірка молоді поезії, і не тільки...) / упоряд. М. Шунь, І. Павлюк, О. Жупанський. – К.: Вид-во Жупанського, 2009. – 317 с.
11. Лотман Ю. М. Статті по семиотике культури и искусства / Ю. М. Лотман; сост. Р. Г. Григорьева, пред. С. М. Даниэля. – Спб. : Академический проект, 2002. – 544 с.
12. ЛяляК. (Львівська літературна криївка): Антологія поезії 2000 рр./ Упорядник Марія Шунь. – Львів: ЛА «Піраміда», 2010. – 264 с.
13. Маляр А. Урбаністична сповідь / Альбіна Маляр. – К.: Неопалима купина, 2006. – 72 с.
14. Мельник К. Урбаністичний простір у «губернаторській» мемуаристиці Волині першої половини ХІХ століття/ К. Мельник//Філологічні науки. Літературознавство. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. – № 28. – С. 94-99.
15. Поліщук Я. О. Із дискурсів і дискусій / Ярослав Олексійович Поліщук. – Харків : Акта, 2008. – 288 с.
16. Поліщук Я. О. Ревізії пам'яті: літературна критика / Ярослав Олексійович Поліщук. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 216 с.
17. Пухонська О. Сучасна візія міста в поезії молодих авторів. / О. Пухонська// Синопис: текст, контекст, медіа. – 2013. – № 3-4.[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2013_3-4_9.
18. Фоменко В. Г. Українська урбаністична проза ХХ століття: еволюція, проблематика, поетика: автореф. дис. д-ра філол. наук: 10.01.01/Віра Григорівна Фоменко. – Київ : Б.в., 2008. – 40 с.
19. Цибулько В. О. Альтернативний підхід до здійснення аналізу перекладів ліричної поезії/ В. О. Цибулько //Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство. – 2014. – Вип. 2. – С. 148-153.

УДК 94(477.54-25)“186/191”:911.375.62

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-06

А. О. Боженко

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

ПРОСТІР, ЩО ПРОМОВЛЯЄ: СОЦІАЛЬНІ РОЗРІЗНЕННЯ У МОДЕРНОМУ ХАРКОВІ

У статті авторка, спираючись на концепцію П'єра Бурд'є, розглядає взаємозв'язок фізичного та соціального просторів Харкова другої половини XIX – початку XX ст. Висвітлено проблеми сприйняття окремих периферійних районів як міського простору в путівниках та діловодній документації, проаналізовано матеріали переписів. Досліджено соціальне зонування всередині міста, маркування престижних районів, а також репрезентацію влади елітарних соціальних груп у фізичному просторі.

Ключові слова: соціальний простір, модернізація, еліта, символічний капітал.

В статье автор, опираясь на концепцию Пьера Бурдье, рассматривает взаимосвязь физического и социального пространств Харькова второй половины XIX – начала XX в. Освещены проблемы восприятия отдельных периферийных районов как городского пространства в путеводителях и деловой документации, проанализированы материалы переписей. Исследовано социальное зонирование внутри города, маркирование престижных районов, а также репрезентацию власти элитарных групп в физическом пространстве Харькова.

Ключевые слова: социальное пространство, модернизация, элита, символический капитал.

The article is devoted to the studying of interaction between physical and social space of Kharkiv in the second half of XIX – the early XX century. The main theoretical frame is the conception of Pierre Bourdieu about social distinctions. The problems of the perception of separate peripheral areas as city space in guides and official documentation are highlighted; the results of census are analyzed. The author studies the social zoning of modern Kharkiv, the marking of prestigious districts and the representation of power by elites in Kharkiv physical space.

Keywords: social space, modernization, elite, symbolic capital.

Міський простір – це те тло, на якому розгорталася соціальна модернізація. Подвійна взаємодія простору та агентів соціуму і створювала саме те, що ми можемо визначити як урбаністичний стиль життя. Той фізичний простір, у якому мешкає людина, є соціально розміченим, а отже, ми не можемо роз'єднати ці два простори, які зливаються в єдиний. За концепцією П'єра Бурд'є фізичний простір є своєрідним відбиттям соціального, особливо яскраво це проявляється на прикладі архітектурного простору, який, по суті, є матеріальним втіленням соціальних зв'язків [2, с.52]. Це збігається із концепцією так званого „soft city” (маршрути мешканців та їхні практики сприйняття) та „hard city” (будівлі та інфраструктура) [11, с.38]. Тож метою нашої статті буде розглянути соціальне маркування фізичного простору Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст.

Проблеми взаємодії фізичного та соціального просторів в імперський період історіографії розглянуто в роботі Д. Багалія [1]; за радянських часів були більшою мірою теоретичні розроблення питання; на сучасному етапі досліджують міський простір як окремих міст (М. Долинська [9], Т. Портнова [14]), так і сукупності міст певного регіону (Д. Чорний [22], О. Прищепя [16], В. Константинова [10] та ін.). Джерельну базу статті

становлять путівники [7; 19], діловодна документація Харківської міської думи [27], матеріали переписів [6; 19], плани міста [5; 21] тощо.

Модерне місто поступово отримувало маркери модерності. Британський дослідник Дж. Бредлі, характеризуючи уявлення сучасників про модерну Москву, зазначав: «Фізичні артефакти модерності змінилися з "божественних соборів, царських палаців, аристократичних маєтків... та магазинів"... на "галереї, музеї, клініки, шпиталі, благодійні та освітні інституції"» [24, с.61]. Завдяки цьому місто ставало місцем можливостей для його мешканців. І ці можливості ставали дедалі більшими.

Вивчаючи матеріали, що відбивають уявлення про Харків другої половини XIX – початку XX ст., можна відзначити, що автори довідників досить чітко поділяли його на частини за наявністю/відсутністю таких маркерів. Зокрема, в роботі «Россия. Полное географическое описание», на думку авторів, кожна з трьох частин, поділених річками, має власну специфіку: передмістя, яке все ще має селянський тип забудови, частина міста, яка, на відміну від передмістя, мала широкі, але незабруковані вулиці та дерев'яні будинки, та центральна, яка «отличается современными каменными зданиями, мощеными улицами, широкими площадями» [17, с.242]. Описуючи цю частину, Олександр Гусев відзначав об'єкти, які робили її найбільш значущою: будівлі Університету, що репрезентували освітній центр, будівлі урядових установ («присутственных мест»), кафедрального собору як позначення сакрального центру, нарешті Пасаж, Гостинний двір та Єврейські ряди – торгового [7, с.50]. Тож бачимо, що поряд із старими маркерами соціального значення певної місцевості з'являються і модерні (Пасаж, Університет тощо).

Утім, поширення зручностей та нової інфраструктури стало причиною того, що факт їхньої наявності/відсутності вже слугував своєрідним маркером модерності, а за умов відсутності чіткого позначення міських кордонів у Харкові – і свідченням залучення деяких частин до міста. На офіційному рівні в доповіді гласного Міської думи вказано, що «Харьков давно перешел за черту, установленную на Высочайше утвержденном плане города 1822 г. и в настоящее время не имеет категорически установленной городской черты» [27, ф.19, оп.1, спр.113, арк.153(зв)], тому колишні передмістя і після включення до складу міста мали невизначений статус. Зокрема, у своєму путівнику 1902 р. О. Гусев зазначав, що Іванівка, Пески, Панасівка, Ключки, Гончарівка, Чугуївка, Журавлівка та Основа «теперь вошли в состав города в настоящем его виде, а пустопорожние места того времени застраиваются в настоящее время жилыми дворами и жители их подлежат одинаковому ведению городских повинностей» [7, с.25]. Автор додатково відзначає появу індустріальних об'єктів, паркової зони та великих сакральних споруд, що, на його думку, робило ці місцевості посправжньому залученими до міського простору. Утім, підраховуючи кількість будинків станом на 1912 р., приєднаних до мережі водогону, гласні Думи не включали Піски та частину Журавлівки, «имеющих характер сельского поселения», до складу міста [27, ф.19, оп.1, спр.113, арк.153(зв)]. Ця обставина призводила до плутанини, коли справа доходила до виплат податків міськими мешканцями та виділення грошей на благоустрій. Зокрема, у справі про включення землі купця Семена Толкачова зазначалося, що частина його ділянки є в міській межі, частина – межує з міським вигоном, а власник вже сплачував відповідний податок і його ділянка була облаштована електричним світлом. Для того, щоб ці території були остаточно включені до міської межі, власник мав внести гроші на брукування та водогін [27, ф.19, оп.1, спр.192, арк.1]. Зокрема Холодна гора може бути прикладом усвідомлення її як «не зовсім міста» через майже повну відсутність благоустрою: «Холодногорцы долго жили изолированно жизнью и были лишены всех удобств большого города; у них не было, да и теперь почти нет, мостовых, водопровода, освещения и пр.» [19, с.79].

Про невідповідність образу периферії уявленню про місто зауважив Д. Протопопов, який лише проїздом був у Харкові. Він зазначав, що окраїни українських міст вигідно відрізняються від великоросійських своєю чистотою, проте вони і не нагадують місто

взагалі: «Что такое окраины Харькова? В сущности – находишься как бы на улице обыкновенного малороссийского села: сады, чистенькие хаты, аккуратно смазанные голубоватой или белой глиной, очеретянные крыши. Но, конечно, все язвы русского неустроенного города налицо – ни канализации, ни воды, ни трамвая, ни санитарных забот» [26, 1909, №24, с.1301].

Говорячи про соціальну розмітку простору, поділу його на міський та неміський, на прикладі Харкова можемо підтвердити тезу Луїса Вірта [4] про гетерогенність міста, адже що віддаленіше від центру, то більш гомогенним стає заселення, і тим менше відповідає міській соціальній поведінці. Зокрема, ми проаналізували населення чотирьох вулиць Харкова (Кокошкінська, Німецька, Клочківська, Мовчанівський провулок), які, хоча і не входили до центральної частини міста, проте були в наступному від центру поясі вулиць, та передмістя Іванівки, яке щойно на момент перепису увійшло до складу міста [13], але все ще мало амбівалентний статус. Зокрема, на мапі Олександра Гінзбурга 1914 року Іванівка є ще поза міською межею [5]. На думку Д. Чорного, Іванівка на початку ХХ ст. вже фактично стає частиною Харкова, і її населення вже було досить тісно інтегровано в міське життя [22, с.38].

Якщо серед мешканців Харкова більшість становили міщани (55 %), селян було вдвічі менше, тобто 24 %, дворян – 14 %, 3 % купців, то на Іванівці абсолютну більшість населення становили селяни (71 %), на другому місці були міщани – 27 %, інші верстви майже не представлено. Приблизно така ж картина виходить, якщо розглядати мовну розмаїтість. З-поміж жителів названих чотирьох вулиць російськомовні становили більшість – 65 %, але доволі велику частку становили городяни, що користувалися українською (6 %), єврейською (18 %), польською (3 %), німецькою (4 %), білоруською (4 %) мовами, між тим на Іванівці був доволі великий відсоток україномовних мешканців – 31 %, тоді як більшість населення лишалася російськомовною – 69 %. Тобто бачимо, що центральні вулиці були набагато неоднорідніші за соціальним та національним складом жителів, аніж населення Іванівки, яке більшою мірою становили російсько- та українськомовні селяни, тож соціальний склад цієї частини міста все ж таки ще залишався більше типовим для сільського поселення [27, ф.51, оп.1, спр.343, 344, 349,350,351].

Іншою просторовою дихотомією, разом з уявленням про (не)міський простір, є поділ всередині міста на престижні й непрестижні райони. У статистичних джерелах можемо прослідкувати спробу районування міста за житловими умовами, а саме щільністю населення з розрахунку забудованої площі. За цим критерієм виокремлюють чотири осередки: Центральний та Нагірний райони зі щільністю 6 сажнів на мешканця, Катеринославський, Гончарівка та Старомосковсько-Благовіщенський (4,2–5,8 сажнів на мешканця), які можемо вважати районами престижного розселення, Москалівка, Панасівка, Журавлівка, Заїківка, Піски (2–2,8 сажні на мешканця), що ставали осередком середніх верств населення та робітників (зокрема, район Паровозобудівного заводу) та нарешті периферія з показником щільності від 1,9 до 1 сажня на мешканця – Холодна Гора, Новоселівка, Сабурова Дача, Качанівка [6, с.67]. Відповідно до цього маємо і культурне розмежування. Беручи дані щодо розподілу письменних мешканців, бачимо: найбільш розвиненими були Нагірний та Центральний райони, найменше – Лиса Гора, Новоселівка та Качанівка, які були найвіддаленішими окраїнами міста [6, с.52]. Отже, вважаємо, в Харкові наявна пряма кореляція між житловими умовами та культурним розвитком. Нагірний район визначено як найкращу частину міста і в путівниках [7, с.54; 19]. Йому протиставляли Москалівку. Зокрема, у своїй доповіді один з членів харківської міської думи писав, що вулиці Москалівська, Нетеченська та Кузнецька заселені лише робітничим класом і скаржився на непомірну кількість шинків у цьому районі та низький рівень розвитку повсякденної культури [20, с.3].

Беручи до уваги мережу соціальної інфраструктури, бачимо, що висока щільність, окрім центральної частини міста, спостерігається ще на Сумській вулиці, приблизно в тих місцях, куди в наступний період зміститься центр міста, а також певне тяжіння до центру

проявлялося у залопанській частині приблизно до лінії залізниці [3; 21]. Між тим такі місцевості, як Холодна гора та Журавлівка були майже позбавлені закладів соціальної інфраструктури, тоді як інший периферійний район – Москалівка, що географічно була наближена до центру, – все ж таки отримав більше покриття [21].

Нарешті, аналізуючи фізичний простір міста, можна добре простежити розподіл влади різних елітарних груп. Головним втіленням та одночасно і показником влади, що реалізується у просторі, є символічний капітал [2, с.234]. Зокрема, говорячи про Харків як про помітний фінансовий центр, можна побачити це втілення у вигляді банківського ансамблю на площі Миколаївській (Волзько-Камський, Азовсько-Донський, Комерційний), Земельний банк, який був однією з доміант Німецької (Пушкінської) вулиць тощо [19]. Причому саме в цей період, на думку дослідників, з'являється феномен банківської архітектури як такої [25, р.111]. Зокрема, у путівнику 1915 р. зазначено, що найбільш яскравими прикладами модерної архітектури Харкова були Російсько-Азіатський та, зокрема, шестиповерховий Купецький банк: «Здание имеет железобетонный остов с легкой кирпичной прокладкой открытых частей... В нижнем этаже помещаются магазины, в средних этажах банк, нотариус, конторы; в двух верхних этажах большая гостиница... Играя крупную роль в финансовой жизни города, банк в то же время является важной доходной статьей» [19, с.60]. Як бачимо, підкреслено і архітектурну репрезентативність будівлі, і значущість Купецького банку в житті міста.

Одним з чинників, який сприяв консолідації купецько-підприємницької еліти, була близькість Донецького басейну, завдяки чому мережа установ, яка була пов'язана з важкою промисловістю, була саме в Харкові. Не останню роль у модернізації міста відігравали З'їзди гірничопромисловців Росії, члени яких брали активну роль у створенні соціальної інфраструктури, зокрема Медико-механічного інституту, провадили просвітницьку діяльність серед робітників для покращення санітарних умов у їхньому середовищі, сприяли поширенню інновацій завдяки участі у виставках тощо [23, с.174-176]. Наслідки впливу гірничопромисловців можемо побачити і на рівні фізичного простору Харкова, оскільки в архітектурному плані будинок Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [12, с.121] був однією з доміант Сумської вулиці, що унаочнювало посилення значення саме економічного капіталу в пореформеному міському суспільстві.

Ще одне явище, яке маркувало владу економічного капіталу у просторі, – міська топоніміка. Зокрема, слід відзначити цілий «анклав» купецьких вулиць у центральній частині міста, наприклад, у тому районі, який іноді трапляється під назвою «Поділ»: це Костюринський, Плетньовський, Лопатинський провулок [5]. За спостереженнями дослідників, на Подолі ці назви були пов'язані з купецькими родинами, які там проживали, та відповідно і фізично створювали цей простір [18, с.71]. Деякі купецькі назви збереглися ще з 30-х рр. XIX ст. (Павлівська площа, Клеменівська вулиця тощо), інші ж – відбивали усвідомлення значення тих чи тих представників великого капіталу вже кінця XIX ст. (М. Гельферих-Саде, В. Пашенка-Тряпкіна тощо) [18, с.73].

У модерному місті посилювалося значення і культурного капіталу, що особливо помітно стало з появою Університету. Зокрема де Пуле, викладач Університету, у своїх спогадах підкреслював роль закладу як осередку, що сприяв цивілізуванню не лише Харкова, але й в цілому Слобідської України. Причому він звертав увагу, що навіть у просторовому плані університетські будівлі займали почесне місце в ландшафті міста: «Из массы городских зданий резко выделялись университетские постройки, не особенно красивые, но расположенные на горке, а потому и выдающиеся» [8, с.330]. На думку Сергія Посохова, Університет, роль якого як містоутворювального елемента посилилася у другій половині XIX ст., сприяв появі уявлення про Харків як про європейське місто [15, с.284].

Отже, наявність зручностей та інфраструктури почали впливати на сприйняття територій як міських в уяві його мешканців за умов швидкої агломерації та відсутності чітко встановленого офіційного плану міста. Іншим аспектом, який дозволяє дослідити залучення

тих чи тих територій до міського простору, є відносно високий рівень гетерогенності населення. Разом з тим престижність районів міста почали визначати високим рівнем їхньої модернізації, а отже, і відповідності тому, яким саме має бути модерне місто. На прикладі Харкова також добре можна простежити репрезентацію влади окремих елітарних груп – підприємців, купців у просторі через банківську забудову, адміністративні приміщення тощо, тоді як культурний капітал проявляв себе в будівлях Університету, що розташовувалися на узвишші.

Література.

1. Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): историческая монография / Дмитрий Иванович Багале́й, Дмитрий Петрович Миллер. – Т. 2. – Харьков, 2004. – 982 с.
2. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьё. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2008. – 288 с.
3. Весь Харьков на 1916 г.: справочная книга. – Харьков: Типография «Печатник», 1916.
4. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Луис Вирт // Избранные работы по социологии. – Москва, 2005. – С.93-118.
5. Гинзбург А. М. План города Харькова с прилегающими пригородами и поселками / А. М. Гинзбург, Н. Б. Жаврид. – Харьков, 1916.
6. Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года / Под ред. А. Переплетчикова. – Харьков, 1914. – 68 с.
7. Гусев А. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего): Историко-справочный путеводитель / Александр Гусев. – Харьков Типография Адольфа Дарре, 1902. – 260 с.
8. Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из 40-х годов / М.Ф. Де-Пуле // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Харків, 2008. – Т. 1. – С. 272–331.
9. Долинська М. Львів: простір на тлі мешканців ХІІІ–ХІХ ст. / Мар'яна Долинська. – Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2014. – 168 с.
10. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / Вікторія Константінова. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 596 с.
11. Микроурбанизм. Город в деталях / Сб. статей; под отв. редакцией О. Бредниковой, О. Запорожец. — М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 352 с.
12. Ніколаєва Т. Підприємці в освітньо-культурному просторі України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) / Тетяна Ніколаєва. – Київ: КНЕУ, 2010. – 208 с.
13. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния / Под ред. Н. П. Тройницкого. – СПб: Т-во Художественной печати, 1904. – 330 с.
14. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ-початку ХХ ст. / Тетяна Портнова. – Дніпропетровськ: Інновація, 2008. – 102 с.
15. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / Сергей Иванович Посохов. – Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина. – Харьков, 2014. – 364 с.
16. Прищепа О. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Олена Прищепа. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
17. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия / Под ред. Б. Г. Карпова. – Харьков, 1903. – Т. 7. – 518 с.
18. Тахтаулова М. Ю. Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина ХVІІ – початок ХХІ століття): дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних

- наук, спеціальність 07.00.01 – історія України / Марія Юріївна Тахтаулова. – Харків, 2016. – 240 с.
19. Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. – Харьков : Типография И.М. Аничкина, 1915 . – 179 с.
20. Харьковская городская Дума. Доклад о питейных домах в г. Харькове и о мерах для ограничения пьянства / Харьковская городская Дума. – Харьков: Университетская типография, 1872. – 32 с.
21. Харьковский губернский статистический комитет. Адрес-план города Харькова / Харьковский губернский статистический комитет. – Харьков, 1895.
22. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
23. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861 – 1919 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України / Ірина Олександрівна Шандра. – Вінниця, 2016. – 490 с.
24. Bradley J. Muzhikand Muscovite: Urbanizationin Late Imperial Russia / Joseph Bradley. – University of California Press, 1985. – 440 p.
25. Kirikov B. M. The Architecture of Petersburg Banks in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century / Boris Kirikov // Commerce in Russian Urban Culture. – pp.111-138.
26. Городское дело (журнал, Санкт-Петербург).
27. Державний архів Харківської області.

УДК629.32(477-25)(091),,189”:[911:30](045)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-07

О. В. Мартинюк

Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПУБЛІЧНІСТЬ, ВИДИМІСТЬ, ВИДОВИЩНІСТЬ: КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ВЕЛОСИПЕДИСТІВ-ЛЮБИТЕЛІВ У КОНТЕКСТІ МІСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1890-х РОКІВ

Вперше в історичній літературі висвітлюється діяльність Київського товариства велосипедистів-любителів у контексті міських практик кінця XIX століття. Попри запізнілу індустріалізацію Російської імперії, Київ на рівні споживання технічної інновації синхронізувався із всесвітнім велобумом. Для багатьох велосипед був радше статусною річчю, проте чимало охочих долучилися до нової елітарної культури дозвілля із заміськими прогулянками, видовищними велоперегонами та школами фігурного катання на велосипеді. Конфлікти на дорозі привели до дисциплінування велоїзди. В другій половині 1890-х на визначених ділянках міста катання заборонили, а користувачам довелося прийняти нові норми тілесності та публічної поведінки.

Ключові слова: велобум, велосипед, Київське товариство велосипедистів-любителів, культура дозвілля еліт, модерне видовище.

Впервые в исторической литературе освещается деятельность Киевского общества велосипедистов-любителей в контексте городских практик конца XIX века. Несмотря на индустриальную запоздалость Российской империи, на уровне потребления технической инновации Киев синхронизировался со всемирным велобумом. Хотя для многих велосипед был скорее статусной вещью, немало заинтересованных включились в новую культуру элитного досуга с загородными прогулками, зрелищными велогонками и школами фигурного катания на велосипеде. Конфликты на дороге привели к дисциплинированию велоезды. Во второй половине 1890-х гг. на определенных участках города катание запретили, а пользователям пришлось принять новые нормы телесности и публичного поведения.

Ключевые слова: велобум, велосипед, Киевское общество велосипедистов-любителей, культура досуга элит, современное зрелище

For the first time, this article studies the Kyiv Society of Bicycle Lovers in the context of urban transformations of late XIX century. Despite industrial tardiness of Russian Empire, Kyiv synchronized with the global Bicycle Craze in consumption of the technical innovation. For many bicycle was rather a marker of status than a means of transportation, but other enthusiasts engaged into a new elitist leisure culture with its country rides, spectacular races and figure cycling schools. Conflicts on the road lead to disciplining of cycling. In the second half of 1890s certain city areas were prohibited to cyclists, who also now had to adopt new codes of bodily conduct and social behavior.

Key words: The Bicycle Craze, Bicycle, the Kyiv Society of Bicycle Lovers, the culture of the leisure class, modern spectacle.

Місто без автомобілів, у якому найпрестижнішим видом індивідуального транспорту є велосипед, – це звучить як скандинавська утопія XXI ст., однак тут ідеться про міста Російської імперії кінця XIX ст. Так само, як і в багатьох інших частинах світу, у Російській імперії впродовж 1890-х рр. різко збільшився обсяг продажу велосипедів, двоколісна їзда

враз стала популярною і велоентузіасти почали об'єднуватися в любительські товариства. Таке явище отримало назву «всесвітній велобум 1890-х». У цей час застаріла модель пенні-фартинг поступилася так званому безпечному велосипеду з колесами однакового розміру, ланцюговою передачею та гумовими пневматичними шинами. Міські еліти по всьому світу почали експериментувати із технічною новинкою, пробуючи її використовувати для спорту, відпочинку, професійних цілей, зрештою, як міський транспорт. Що може досвід велоїзди у Києві 1890-х рр. розповісти про тогочасний міський простір?¹ Відповідь на це питання слід шукати у газетних публікаціях того часу. Преса тоді рясніла згадками про велосипеди, адже це була популярна серед заможних містян технічна новинка. Тогочасні журналісти провідних щоденних видань передавали все, що стосувалося двоколісної їзди: дрібні інциденти на вулицях, усі дальні велоподорожі, незвичні способи використання велосипеда, інформацію про заходи клубу любителів велосипедного спорту, зокрема перегони, концерти й сімейні вечори; реакцію мешканців на нове явище в місті тощо. Окрім того, на газетних шпальтах розміщували безліч зображень нових велосипедів у рекламі магазинів та торгових марок. Уже на початку ХХ ст. з'явилися більш сміливі технічні інновації – мотоцикл, автомобіль, аероплан, тож надалі велосипеду приділяли менше уваги у пресі, хоча велосипед продовжував співіснувати з іншими видами колісного транспорту.

У цій статті я спробую проаналізувати велосипедні практики 1890-х рр. і простежити, як вони реалізувалися в міському та позаміському просторі. У центрі уваги – кейс велосипедного Києва в широкому контексті розвитку Російської імперії та західного світу. Слідом за німецькою дослідницею Анне-Кетрін Еберт я спиратимуся в аналізі велобуму 1890-х рр. на теорію Торстена Веблена про культуру дозвольного класу [34, с. 41; 43].

Велобум 1890-х: глобалізація споживання

Наприкінці 1880-х рр. сучасну модель велосипеда стали масово виробляти, тож його використання набуло надзвичайної популярності в усьому світі. Усе наступне десятиліття в історії велосипеда позначено як «велобум», хоча піковими роками вважають 1893–1896 рр. Саме тоді американські компанії виробили понад мільйон велосипедів, дещо випередивши британську, французьку та німецьку промисловість. Нечуваний поступ велоіндустрії заклав підвалини для автомобілебудування – звідси й певна тяглість у брендах велосипедів та автомобілів, наприклад Peugeot, Opel, Michelin [31, с. 281-312; 37, с. 235-257; 38, с. 89-119].

Хоча Російська імперія не мала власного масового виробництва велосипедів, її вищі класи з ентузіазмом купували собі імпортні новинки. Реклама світових брендів заповонила передовиці газет. Ціна коливалася від 85 до 150 руб. Для зіставлення: місячна заробітна платня гувернантки становила 10-12 руб. Попереднє порівняння масштабів та кількості велосипедних товариств у Російській імперії та Сполучених Штатах Америки дає підстави стверджувати, що в Російській імперії велосипед був не настільки масовим задоволенням, як у Північній Америці, і ймовірно, більше елітарним. Велосипедний рух був менше політизований, але при цьому велобум у Російській імперії відбувся одночасно із рештою західного світу й не був запізним явищем, що можна було б очікувати за аналогією з розвитком залізничного транспорту й індустрії загалом.

Знімки велосипедів з Центрального державного кінофотофоноархіву імені Пшеничного підтверджують співіснування наприкінці ХІХ ст. на теренах сучасної України принаймні трьох видів велосипедів – «павука», «триколісника» і «безпечного». Використання кожної з цих моделей мало свою соціальну специфіку.

«Павук», «висококолісник», «звичайний», «кенгуру», чи «пенні-фартинг», мав велике переднє колесо, діаметр котрого визначався довжиною ноги дорослої людини, це дозволяло

¹Матеріали цього дослідження стали основою тимчасової вуличної експозиції в форматі вуличних стендів на території Національного історичного музею України «Велобум 1890-х», що діятиме протягом квітня-травня 2018 року й організована у співпраці з Асоціацією велосипедистів Києва та Представництвом фонду імені Гайнріха Бьолля в Україні.

максимально використати силу натиску. Попри значне поширення протягом 1870–1880-х рр., «павуки» наражали користувача на постійний ризик – на нерівній поверхні їздець часто ішов у переверт головою вперед. Хоча «павук» став одним із символів вікторіанської епохи в Великобританії, ці велосипеди вважали розвагою суто для чоловіків атлетичної будови, їх майже не використовували з практичною метою, проте саме вони сприяли появі велосипедних змагань [31, с. 179-251]. Фото київських гімназистів під час стройових вправ свідчить про те, що «павука» активно використовували вже протягом 1880-х рр. під час військових тренувань на спеціальних майданчиках [61].

Стройові вправи в Києво-Печерській чоловічій гімназії, 1880–1890-ті рр. На другому плані видно, окрім велосипедів безпечної моделі, також «павука» [61]

Триколісник – варіація велосипеда з педальною системою, двома великими колесами позаду й одним малим колесом спереду. Легендарний англійський винахідник Джеймс Старлі розробив цю модель для опасистих людей, дітей та жінок – тобто всіх, для кого, на його думку, двоколісник був незручним або небезпечним. Триколісник був важчий, повільніший і дорожчий, ніж звичайні велосипеди. Після появи сучасної двоколісної моделі триколісник практично перестали використовувати [31, с. 236-243, 255-257]. Реклама з газет «Києвлянин» та «Киевское слово» також засвідчує, що спочатку цей велосипед рекламували як «дамський», але невдовзі велосипедні компанії почали зображати жінок на двоколісних моделях.

льготы.

ВАЛЬДЕМАРЪ КАУЛЬФУСЪ,
Кієвъ, Крещатикъ, № 25. *0641-100

Р. 2464

КОЛУМБИЯ и ГАРТФОРДЪ
ЛУЧШІЕ АМЕРИКАНСКІЕ
ВЕЛОСИПЕДЫ
отъ 150 рублей.
Въ оптичскомъ магазинѣ С. АРТЫНОВА,
Кієвъ, Крещатикъ, № 45.
всѣхъ 15-50 (P. 2046)

дешевымъ цѣнамъ.

Настоящіе знаменитые американскіе велосипеды
„КОЛУМБИЯ“
новѣйшихъ типовъ предлагаетъ
Б. Каульфусъ [старшій],
Поставщикъ Кіевскаго и Уманскаго О. В. Л. и Бурскаго О. В.
Левашовская, № 40, противъ Алек-
сандровской больницы.
Телефонъ № 143. ♦ Фирма суц. съ 1878 г.
РАСПРОДАЖА разныхъ прежнихъ моделей по низшимъ цѣнамъ
всѣхъ 10-25 P. 2695

1890 № 249

ВЕЛОСИПЕДЫ
VAINQUEUR I
DIAMOND I
ДАМСКІЕ
LADY GODISA
Н. ФАЛЬБЕРГЪ.
271-282 (P 2126)

Типові зображення жінки на велосипеді в рекламі відображали спокій замських прогулянок, грацію, приємне спілкування (газета «Киевлянин» 1892–1896 рр.)

«Всюдихід», або «безпечний», – низький велосипед з колесами майже однакового розміру, ланцюговою передачею та педалями під сидлом. Центр його ваги змістився на заднє колесо, що виключило небезпеку перевертання вперед. Низька і обтічна конструкція істотно зменшила опір повітря. Фактично, здійснилася мрія про створення механічного коня, що слугуватиме для практичних потреб. Пневматичні шини ще більше прискорили рух, а також пом'якшили хід бруківкою. До сьогодні його конструкція по суті залишилася тією ж. Саме з появою «безпечної» моделі жінка на велосипеді стала соціально прийнятним явищем, хоча «гасання», «неналежний одяг» та одинокі «велопрогулянки» суспільство все ще не надто схвалювало [31, с. 247-280; 37, с. 241-243].

Показна розкіш вихідного дня

Дорога технічна новинка з претензією на прискорення часу та стискання простору (таких привабливих і страшних для свідомості зламу XIX–XX століть) стала неодмінною

ознакою високого статусу власника велосипеда. Це в поєднанні з домінантними суспільними цінностями визначило характер використання велосипеда в місті. Власники роверів відносно рідко користувалися ними для щоденного пересування містом. Ймовірно, маючи такі статки, не було потреби економити на кінних екіпажах та послугах візників, а практичне використання велосипеда як міського транспорту не давало повною мірою створити показовість і урочистість велосипедної їзди.

Велосипедна поїздка за місто на пікнік була більш популярним способом користування цим пристроєм. Приміром, на початку кожного велосезону на дверях приміщення Київського товариства велосипедистів-любителів розміщували розклад замських поїздок на літо. За містом на приїжджих звично вже чекав кухарський обід, чай. У замських парках Святошина, Броварів та Китаєва вони розважалися гімнастичними вправами, хоромим співом, слуханням музичного оркестру. У такій велопрогулянці 1893 року взяли участь 77 учасників, з яких тільки 50 їхали велосипедами. Решта рухалася до місця заходу в екіпажі [15, с. 10-13; 20, с. 6-7].

Велосипедом по місту [63]

З одного боку, велосипед став небувалою технічною інновацією, а з другого боку, – способом втечі від прогресу та стресу модерного життя [37]. Популярний автор велопорадника Юлій Блок так описував насолоду від цієї втечі: «Часто красоты природы сменяются пред вами как в калейдоскопе. Свежий воздух и красивые виды вдохновляют вас, является какое-то благодущное настроение, человек точно возрождается. Небольшая усталость вызывает приятную истому. Забыв все заботы, связанные с обыденными занятиями, велосипедист чувствует себя другим человеком. Цель туриста, если он городской житель, между прочим, – подышать чистым воздухом. Благодаря велосипеду, человек быстро переносится из душной, пыльной атмосферы города в открытое поле или куда-нибудь в лес, где полной грудью вдыхает ароматный воздух; в дороге глаз встречает много нового, интересного, поучительного» [1, с. 184-185].

Велосипедом за місто [64]

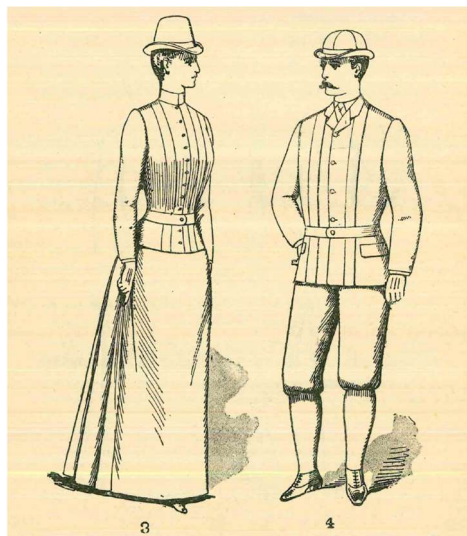
Велосипедні поїздки могли бути тривалими і далекими – у звітах Товариства велосипедистів-любителів Києва міститься достатньо згадок, щоб вважати частими і типовими маршрути з Києва до Умані, Бердичева, Чернігова, Одеси. Далекі поїздки до Москви, Петербурга, Відня чи Парижа також були непоодинокими [50, с. 2; 51, с. 2; 52, с. 3; 53, с. 2]. Тривалі велоподорожжя як вид спортивного туризму набули популярності й обросли низкою правил та порад з догляду за велосипедом у дорозі, щодо харчування, відпочинку, одягу, спорядження тощо [1, с. 184-192; 13; 22]. Велосипед часто описували як спосіб самодисциплінування, гартування моральних якостей мужності й терплячості [13, с. 10-15]. Поради були розраховані лише на чоловіка середнього віку, що мав добрі статки, котрого в дорозі мала обслуговувати прототуристична інфраструктура. У порадника Ратка писалося: *«Как велико бывает наслаждение, когда, просидев за работой часов шесть, в душной атмосфере комнаты, – понесешься на нем куда-нибудь за город в роцу и, опьяненный ароматом цветов, вдыхаемым полной грудью, слушаешь упоительные трели соловья, в то время как услужливая фермерша, как благодетельная фея, хлопчет около столика, на котором стараниями ее появляются: молоко, сыр, яйца и другие сельские продукты, в громадном количестве и с быстротой молнии, свойственной только велосипедистам, уничтожаемые»* [22, с. 3-4].

Не менш показовими, особливо з сучасного погляду, видаються велоперегони – модерне видовище під акомпанемент військового оркестру. Золоті, срібні та бронзові жетони різного розміру, золоті годинники, запонки, срібні кубки та значки – такими цінними призами нагороджували велогонців, які змагалися на швидкість у різних класах та дистанціях. Компанії-виробники велосипедів уже тоді сприймали велоперегони як простір для маркетингу – перемоги на конкретних марках велосипедів або шин афішували потім у рекламі. Більш того, часто велогонцями ставали комерційно зацікавлені власники магазинів з продажу велосипедів. Приміром, К. Н. Свенсон, який 1895 року подолав 100 верст за рекордні 3 год. 52 хв. (швидкість – 25,39 км/год) був водночас торговим представником марки Raleigh [14, с. 25]. Попри комерційний успіх і популярність велоперегонів серед публіки, організатори київських велоперегонів скаржилися на низьку мотивацію їздців змагатися поміж собою – ті хотіли просто їздити за місто для відпочинку [19, с. 8-9; 20, с. 7].

Велогонці Юзівки. Гартування маскулінності [65]

Соціальним маркером велосипедиста у місті та поза ним став одяг, причому радикальних змін зазнав не так чоловічий, як жіночий одяг. Велосипедна мода була скроєна за зразками одягу для кінного спорту. Однак якщо на коні жінка могла сидіти в сідлі ногами на один бік, то на велосипеді це ніяк не вдалося б. Окрім потреби тримати баланс, була небезпека потрапляння одягу в рухомий механізм. Отже, у 1890-х рр. до Російської імперії також дійшла мода на «шаровари» (англійською мовою – bloomers), разом із масовими наріканнями на їхній огидний вигляд. Панни, котрі хотіли залишитися «красивими», обирали спідниці дещо коротшої довжини, ніж звичайно, і більшим об'ємом у стегнах для комфортного згинання ніг. Звузилися рукави на жіночих куртках, аби вони не розлітались від вітру. Але разом з тим відмінних рис силуетам велосипедистів та велосипедисток надали нові форми не лише верхнього одягу, але й спідньої білизни – чоловікам під час далеких поїздок рекомендували послуговуватися суспензорієм, тоді як жінкам радили відмовитися від корсетів, щоб забезпечити здорове дихання під час їзди [1, с. 110-121; 3, с. 91; 13, с. 27-31; 22, с. 18-21; 25, с. 5-44; 34, с. 38-40]

Зразковий жіночий та чоловічий одяг для їзди на велосипеді в Російській імперії [1, с. 114]

Київське товариство велосипедистів-любителів та інші зацікавлені

У центрі газетних велосипедних новин та лобіювання рішень щодо велоруку міської адміністрації було Київське товариство велосипедистів-любителів. Його заснували 9 серпня 1891 р. – в часи, коли скликання громадських організацій було можливим лише з дозволу київського губернатора [44, с. 1-8; 45, с. 1зв; 46, с. 1зв, 4-4зв]. Останній ретельно стежив, аби православних велосипедистів не було менше порівняно з так званими іногородцями. Аналогічні товариства вже діяли в Петербурзі, Москві, Харкові, Одесі й Варшаві, а невдовзі їх відкрили й в інших центрах Російської імперії – Мінську, Вітебську, Гродні, Умані, Бердичеві, Житомирі, Юзівці, Катеринославі, Сімферополі та ін. Плата за членство становила 25 руб., що робило товариство доступним лише для особливо заможних ентузіастів. У 1907 р. місцева влада ліквідувала товариство, імовірно, через проведення зібрань опозиційної на той час партії конституційних демократів у своєму приміщенні [47, с. 306-307].

Основне, і зовсім не єдине, приміщення Київського товариства велосипедистів-любителів розташовувалося в самому центрі міста – за адресою Хрещатик, 29/1 (тепер це перехрестя вулиць Лютеранської та Хрещатика). Тут проводили не тільки уроки їзди на велосипеді, але й спектаклі, циркові вистави, кінематографічні сеанси, святкові сніданки й урочисті вечери, гімнастичні вправи, шахові турніри, танцювальні вечори, бали-маскаради, новорічні ялинки, сімейні святкування з оркестровою музикою. До послуг відвідувачів був рояль, бібліотека з понад 6 500 книг польською, французькою, німецькою, російською та українською мовами, акваріум із золотими рибками, постійний буфет. В усіх розважальних заходах брали участь дами, хоча офіційно вони не могли бути членкинями товариства [16, с. 5-6, 32-33; 8].

Напружений рух вулицею Хрещатик. Справа – приміщення Київського товариства велосипедистів-любителів, зліва – аптека членів цього товариства – братів Марцинчиків [66]

У пік розвитку з 1895 по 1902 рр. у велотоваристві було до 361 членів [11, с. 2], понад 36 велосипедів власного велопарку, 2 000 випадків орендування велосипеда на рік, 6 500 книжок у бібліотеці за річного бюджету до 68 947 руб. на рік [8, 17-19]. Товариство утримувало власний циклодром, організовувало велозмагання, здійснювало велонавчання та проводило іспити з керування велосипедом, відповідно видавало номерні знаки та пам'ятку [57, с. 3]. Та попри монополію, надану Товариству міською владою, основні прибутки були не від велоперегонів, уроків чи членських внесків. Організаційна діяльність була радше видатковою. Дефіцит бюджету між тим вирівнювався з соціально ексклюзивних практик

пізньоімперських багатіїв (гри в карти), що надавало їм членство в клубі [18, с. 14; 20, с. 5-6].

«Когда вы станете рассматривать устав любого клуба в России, вы непременно наталкиваетесь на разные высокие идейные цели, послужившие основанием для учреждения того или другого клуба. Ничему не верьте, это все вранье. В большинства русских клубов цель одна и та же – карты, карты и карты», – так писав у своїх «Спогадах старого грішника» член Київського товариства велосипедистів-любителів (далі в тексті КТВЛ) Олександр Паталєєв [21, с. 55]. Фінансові звіти підтверджують це. Приміром, 1905 р. з 69 696 руб. прибутку КТВЛ 53 356 руб. надійшли від продажу гральних карт та штрафів за перебування у приміщенні після визначеної вечірньої години [19, с. 12]. Фігурна їзда галереєю зимової квартири на Хрещатику для багатьох була способом розвіятися поміж партіями преферансу [20, с. 4-6]. А автор спогадів вважав, що карти розмивають етнічні та віросповідні відмінності членів товариства – *«нет ни элина, ни иудея, за картами все уравнивается»* [21, с. 55]. Отже, велосипед був також перепусткою в світ елітарної напівзакритої культури, але вправляння у велосипедній їзді та азартних іграх були відпочинковими аналогами більш солідних військових та біржових змагань.

Склад КТВЛ підтверджує елітарність – чимало членів залишили помітний внесок в історію та культуру Києва та Східної Європи загалом. Приміром, навпроти хрещатицького осередку розташовувалася аптека Марцинчика, котрий разом зі своїм братом був членом товариства. Ця аптека, по суті, була фармацевтичним підприємством із паровим двигуном на чотири кінські сили, що забезпечив роботу гідравлічного пресу для витискання олій, машини для нарізання трав'яних пастилок, стискального пресу для виготовлення пігулок, змішувача медичних і косметичних мил, ступок для подрібнення фармацевтичних речовин, розкрійника марлі на бинт та інших технічних інновацій [10, с. 437-438]. До клубу входив Михайло Підгорський, шпильастий маєток котрого з готичним оздобленням на вулиці Ярославів Вал став одним із символів Києва [5, с. 130-137]. Поряд із ним мешкав барон Максим Штейнгель, котрий на першому поверсі свого будинку продавав вина, зроблені у власному господарстві на Кавказі, а також відомий заснуванням Південноросійського машинобудівного заводу, у майбутньому – «Ленінська кузня» [4, с. 92-93; 12, с. 231-232]. Член клубу Август Вікентійович Стробль налагодив власне промислове виробництво фортепіано в Києві [23]; Михайло Павлович Чубинський, син етнографа й автора українського гімну, зробив блискучу кар'єру в сфері кримінального права.

Попри те, що глобально велосипедний активізм був пов'язаний із ліберальними ідеями, до Київського товариства, як і до подібних товариств інших місцевостей, входили також і люди правих поглядів, наприклад, майбутній лідер київських чорносотенців Віктор Розмитальський. Засновник драматичного театру Микола Соловцов та меценат Іван Миколович Терещенко також були членами клубу. І хоча звіти відзначають їх стабільну фінансову активність, у написаних біографіях усіх цих осіб майже ніде не згадано про велосипед – можливо, саме тому що членство у велосипедному клубі було квитком у напівзакрите товариство заможних власників передових технічних засобів, а не підтвердженням причетності до специфічного велосипедного стилю життя¹.

Віддані велоентузіасти, проте, у клубі теж були. Німець Бернгард Каульфус не залишив в історії української музики помітних творінь, хоч і викладав фортепіанну гру в музичному училищі разом з Миколою Лисенком. Це тому, що на початку 1890-х рр. у нього з'явилося інше захоплення – велосипед. Окрім активної участі в Київському товаристві велосипедистів-любителів та далеких веломандрів із Києва до Москви й назад, підприємливий музикант ще й налагодив продаж велосипедів та швацьких машин у сімейній крамниці. Для реклами одного зі своїх товарів, – велосипеда фабрики Адама Опеля, – він написав інструкцію про те, як навчитися кататися на велосипеді й доглядати за ним [9, 49].

¹Дані про склад КТВЛ взяті зі звіту за 1894 р. [15, с. 51-56]

В. Каульфусъ въ Киевѣ,
 противъ Шато, № 35 д. Толочинова. Телефонъ № 143.

Фирма основана въ 1878 году.

СПЕЦІАЛЬНЫЙ СКЛАДЪ ВЕЛОСИПЕДОВЪ
ИСПЫТАННЫХЪ СИСТЕМЪ,

фѣмецкихъ и англійскихъ, высокихъ и низкихъ (безопасныхъ), двухъ - трехъ - и четырехколесныхъ, мужскихъ, дамскихъ и дѣтскихъ одно- и двухколесныхъ превращающихся, инвалидныхъ.

Особенно рекомендуются:
Экспрессъ-Свифтъ цѣна 200 р., **Ласточка** цѣна 175 и 165 р.
Туристъ, прочная, общедоступная машина, легкаго хода, съ дюймовою резиною, цѣна 145 руб.

Последній типъ просятъ не смѣшивать съ предлагаемыми другими, такъ называемыми „общедоступными“ машинами.

Велосипеды эти введены мною уже во многихъ полкахъ.
По требованію высылаются преись-куранты.

Типова реклама велосипеда кінця XIX століття

Інший «справжній» велоентузіаст – художник та викладач школи О. Мурашка Владислав Галімський. Пересушені сонцем піщані або ж непрохідні багністі ґрунтові дороги – частий компонент його картин. Сам же він щодня їздив велосипедом заощеними міськими дорогами. У вільний від викладання час художник мандрував до Африки, Близького Сходу, Кавказу, Сибіру та Сполучених Штатів. А 1896 р. здійснив веломандрівку з Києва через Відень до Венеції.

Говорячи про місто в контексті вивчення феномену появи в ньому велосипедів, не можна оминати увагою Станіслава Ромішевського, чия постать уособлює більш сучасний образ велоактивіста й урбаніста. Будучи водночас членом велотовариства та головою Садової комісії Київської управи, Станіслав Ромішевський ініціював створення першого дитмайданчика з думкою про те, що треба розвивати не лише фізичні здібності дітей, а й духовні. В спеціальному павільйоні неподалік Михайлівського монастиря близько 60 дітлахів щодня бавилися разом з трьома дорослими керівниками. За кошти міста закупували дерев'яні іграшки, а сторож майданчика стежив, щоб діти їх не поцупили [24, с. 59-76]. Коли С. Ромішевський помер 1903 р., Київське товариство велосипедистів-любителів надало своє приміщення для служіння панахиди, та ще й покрило римокатолицькому костелу витрати в розмірі 172 руб. Однією з заслуг С. Ромішевського також можна вважати створення парку Пушкіна – спеціально спланованого для відпочивальників на велосипедах та кінних екіпажах. Звіт садової комісії, який він написав 1902 р., демонструє

модерний підхід до містопланування, з характерним поділом на зелені відпочинкові та промислові зони. Текст документа також свідчить про увагу в процесі планування міського простору до різних категорій буржуазного населення, серед яких були різні вікові й соціальні групи (потреби селян та нижчих верств практично не враховували) [24, 35-40].

Хоча історії саме активістів КТВЛ найчастіше потрапляли до газетних шпальт, є чимало свідчень про популярність їзди серед інших верств населення. У різних містах Російській імперії товариства допускали або не допускали членство жінок на власний розсуд, як і питання організації окремих велоперегонів для дам. Київське товариство велосипедистів-любителів лишилося на боці консерваторів – жінки не могли стати членкинями товариства, хоч і користувалися привілеєм безкоштовного навчання у велошколі та участі в розважальних заходах. Жінки їздили в недалекі заміські велопрогулянки, споглядали велоперегони, долучалися до невелосипедних заходів Товариства. З одного боку, їздити на велосипеді їх заохочували виробники, що стимулювали в такий спосіб ріст продажу.

З другого боку, загальний дискурс велолюбительства, дуже зосереджений на тілесності, акцентував якості сили, витривалості, енергійності, самодисципліни, чим відштовхував багатьох жінок від сідлання «механічної конячки». Окрім цього, уявлення багатьох медиків про ймовірну шкідливість їзди на велосипеді значно сильніше тиснули саме на жінок через акцент на шкоді саме для «жіночого» здоров'я. У 1897 р. в Російській імперії вийшла друком солідна праця петербурзької жінки-медика Марії Михайлівни Волкової, у якій детально проаналізовано різні точки зору західних лікарів щодо катання на велосипеді й подано результати опитування 40 петербурзьких велосипедисток щодо ключових питань. Її висновок був такий, що за відсутності запальних процесів у жіночому організмі, не в активній фазі менструації і не під час вагітності велосипедна їзда не лише не шкодить, але й покращує здоров'я містянок. При цьому користь авторка бачила не лише в покращенні мускулатури, поліпшенні кровообігу, але й у заспокійливому ефекті для хитких нервів молодих панянок [3]. Книга Марії Волкової була в списках бібліотеки КТВЛ.

Зрештою, є чимало свідчень про те, що велосипеди використовували підлітки. Учні престижних гімназій навчалися їздити на велосипеді на заняттях з фізкультури та з військової підготовки [48, с. 2; 56, с. 2; 61]. Перші триколісні велосипеди для ще більш юних ентузіастів з'явилися ще в середині XIX ст., задовго до появи безпечної моделі.

Велозмагання у Київській гімназії [62]

Між тим образ старшої людини на велосипеді був таки більшим відхиленням від норми. Показовий приклад з біографії графа Льва Толстого, котрий перед своєю дружиною

та собою виправдовувався за любов до велосипеда: «чувствую, что тут есть естественное юродство, что мне все равно, что думают, да и просто безгрешно, ребячески веселит» [27, с. 24]. А образ нечемного підлітка, що без нагляду гасає в неналежних для велоруку місцях, невдовзі стає об'єктом невдоволення, що спричинить створення нових удосконалених правил дорожнього руху.

Велосипедист як перешкода

Уже з появою перших велосипедів на вулицях міста і задовго до того, як він увійшов у повсякденне життя киян, виникли конфлікти з іншими учасниками транспортного руху. Коні лякалися, коли повз них пролітав велосипед, а надто коли при цьому лунав сигнал. Унаслідок цього перекинулися декілька екіпажів із пасажирами всередині. Після того, як один велосипедист збив няньку з немовлям, 1892 р. видали правила руху на велосипеді. Заборонялося їздити тротуарами, на базарах та в місцях масового скупчення людей. Урегульовано правила випередження велосипедистами інших транспортних засобів, визначено належний одяг, а головне – запроваджено обов'язкові екзамени з велоїзди із подальшою видачею номерних знаків та іменного дозволу [2, с. 8; 24, с. 46-47]. Велосипед проторував шлях автомобілю, принаймні саме для велосипеда вперше вигадали номерні знаки та дорожні правила.

Конфлікти, що описані в газетах та інших джерелах кінця XIX ст., можуть бути хорошим прикладом позиціонування велосипедистів у фізичному просторі міста. Велосипедисти могли стати жертвами атаки селян чи міських хлопчиків, котрі сприймали їх як щось демонічне [2, с. 2]. Приміром, Борис Грінченко у спогадах за 1900 р. пише про враження одного селянина, котрий вночі немовби бачив нечисту силу на двох колесах: «*Та їде так скоро, тільки з морд у їх іскри сиплються. Проїхали вони крізь нас по траві, а тоді прямо з круч у Десну – і пішли по воді. Се я своїми очима бачив...*» [цит. за 26, с. 22]. Зовнішня небезпека, щоправда, зазвичай була не від людей, а від собак, що кидалися на небачене явище.

Частіше в джерелах причиною конфліктної ситуації стають самі велосипедисти. Після нетривалої газетної ейфорії щодо появи велосипеда на початку 1890-х рр. починається шквал невдоволення людьми, що гасають тротуарами й вулицями, збивають з ніг пішоходів та підкошують екіпажі, гучно сигналять, лякають коней, і найгірше – зникають з місця дорожньо-транспортної пригоди. Велосипедист неначе розтинає спокійний і врівноважений світ візників та пішоходів. При цьому об'єктом невдоволення стає зазвичай молода, недосвідчена людина, що невміло катається на велосипеді й не може впоратись із керуванням [30, с. 31-32; 38, с. 181-187]. Якщо поза містом ґрунтові та мощені дороги були найбільш зручним для велосипедних прогулянок місцем, то в місті велосипедисти часто «не вміщалися» в уже й без того дуже напружену транспортну систему кінця XIX століття. Численними постановами велосипедистам забороняли рух окремими вулицями та бульварами. А спеціально відведені території для велоїзди надто сковували пересування, тож велосипедисти виїздили в інші зони, а це призводило до порушення правил. Можна згадати ситуацію, коли велосипедисти виїхали за межі встановленої для них у парку дощаної доріжки й збили пішоходів або ж в'їхали на бульвар із забороненим для велосипедів рухом [55, с. 3; 58, с. 2; 59, с. 2].

Приклад Київського товариства велосипедистів-любителів свідчить про те, що в Російській імперії велосипед став об'єднавчим чинником для формування буржуазної спільноти, а також чинником трансформації міського простору – навіть за відсутності відповідної виробничої бази. Запозичуючи цей технічний продукт, місцеві еліти разом із тим переймали нову культуру дозвілля, новий тип зовнішності та тілесної поведінки, моральні цінності. Хоча «безпечну модель» велосипеда будували за сталими технічними зразками, її використання було чітко гендероване, відрізнялося за віковими та етносоціальними показниками.

Мотивації велосипедистів відрізнялися. Якщо для великої кількості осіб членство у Київському товаристві велосипедистів-любителів було перепусткою до напівзакритого клубу картярської гри й циркових спектаклів, то інші демонстрували відданість велосипедному стилю життя з його акцентами на вмінні тримати баланс, витривалості, енергійності й самодисципліні. Позбавлені формальної можливості мати членство в клубі, жінки й підлітки також активно пробували вправлятися на «механічній конячці», великою мірою символічної для динамізму й прогресу епохи зламу століть.

Попри елітарний характер велосипедної їзди, міська спільнота активно дисциплінувала велосипедистів, визначаючи для них особливе місце у міському просторі. Заборона їздити по тротуарах, бульварах чи паркових доріжках зробила велосипедистів та велосипедисток особливими учасниками транспортного руху разом з пішоходами, кінними екіпажами, громадським транспортом. Велосипед проторував у такий спосіб шлях автомобілю в прямому й переносному значенні.

Замість колективні поїздки, велосипедні перегони та велошкола стали новими формами масового дозвілля в модерному суспільстві з чітко регламентованим поділом на робочий та відпочинковий час, публічне і приватне, прогресивне й відстале. Велосипед став символом динамізму прийдешньої епохи. І хоча велосипед був одним із найбільш помітних досягнень цивілізації, його застосовували саме для втечі з міста на природу. Неймовірна для свідомості тогочасної людини думка про те, що можна рухатися, відірвавши ноги від землі, неначе окриляла на політ над поверхнею, що дозволяв долати великі відстані й не бути прив'язаним до міста.

На подальше дослідження заслуговують інші велосипедні спільноти в Східній Європі. Хоча у цій статті практично поза увагою залишилися етносоціальні моменти велосипедної їзди, українські терени дають багатий матеріал для подібних досліджень. Зокрема показовими були намагання місцевої адміністрації впливати на етнічний склад велотовариств. У цьому ключі продуктивними були б і ширші зіставлення – як відрізнялася діяльність товариств у спільнотах, у яких була свобода громадських об'єднань і тих, у яких не було такої свободи. «Київський матеріал» не містить історії спільних парадів чи масових рухів за ліпшу якість дорожнього покриття, але такі явища були притаманні для північно-американських та європейських велоспільнот. Чи були в такому разі в Києві інші форми публічного політичного виступу поза можливостями масової мобілізації?

Зважаючи на елітарний склад учасників Київського товариства, можна зрозуміти виразний брак нарративних джерел особистого походження про досвід велоїзди XIX – початку XX століття. Проте цінним для історичних досліджень було б використання альтернативних джерел з рефлексіями щодо велосипеда в міському просторі. Прикладом можуть слугувати знімки Івана Карпова з міста Шостка, котрий на початку XX ст. захопився одразу двома технічними новинками-ровесниками – фотоапаратом і велосипедом. Його кадри зображають ідилічний відпочинок у саду порохового заводу, де велосипед майже завжди наявний [6]. Візуальні матеріали можуть заповнити нарративну лакуну за умови вироблення вдалого методологічного підходу.

Література

1. Блок Ю. Велосипед, его значение для здоровья, практическое применение, уход за машиною и пр. / Ю. Блок. – Москва: Типо-лит. Высоч. утв. Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о 1892. – 249 с.
2. Бусько С.И. Велосипед в повседневной жизни белорусских губерний (конец XIX — начало XX в.) / С. И. Бусько // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. Вып. 9 – Мінск: БДУ, 2014. – С. 22-29.
3. Волкова М.М. О влиянии велосипеда на здоровье женщины: две лекции женщины-врача / М.М. Волкова – Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева и К., 1897. – 98 с.

4. Друг О. Вулицями старого Києва / О. Друг. – Львів: Світ, 2013. – 512 с.
5. Кадомська М.А. Прогулянка в минуле й сучасне старовинної вулиці / М.А. Кадомська, Д.В. Малаков // Прорізна. Ярославів Вал: культурологічний путівник. – Київ: Амадей, 2010. – С. 304.
6. Шостка початку ХХ століття очима фотохудожника: фотоальбом / [В. В. Бараненко, М. Г. Кокшайкін, Ю. Д. Лоза та ін.]. – Київ: Фолігрант, 2014. – 192 с.
7. Кассовый отчет Киевского общества велосипедистов-любителей за 4-й г. его существования, с 1-го ноября 1894 г. по 1-е ноября 1895 г. / Киев: Типография Милевского, 1896. – 10 с.
8. Каталог книг библиотеки Киевского общества велосипедистов-любителей. – Киев: Типография Борисова, 1907. – 192 с.
9. Каульфус Б. Краткое руководство к изучению езды на велосипеде и обращению с велосипедами фабрики Адама Опеля в Руссельсгейме / Б. Каульфус. – Киев: Тип. Универс. св. Владимира, 1893.
10. Ковалинський В. Київські мініатюри / В. Ковалинський. – Київ: Купола, 2007. – 624 с.
11. Краткий обзор деятельности Киевского общества велосипедистов-любителей за 12-й год существования общества: с 1 нояб. 1902 г. по 1 нояб. 1903 г. – Киев: 1904. – 8 с.
12. Кузьміна І. В. Українська гілка роду Штейнгелів / І. В. Кузьміна // Архіви України. – 2016. – Вип. 5–6 (299). – с. 228-249
13. Михайлов В. Полная тренировка для велосипедиста, гонщика и туриста / В. Михайлов. – Варшава: Типография Оргельбранда сыновей, 1895. – 88 с.
14. Отчет Гоночной комиссии Киевского общества велосипедистов-любителей за 1895 г. – Киев: Типография Милевского, 1896. – 28 с.
15. Отчет Киевского общества велосипедистов-любителей за третий год его существования с 1-го ноября 1893 г. по 1-е ноября 1894 года. Киев: Типография К.Н. Милевского, 1895. – 56 с.
16. Отчет Киевского общества велосипедистов-любителей за 1902-1903 г. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1904. – 37 с.
17. Отчет Киевского общества велосипедистов-любителей за I-XI 1903-1904 г. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1905. – 37 с.
18. Отчет Киевского общества велосипедистов-любителей за I-XI 1904-1905 г. и смета на 1905–1906 г. – Киев: Типография Фронцкевича, 1906. – 19 с.
19. Отчет Киевского общества велосипедистов-любителей за I-XI 1905-1906 г. и смета на 1906 и 1907 год. Киев: Скоропечатня Френкеля, 1907. – 32 с.
20. Отчет о деятельности Киевского общества велосипедистов-любителей за второй год его существования по 1-е ноября 1893 года. – Киев: Типография Милевского, 1894. – 42 с.
21. Паталеев О. В. Старий Київ. Зі спогадів старого грішника / О. В. Паталеев. – Київ: Либідь, 2008. – 432 с.
22. Ратко В. Друг велосипедиста: необходимые сведения и полезные советы / В. Ратко. – Санкт-Петербург: Тип. товарищ. «Обществ. польза», 1895. – 63 с.
23. Рожановский В. Фортепиано с киевской маркой [Електронний ресурс] / Виктор Рожановский // Дзеркало тижня. – 1998.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/SOCIETY/fortepiano_s_kievskoyu_markoy.html
24. Ромишовский С. В. Общественные сады г. Киева в период с 1897 г. по 1902 г. резюмированный отчет о деятельности Садовой комиссии Киевской городской управы / С. В. Ромишовский. – Типография К.Н. Милевского, 1902. – 76 с.
25. С. де-Лорис. Женщины и велосипед, и что они о нем думают/ С. де-Лорис. – Москва: Печатня А.И. Снегиревой, 1899. – 44 с.
26. Семененко В. Таємниці, казуси, курйози в українській історії / В. Семененко. – Харків : Видавничий дім «Школа», 2010. – 160 с.

27. Толстой Л. Полное собрание сочинений / Л. Толстой. – Москва : Государственное издательство художественной литературы, 1953. – 564 с.
28. Устав Киевского общества велосипедистов-любителей: утвержден 9 августа 1891 года. – Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891.
29. Устав Киевского общества велосипедистов-любителей: утв. 9 авг. 1891 г. – Киев: Типография Фронцкевича, 1898. – 16 с.
30. Ф-т. граф. Спорт во все времена года / граф Ф-т. – Санкт-Петербург: Типография П.П. Сойкина, 1895. – 198 с.
31. Херлихи Д. История велосипеда / Д. Херлихи. – Москва: Новое лит. обозрение, 2009. – 498 с.
32. Braun H.-J. Playing with Technology: Sports and Leisure: Introduction / H.-J. Braun, S. Poser // Icon. – 2013.– Vol. 19.– P. 1–12.
33. Dauncey H. French Cycling / H. Dauncey. – Liverpool University Press, 2012. – 290 pp.
34. Ebert A.-K. Liberating Technologies? Of Bicycles, Balance and the “New Woman” in the 1890s / A.-K. Ebert // Icon. – 2010. – Vol. 16. – P. 25-52.
35. Finison L. J. Boston’s Cycling Craze, 1880-1900: A Story of Race, Sport, and Society / L. J. Finison. –Amherst: University of Massachusetts Press, 2014.– 272 pp.
36. Friss E. The Cycling City: Bicycles and Urban America in the 1890s / E. Friss. –Chicago: The University of Chicago Press, 2015.– 267 pp.
37. Harmond R. Progress and Flight: an Interpretation of the American Cycle Craze of the 1890s/ R. Harmond // Journal of Social History. – 1971. –Vol. 5, № 2. – P. 235-257.
38. Norcliffe G. Ride to Modernity / G. Norcliffe. –University of Toronto Press, 2001. – 288 pp.
39. Pry M. E. “Everybody Talks Wheels”: the 1890s Bicycle Craze in Phoenix / M. E. Pry// The Journal of Arizona History. – 1990. – Vol. 31, № 1. – P. 1-18.
40. Taylor M. Rapid Transit to Salvation: American Protestants and the Bicycle in the Era of the Cycling Craze/ M. Taylor // The Journal of the Gilded Age and Progressive Era. – 2010. – Vol. 9, № 3. – P. 337-363.
41. Taylor M. The Bicycle Boom and the Bicycle Bloc: Cycling and Politics in the 1890s / M. Taylor// Indiana Magazine of History. – 2008. – Vol. 104, № 3. – P. 213-240.
42. Uminowicz G. Sport in a Middle-Class Utopia: Asbury Park, New Jersey, 1871-1895 / G. Uminowicz // Journal of Sport History. – 1984. – Vol. 11, № 1.–P. 51-73.
43. Veblen T. The theory of the leisure class / T. Veblen. – Transaction Publishers, 1965. – P. 266.
44. Центральний державний архів України у м. Києві. Ф. 442, Оп. 544, №956 Дело об учреждении в г. Киеве общества велосипедистов. 1891. 8 арк.
45. ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 442, Оп. 623, №208 Дело об учреждении Уманского общества велосипедистов. 1893. 10 арк.
46. ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 442, Оп. 627, №232 Дело об учреждении Бердычевского общества велосипедистов. 1897 – 1905. 19 арк.
47. ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 274, Оп. 1, №2096 Материали Киевского жандармского управления. 310 арк.
48. Велоезда в гимназиях и реальных училищах / Киевское слово. – 1892.–№ 1637. – С. 2.
49. Велосипед / Киевское слово. – 1890. – № 1012. – С. 3.
50. Велосипедисты / Киевское слово. – 1894. – № 2382. – С. 2.
51. Велосипедист Э.А. Фалер / Киевское слово. – 1894. – № 2278. – С. 2.
52. Из Москвы в Киев на велосипеде / Киевское слово. – 1894. – № 2275. – С. 3.
53. Киевский велосипедист Эмиль Фалер / Киевское слово. – 1894. – № 2270. – С. 2.
54. Киевское общество велосипедистов-любителей / Киевское слово. – 1892. – № 1536. – С. 3.
55. Неосторожная езда / Киевлянин. – 1904. – № 157. – С. 3.

56. Обучение велосипедной езде и плаванию в средних учебных заведениях / Киевское слово. – 1892. – № 1456. – С. 2.
57. Общество велосипедистов / Киевское слово. – 1890. – № 1169. – С. 3.
58. Перепуг от велосипеда / Киевское слово. – 1891. – № 1302. – С. 2.
59. Подвиги велосипедистов / Киевское слово. – 1890. – № 1037. – С. 2.
60. Спектакли в клубе велосипедистов / Киевское слово. – 1893. – № 2193. – С. 3.
61. Центральний державний архів фотофоновідеодокументів ім. Пшеничного. 4-017426. Стройові вправи в Києво-Печерській чоловічій гімназії, 1880–1890-ті.
62. ЦДКФФА ім. Пшеничного. 4-017411. Велозмагання у Київській гімназії, кін. ХІХ – поч. ХХ ст.
63. ЦДКФФА ім. Пшеничного. 1-25-18-2-126626. Види Полтави, поч. ХХ ст.
64. ЦДКФФА ім. Пшеничного. 1-25-18-2-126399. Види Миколаєва, кін. ХІХ – поч. ХХ ст.
65. ЦДКФФА ім. Пшеничного. 1-25-18-0-236245. Спортсмени в Юзівці, 1900 р.
66. ЦДКФФА ім. Пшеничного. 1-25-18-0-188684. Види Києва, Хрещатик, поч. ХХ ст.

УДК 930.2:81'22:711.581(477.54-25)"186/191"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-08

В. О. Нестеренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПРИВАТНІ САДИБИ МЕШКАНЦІВ ХАРКОВА 60-Х РОКІВ ХІХ СТ. ТА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СЕМІОТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття про взаємозв'язок зовнішнього вигляду приватних будівель мешканців Харкова та їхніх уявлень про власне житло. У ній порівняно забудову міста в 60-х роках ХІХ ст. і на початку ХХ ст. Досліджено залежність будівництва від району розташування споруди та соціального статусу власника.

Ключові слова: забудова, урбаністика, приватне житло, семіотика, Харків.

Статья о взаимосвязи внешнего вида частных домов жителей Харькова и их представлений о собственном жилье. Сравнивается застройка города в 60-х годах ХІХ ст. и в начале ХХ ст. Изучается зависимость строительства от района расположения постройки и социального статуса собственника.

Ключевые слова: застройка, урбанистика, частное жилье, семиотика, Харьков.

Article is about correlation between appearance of the private buildings of the Kharkiv citizens and their vision of their own houses. The development of the city in 1860th is compared with the one of the early ХХ century. The correlation between region of location of the building and social status of the owner is studied.

Key words: buildings, urban study, private houses, semiotic, Kharkiv.

Попри те, що досліджувати концепт «міський простір» почали ще в минулому столітті, багато питань щодо методики його вивчення й досі не розв'язані. Якщо так звані радянські міста потрапляють у поле зору сучасних урбаністів, то історію міського простору імперської доби на українських теренах учені тільки починають актуалізувати. Одна з причин такого становища – те, що дослідникам бракує джерел. Зазвичай для урбаністів, що мають справу із сучасними містами, першорядним джерелом інформації є усна історія й анкетування городян. Фахівець, що досліджує добу модернізації, може поспілкуватися, наприклад, з харків'янами ХІХ ст. лише через уривчасті спогади, листи тощо, що не дає змоги відтворити загальну цілісну картину. Використовуючи семіотичний аналіз у дослідженні будівель, науковці мають вивчати кожну споруду у взаємозв'язку з іншими спорудами, але на заваді стає те, що часто не вдається реконструювати навколишній район. Однак, за порадою Анрі Лефевра, який наголошував на тому, що важливо вивчати саме історію міського простору [4, с. 11], потрібно розвивати інструментарій історичної урбаністики, зокрема й у семіотичному полі, щоб отримувати максимум інформації з наявних джерел.

Історіографію нашої роботи починаємо, характеризуючи дослідження про сучасність та історію міст з погляду семіотичного аналізу урбаністичного простору. Вважають, що цей підхід зародився у 60-ті роки ХХ ст. на Заході. А. Лефевр, один із засновників згаданого напрямку [4], у книзі «Вироблення простору» акцентує увагу на окремих елементах будівель, наділяючи їх символічним змістом. У кожному місті для дослідника був свій код з різними рівнями, і саме семіотика наштовхує на ідею досліджувати місто як текст [4, с. 148]. Фасад А. Лефевр позиціонує як маніфест власника житла [4, с. 266]. Природу самих знаків та їхню класифікацію досліджував Ч. Пірс, запропонувавши поділити їх на подоби, вказівники та

символи (значення) [12, с. 89]. Упорядкованим за чіткою (або хаотичною) структурою списків семіотичний текст постає в роботі Умберто Еко «Vertigo» [16]. Узагалі символи – тема, яка пронизує більшість його наукових та художніх книг. Його дослідження наштовхує на ідею сприймати місто як перелік на перший погляд різних елементів. Кожен з цих елементів, у свою чергу, – це набір значень, які можна подати як ієрархію відповідно до їхнього розміщення, у нашому випадку – на фасаді будівлі [16, с. 131].

Інші складники міста-тексту розглядає К. Лінч. У його дослідженнях місто постає як набір вулиць, площ, перехресть і будівель [5]. Студії К. Лінча завдяки анкетуванню городян виразно демонструють, як ті сприймають місто. Справжнім путівником у семіотичний світ з погляду будівництва й архітектури можна вважати книгу Ж. Перека «Просто простори», у якій автор поступово розглядає різні елементи простору – починаючи від спальні, через двері та сходи до масштабніших структур [11]. Кожен з цих просторів наповнений символізмом, що оживає через сприйняття мешканця/спостерігача. Ба більше, усі ці символи можна вважати саморефлексією суспільства [20, с. 283]. На пострадянському просторі семіотику культури досліджував Ю. Лотман [6], який приділяв увагу ролі контексту, багатозначності самого «тексту» читача під час сприйняття символів.

Історію міського простору Харкова ще не досліджували в такому аспекті, проте є роботи про забудову міста, у яких докладно проаналізовані окремі будівлі, зокрема приватні садиби. Це публікації Б. Бондаренка [1], В. Чепелика [15], А. Лейбфрейда [3] та О. Яцини [17]. Крім того, символічний простір активно вивчають на матеріалі сучасних українських міст, про що свідчать видані збірники статей «Схід/Захід. Випуск 15. Проблеми історичної урбаністики» (Харків, 2011 р.) [13], «(Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії» (Київ, 2017 р.) [7] та інші. Як важливий методологічний аспект вивчення міст, семіотика й досі актуальна, що підтверджують західні публікації останніх років [18; 19; 20]. Символи сприймають переважно з погляду архітектури й міського конструювання як елементи, що роблять чи не роблять місто комфортним, визначають його ідентичність, історичну пам'ять мешканців.

Відповідно до історіографії та стану джерельної бази ми вирішили сконцентруватися лише на одному типі символів – матеріальному, а саме проаналізувати символічне наповнення фасадів будинків з прагматичного погляду, тобто дослідити відносини між знаками й тими, хто їх використовує. Ми спеціально акцентуємо увагу на зовнішніх символах, адже наша мета – поглянути на місто очима перехожого, а не «внутрішнього» спостерігача (власника, мешканця). Основні джерела нашої статті – два типи зображень відповідно до двох хронологічних періодів. Перша група – замальовки будинків мешканців Харкова, які додавали до дозволів на будівництво в 60-х роках ХІХ ст. Друга група – сучасні фото приватних споруд, збудованих у місті на початку ХХ ст. і не реконструйованих (у них лише відновлені наявні елементи).

Наша мета – визначити стилістичні особливості будівель і їхню залежність від соціального статусу власника, знайти закономірності в розташуванні споруд залежно від району міста і спробувати змодельовати, як мешканці змінювали уявлення про свій дім і як це відтворено в міському просторі впродовж зазначеного періоду.

Використовуючи методику Ж. Перека, описану в роботі «Просто простори», та інші дослідження культурологів і філософів, ми аналізуватимемо фасад будівлі, зважаючи на його оздоблення, розташування та розмір вікон і дверей, особливості дахів, які довершують сприйняття зовнішнього вигляду споруди. Будинки були візитівкою своїх власників у міському просторі. Найяскравіші, «знакові» споруди тієї чи тієї вулиці/району ставали орієнтирами для інших мешканців міста, а також для міської й державної влади навіть в офіційних документах, де ми натрапляємо на формулювання «біля будинку такого-то».

Ми вважаємо, що власник будинку ніколи не використає в зовнішньому оздобленні деталі, які хоче приховати від спостерігача. Однак деякі символи, розміщені на фасаді, можуть бути метафорами його внутрішнього життя. Фасад будівлі ніби захисний кордон, за

яким сховано власний простір будівлі [4, с. 340]. Варто також зважати на роль державного регулювання фасадів у розвитку будівництва XIX ст. У Російській імперії були спеціальні постанови та збірки рисунків типових фасадів, які мали визначати зовнішній вигляд будинку відповідно до його розташування в місті [8; 9; 10]. Законодавець робив спроби пов'язати соціальний статус мешканця з переліком дозволених креслеників фасадів. Отже, сам будинок мав визначати місце людини у фізичному й соціальному просторах міста, а також давати максимальну інформацію про його статус зовнішньому спостерігачеві. Наскільки ці постанови впливали на життя мешканців великого провінційного міста, дасть змогу зрозуміти дослідження споруд 60-х років XIX ст.

Саме ці хронологічні періоди ми вибрали, зважаючи на таку логіку. 60-ті роки XIX ст. – це межа, коли суспільство імперії було на порозі стрімких змін внаслідок впроваджених Великих реформ. Скасування кріпацтва, зміни у становому законодавстві, діяльність земств мали істотно вплинути на міський простір і модернізувати його. Початок XX ст. був новою добою в історії вже модернізованого Харкова, коли в місті змінилася соціальна структура й на інший рівень вийшла роль архітектора та приватного інвестора в забудові міста.

Спочатку ми хотіли вибрати для обох періодів садиби, розташовані неподалік від центру міста. У 1860-х рр. Харків був адміністративно поділений на три частини – центральну, до якої належала територія колишньої фортеці з навколишніми ділянками і яку вважали найпрестижнішою; Залопанську, де був розташований Благовіщенський ринок; Захарківську, до якої належали непрестижні райони з посушливими й некомфортними природними умовами. Досліджуючи садиби, ми виявили, що більшість дозволів у 60-ті роки XIX ст. отримано на будівництво в Залопанській або Захарківській частинах міста. З цього переліку чотири садиби були в Захарківській частині, решта – у Залопанській. Отже, наші критерії були такі: тип будівлі – дім і наявність якісного зображення. Для дослідження ми вибрали сім споруд: будівлі купця Якимова на провулку Бездонному, цехового Кашлякова на вулиці Воскресенській, селянина Серика на Жандармській площі, купця Кузьміна на вулиці Чоботарській, купця Попова на вулиці Благовіщенській, селянина Горшкова в Захарківській частині міста на вулиці Катерининській і купецької жінки Павлової на вулиці Авксентіївській.

Ці садиби ми також порівняли з сімома спорудами початку XX ст. (подаємо сучасні адреси): будинками № 4 (купця Є. Молдавського), № 9 (купця П. Рижова), № 13 (біолога Д. Алчевського), № 37 (архітектора О. Бекетова) на вулиці Дарвіна, будинком № 94 на вулиці Пушкінській (лікаря Р. Френкеля), будинком № 11 на вул. Ольмінського (професора-орнітолога М. Сомова) і будинком № 11 на вулиці Міроносицькій (професора історії В. Бузескула). Нашою метою було проаналізувати садиби, власники яких мали приблизно однакові статки, тому ми свідомо вибирали лише двоповерхові будинки, оминаючи «палаці» промисловців. Усі садиби розташовані в тодішній центральній частині, але варто зауважити, що квартал, до якого належали вулиці Технологічна, Куликовська, Максиміліанівська й частина Пушкінської, почали формувати лише на початку XX ст. За тодішніми описами міста, тут будувалися садиби заможних родин [14, с. 52]. Головну роль у створенні кварталу, на нашу думку, відіграло відкриття Технологічного інституту. Ми вибрали ці райони, оскільки Захарківську й Залопанську 1860-х роках і центральну частину на початку XX ст. відповідно інтенсивно забудовували.

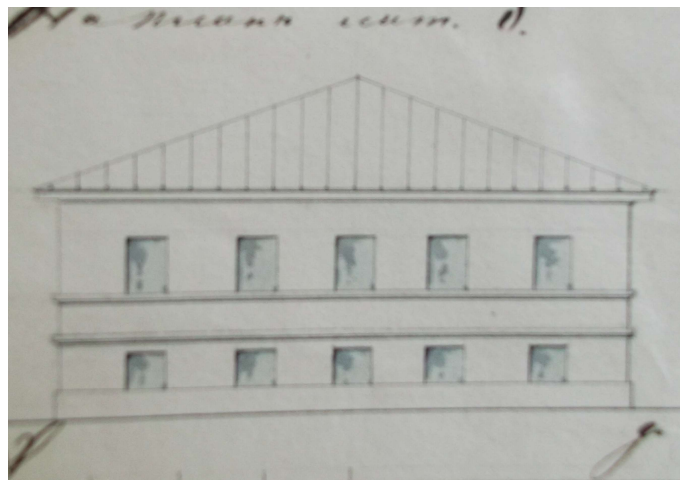
З семіотичного погляду кожен елемент будівлі має свій смисл. Розгляньмо значення, яке надають дослідники зазначеному архітектурному елементу. Фасад А. Лефевр називає «наділеним владою» [4, с. 109]. Його значення змінювалося в часі, але головний акцент – фасад як візитівка мешканця будинку – залишався. Класичний стиль теоретично давав змогу лише стримано виражати індивідуалізм в архітектурі, водночас будинок обов'язково розташовували по червоній лінії. Митці початку XX ст., навпаки, приділяли дуже багато уваги фасаді, обмежуючи його оздоблення тільки уявою архітектора та власника будівлі. Для того, щоб перехожий на вузькій вулиці міг роздивитися всі особливості оздоблення,

будинки навмисно віддаляли від червоної лінії. Часто їх, схованих у затишку присадибного садочка, сприймали цілісно як витвори мистецтва. Водночас ця віддаленість ховала приватне життя мешканців, унеможлиблюючи спостереження за ним. Нажаль, наразі минули зможли визначити роль замовника у створенні креслеників вибраних будинків 60-х років XIX ст. У документах не згадують навіть автора проекту, лише є підпис головного архітектора Б. Покровського й дозвіл на спорудження.

Вікна романтично називають «очима» будинків. Їхня практична функція – освітлювати дім, але одночасно вони відкривають для перехожих внутрішнє життя будинку. З огляду на це, мали дотримуватися пропорції між потребою в освітленні й, навпаки, в уприватненні власного життя. Часто вікна оздоблювали по периметру ліпниною з різними символами. Це схоже на народні повір'я про те, що потрібна захисна символіка навколо точок, через які в дім може проникнути хтось сторонній, зокрема з невидимого світу. Двері – це «бар'єр», як стверджує Ж. Перек. Це той елемент, який пускає або не пускає людину в будівлю; водночас саме їх розглядає гість, який чекає, поки його впустять у помешкання. З суто практичного погляду вони мають бути якомога безпечніші, з символічного погляду – можуть, як і вікна, бути оздоблені різними «охоронними» символами. Дах, як і інші зовнішні елементи, містить символічну інформацію для перехожого, довершуючи композицію і або спрямовуючи її до неба, або, навпаки, притискаючи її до землі.

Розгляньмо садиби, збудовані в 60-х роках XIX ст. Усі вони зведені у класичному стилі, хоч у столиці Російської імперії вже з 30-х років XIX ст. панував інший стиль – еkleктика. У столиці працювали всі відомі тодішні архітектори, які і створювали нову моду; натомість їхні харківські колеги дотримувалися старих традицій.

Садиба цехового Якова Кашлякова була розташована на вулиці Воскресенській (Захарківська частина міста) [21, ф. 4, оп. 11, спр. 555, арк. 3]. Будинок на півтора поверхи з трикутним дахом, на фасаді у два ряди розміщено по п'ять вікон. Немає жодних прикрас, крім двох смужок, що розділяють поверхи. Двері збоку, а не на червоній лінії. Отже, ця садиба не вирізнялася оздобленням, а діяльність її мешканців, певне, не передбачала наявності постійних клієнтів, тому й не потрібно було, щоб садибу впізнавали.

Фасад будинку цехового Кашлякова

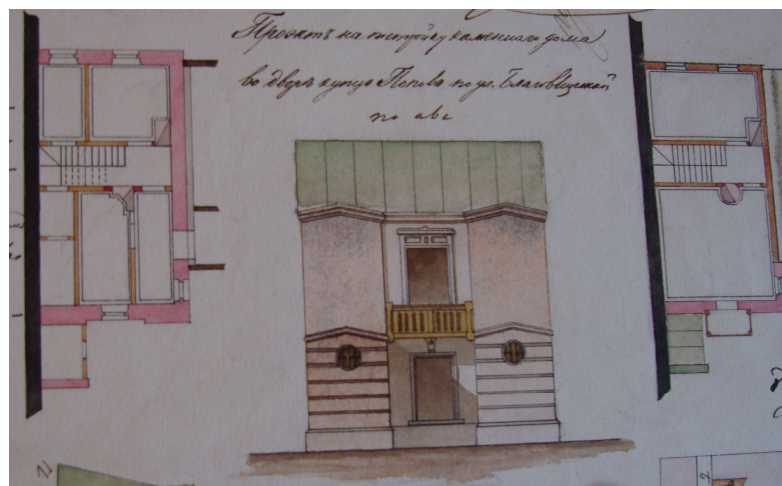
Садиба державного селянина Дмитра Серика, навпаки, вирізняється цікавим рішенням – це невеличкий будинок з прибудовою під трапецієподібним дашком, вхід прикрашено псевдоколоннами [21, ф. 4, оп. 11, спр. 572, арк. 3]. Навколо вікон оздоб немає. Будинок Серика також розташовано на бічній вулиці, але в Залопанській частині міста, на площі Жандармській. Попри соціальний статус і розташування будинку Серик робить своє

житло доволі оригінальним і зовсім не пов'язаним з селянськими традиціями будівництва, хоча матеріал, з якого збудовано споруду, – дерево та глина.

Фасад будинку селянина Серика

Будинок купця Якова Попова на Благовіщенській вулиці (Залопанська частина) дуже оригінальний зовні [21, ф. 4, оп 11, спр. 598, арк. 3]. Він вузький, але двоповерховий, що, на наш погляд, продиктовано щільною забудовою вулиці. За таких умов нові будинки доводилося розташовувати на маленьких ділянках. Комбінуючи прості візерунки й колонаду навколо балкону, формі даху змогли надати досить виразного вигляду. Про високий соціальний статус Я. Попова свідчить навіть сам кресленик, який якістю відрізняється від інших рисунків, збережених у справі, вказуючи на заможність власника.

Фасад будинку купця Попова

Садиба купця Феодосія Якімова була розташована на краю Захарківської частини у провулку Бездонному [21, ф. 4, оп. 13, спр. 605, арк. 4]. Попри непрестижність району цей двоповерховий будинок дуже оздоблений. За загальним креслеником він подібний до будинку цехового Кашлякова, зокрема двері в ньому розташовані збоку. У зовнішньому вигляді будинку помітний зв'язок з російською дерев'яною архітектурою.

Фасад будинку купця Якимова

Одноповерховий будинок з оригінально оздобленим фасадом планував звести купець Олексій Кузьмін у Залопанській частині міста на вулиці Чоботарській [21, ф. 4, оп. 11, спр. 636, арк. 3]. Як свідчить рисунок, будинок оздоблено псевдоколонами, величезними вікнами. Його особливість – два виходи з обох боків будівлі, завдяки чому ця садиба була справжньою окрасою старої ремісничої вулиці.

Фасад будинку купця Кузьміна

Інший будинок, оздоблений псевдоколонами, зводить у Захарківській частині міста на вулиці Авксентіївській дружина купця Павлова (ім'я невідоме) [21, ф. 4, оп. 11, спр. 582, арк. 3]. Півповерх немає вікон, натомість п'ять вікон – рішення, традиційне для типових фасадів, – урізноманітнюють, відділяючи два бічні вікна за допомогою псевдоколон. Цікаво, що кожний з цих будинків має дах різної форми.

Фасад будинку купецької жінки Павлової

На півповерсі буде садибу селянин Горшков (ім'я невідоме) в Захарківській частині міста на вулиці Катерининській [21, ф. 4, оп. 11, спр. 570, арк. 3]. Цей дім також прикрашено псевдоколони, він вузький, має лише три вікна, фасад оздоблено прямими лініями, прикрашено вікна. Однак зовнішній вигляд цієї садиби знову-таки зовсім не пов'язаний із селянським статусом її власника.

Зазвичай вважають, що класицизм не передбачає жодного вияву індивідуалізму, навпаки, у ньому можуть використати лише типові фасади, однакові для всієї імперії. Однак, як ми бачимо, деякі мешканці мали відмінні від інших будинки. За загальною статистикою, у цей період у місті будинки зводять переважно купці й міщани. Проте соціальний статус власника не обов'язково пов'язаний із зовнішнім виглядом будинку: будівлі, які створили купці, мають простіший вигляд, ніж селянські садиби. Це свідчить про те, що місто нівелює соціальні групи на теренах Російської імперії. Нажаль, у сучасному місті зазначені садиби не збережено.

Фасад будинку селянина Горшкова

Проаналізуємо зображення споруд початку ХХ ст. Будинки купців Є. Молдавського та П. Рижова (будинки № 4 і № 9 на вулиці Дарвіна відповідно) збудовані в неоренесансному стилі. Якщо у класицизмі в оздобленні фасадів використовували псевдоколони, то в будинку

купця П. Рижова вони виконують практичну функцію, тримаючи портик будинку. Також у цій садибі архітектор В. Величко зробив вхід у стилі давньогрецького храму – його тримають масивні колони, над якими зображено стилізовану міфічну сцену. Через галерейні вікна перехожий може бачити коридор, але ця «відкритість» оманлива, адже не удоступнює приватне життя сім'ї, що відбувається в дальніх кімнатах. Хоча садибу Є. Молдавського створював інший архітектор, загальні елементи такі самі – колони, картини з сюжетами давньогрецької міфології. Virізняє будинок прикраса – антична статуя біля даху та еркер по центру, який додавав світла. До речі, це найбільша за розмірами садиба серед досліджуваних.

Фасад будинку купця Молдавського

Фасад будинку купця Рижова

Садибу біолога Д. Алчевського (Дарвіна, 13) у мавританському стилі спроектував О. Бекетов. Фасад стримано прикрашений орнаментом, схожим на фортечні мури. Завдяки величезним вікнам на другому поверсі освітлено верхні покої, де могли бути кімнати господарів, кабінет тощо. Так само вхід до садиби з масивними стінами подібний до брами середньовічної фортеці. Дах зі шпилями довершує загальний вигляд будівлі.

Фасад будинку біолога Алчевського

Приватне помешкання, у якому жив архітектор О. Бекетов (Дарвіна, 37), збудоване у неоренесансному стилі, загалом має ті самі елементи, що й купецькі будинки цього стилю – вхід, який тримають колони, ліпнину з міфічними сюжетами тощо. Проте в оздобленні є й доволі цікаві барокові символи – химерні риби, сонце з людським обличчям. Вікна однакові завширшки, але завдяки розташуванню будинку на півповерсі, перехожому з вулиці доволі складно побачити внутрішнє життя мешканців. Форма даху візуально збільшує його висоту.

Девіз «Salve» («Будь здоровий») над входом садиби на вул. Пушкінській, 94 свідчить, що його власник мав стосунок до лікарської справи. З огляду на тогочасну практику клініка лікаря Р. Френкеля, вочевидь, була розташована в цьому будинку, тому напис мав слугувати за орієнтир для клієнтів. Садибу так само створено в неоренесансному стилі, вхід прикрашено колонами й портиком. Вікна на першому поверсі відкривають огляд анфілади кімнат.

Фасад будинку доктора Френкеля

Садиба орнітолога М. Сомова зовні подібна до палацу – композицію увінчує башточка, прикраси фасаду стилем схожі на фортечні мури. Вузькі вікна першого поверху підняті високо над землею, тому їх не бачить сторонній спостерігач. Зате величезні вікна

другого поверху й башточка з вікнами з усіх боків сприяє як освітленню, так і, може, орнітологічним дослідженням. Вхід до будинку прикрашають кругла арка й колони.

Фасад будинку орнітолога Сомова

Садибу історика В. Бузескула зведено в неокласичному стилі, прикрашено колонами й античною ліпниною. До речі, цей будинок перебуває в найгіршому стані з-поміж усіх зазначених. Зараз споруду реконструюють, тому фасад закрито сіткою, через що ми не змогли його сфотографувати. Варто зауважити, що всі садиби мають витягнуту форму, їхню основну частину не бачать сторонні спостерігачі.

Отже, можемо зробити такі висновки. Попри можливу стильову розмаїтість будинки цього періоду зводили переважно у двох стилях – неокласичному (інша назва – неоренесансний) або у стилі, наближеному до палаців (мавританський, готичний), що створює асоціації «мій будинок – моя фортеця». Завдяки наявній джерельній базі щодо більшості споруд можемо стверджувати, що їхні власники були єдині мешканці своїх садиб. Тільки про будинок О. Бекетова згадують, що власник здавав в оренду перший поверх. У деяких будинках (лікаря Р. Френкеля, вчених Д. Алчевського, М. Сомова та В. Бузескула) власники водночас працювали. Тільки в одному випадку на фасаді будинку розміщено виразний символ, пов'язаний з діяльністю власника. Здається, у Харкові не було популярним прикрашати будинки такими маркерами. Може, це пов'язано з поширеним звичаєм, що «онук не живе в будинку діда», як писав гласний Є. Гордеєнко [2, с. 17], тому кожен будинок теоретично могли будь-коли виставити на продаж. Загальний огляд будівництва в Харкові на початку ХХ ст. свідчить, що найбільш різноманітна архітектура наявна саме в районі сучасних вулиць Дарвіна, Ольмінського, Каплунівської – у кварталі, створюваному навколо Технологічного інституту. На нашу думку, це пов'язано з тим, що тут був «професорський» район. Представники інтелігенції прагнули жити в будинках, споруджених за індивідуальними проектами, що мали істотно різнитися одне від одного. Кожен будинок був візитівкою свого власника, а часто й місцем роботи, куди запрошували учнів чи колег.

Отже, аналізуючи забудову Харкова 1860-х рр., ми не можемо знайти чіткої залежності між соціальним статусом власника й зовнішнім виглядом будинку. Навпаки, віднайдені джерела демонструють на перший погляд парадоксальні речі, коли фасади будинків представників селянського стану мають набагато престижніший вигляд, ніж фасади купецьких будинків. Певне, перші належали до заможної частини містян і торгували, не маючи купецького статусу. Бажання спорудити будинок з виразними індивідуальними

рисами може бути пов'язане з намаганням представників «нових» городян, вихідців з нижчого соціального стану, довести своє право на нове місце в міському просторі. Натомість на початку ХХ ст. представники цензової інтелігенції й купці не мали принципових розбіжностей у своїх поглядах на зовнішній вигляд будинків. Будинки, розташовані безпосередньо на червоній лінії вулиці, зводили на півповерсі або використовували високий перший поверх, адже власники намагалися зберегти приватність свого життя. Натомість фасад будинку купця П. Рижова свідчить, що від початку приватність господаря захищав палісадник, збережений до наших часів. Спільна риса фасадів будинків харків'ян 1860-х рр. – початку ХХ ст. – те, що на них майже немає символів, які б позначали належність будинку до конкретної родини. Вважаємо, що ця обставина свідчить про специфіку заселення міста в добу модернізації, коли не родові (аристократичні), а здобуті власною працею чесноти визначали передусім статус городянина.

Література

1. Бондаренко Б. А. Каменная летопись. Архитектурные памятники Харьковщины / Б. А. Бондаренко. – Х.: Прапор, 1972. – 124 с.
2. Гордеенко Е. Харьковское городское самоуправление: нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов г. Харькова. –Х., 1884. – 29 с.
3. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Х.: Фолио, 1998. – 335 с.
4. Лефевр А. Производство пространства / Пер. с фр. – М.: StreikePress, 2015. – 432 с.
5. Линч К. Образ города / К. Линч. – М.:Стройиздат, 1982. – 328 с.
6. Лотман Ю. М. Избранные статьи. Статьи по семиотике и типологии культуры. Т. 1. – Таллинн : Александра, 1992. – С. 129-132.
7. (Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії. – К.: Всесвіт, 2017. – 341 с.
8. О планах и фасадах казенным зданиям. 29987. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1649–1825): Том 39 (1824). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html – С. 440.
9. Об изменении порядков утверждения фасадов частных домов при шоссе. // Собрание (1825 – 1881). – Том 31 (1856). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html–С. 98.
10. Об утверждении 10 образцовых фасадов обывательских домов в 3,4,5 окон. 28422 // Собрание (1825–1881). – Том 29 (1854).[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html – С. 713
11. Перек Ж. Просто пространства. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха, 2012. – 152 с.
12. Пирс Ч. С. Что такое знак // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. № 3(7). – Томск, 2009. – С. 88-95.
13. Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. Випуск 15. Спеціальне видання. Проблеми історичної урбаністики. // ред. Кравченко В., Грінченко Г. –Х.: ТОВ “НТМТ”, 2011. – 348 с.
14. Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. –Х., 1914. – 143 с.
15. Чепелик В. Український архітектурний модерн. Публікація. Упорядник З. В. Мойсеєнко-Чепелик. – К.: КНУБА, 2000. – 196 с.
16. Эко У. Vertigo: Круговорот образов, понятий, предметов. – Слово, 2009. – 408 с.
17. Яцина О. А. Старовинний Харків: історія, житло, архітектура / Олег Яцина. – Х., 2015. – 120 с.
18. Borden I., Fraser M., Penner B. Forty Ways to Think About Architecture: Architectural History and Theory Today. –Wiley, 2014. – 283 p.
19. Cuthbert R. A. The form of cities. Political Economy and Urban Design. – Blackwell Publishing, 2006. – 304 p.

20. Nas P. J. M. Cities full of Symbols: A Theory of Urban Space and Culture. – Leiden: Leiden University Press, 2011. – 304 p.
21. Державний архів Харківської області.

УДК 37.018.1-051:81'246.3-058.12(477.54-25)"17/18"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-09

Г. Г. Яковенко

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ГУВЕРНЕРИ У ДВОРЯНСЬКИХ РОДИНАХ М. ХАРКОВА НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

У статті висвітлено становище гувернерів у дворянських сім'ях наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Харківські дворяни залучали до виховання своїх дітей педагогів-іноземців. Цю освітню практику мотивували потребою здобути дальшу освіту, підтримати становий статус. Освічені іноземці поширювали європейську культуру на побутовому рівні серед дворянства. Знання іноземних мов – німецької та французької – стало обов'язковою комунікаційною характеристикою цього стану. Для мандрівок за кордон також потрібно було знати іноземні мови. Домашня освіта з перспективою її постійного вдосконалення – навчання в університеті, гімназії, інституті шляхетних дівчат – наповнювали дворянський побут новим змістом.

Ключові слова: соціальне становище, домашні учителі, гувернери, бонни, дворянство.

В статье освещается положение гувернеров в дворянских семьях в конце XVIII – в начале XIX в. Харьковские дворяне привлекали к воспитанию своих детей педагогов иностранного происхождения. Мотивация этой образовательной практики объяснялась необходимостью получения дальнейшего образования, поддержки статуса своего состояния. Образованные иностранцы распространяли европейскую культуру на бытовом уровне среди дворянства. Знание иностранных языков – немецкого и французского – стало обязательной коммуникативной характеристикой дворянства. Путешествия за границу также требовали знания иностранных языков. Домашнее образование с перспективой его постоянного совершенствования – учебы в университете, гимназии, институте благородных девиц – наполняли дворянский быт новым содержанием.

Ключевые слова: социальное положение, домашние учителя, гувернеры, бонны, дворянство.

The article headlines the social status of tutors amongst noble families at the end of 18th and beginning of the 19th centuries. Kharkiv nobles engaged teachers with foreign backgrounds to educate their children. The motivation of this educational practice was related to the need for further education, and was aimed at maintaining status and social position. Highly educated foreigners spear headed European culture with these fair nobles at a household level. Knowledge of foreign languages – German and French, became compulsory communicative characteristics of their social status. Travel abroad was also required to gain knowledge of foreign languages. Home education with the prospect of on going development and university and grammar school, institute of noble women, gave contentment to nobles and was accepted as a fulfillment of status.

Keywords: social and economic status, family tutor, governesses, bonnes, nobility.

Актуальність дослідження полягає в тому, що освітні практики гувернерства втілювали інтеграцію європейської початкової освіти з освітніми стратегіями місцевого дворянства. Вагома роль у поширенні іноземних мов серед населення Харкова належала гувернерам і домашнім учителям. Гувернерство можна визначити як педагогічну діяльність осіб, яких запрошували в родини, щоб виховувати й навчати дітей. Обсяг професійних обов'язків цієї групи домашніх педагогів визначали за домовленістю з

роботодавцем, але загалом це був цілодобовий нагляд за дитиною або кількома дітьми, а також навчання та виховання своїхпідопічних. Гувернерством як видом педагогічної діяльності займалися вчителі різних національностей. Спочатку термін «гувернер» використовували, щоб позначити осіб іноземного походження, які виховували дітей.

У «Словнику іншомовних слів» зазначено, що термін «гувернантка» походить від французького слова «управляти» і його визначають як «наймана хатня вихователька дітей» [5, с. 186]. Отже, можна припустити, що гувернерство як заняття запозичили з європейської освітньої практики, успішно адаптувавши його в місцевих умовах.

Мета статті – з'ясувати особливості та зміст мовних практик домашнього виховання та навчання в Харкові на прикладі діяльності гувернерів іноземного походження.

Іноземна мова була невіддільним складником станової дворянської культури. Різною мірою представники цього стану знали французьку мову і, віддаючи данину тодішній моді, спілкувалися нею на побутовому рівні. Знати іноземну періодику, де публікували статті про європейські господарські досягнення, також було важливо для деяких поміщиків, зорієнтованих застосовувати найсучасніший досвід. Сімейне спілкування було джерелом знання іноземної мови для дітей.

Наприкінці XVIII ст. відомі лише поодинокі випадки залучення іноземних гувернерів до виховання дітей місцевих дворян. Головним мотиваційним чинником вивчати іноземні мови стала перспектива здобути освіту, що гарантувало службу кар'єру. Із відкриттям Імператорського Харківського університету, де був сконцентрований потужний для початку XIX ст. інтелектуальний потенціал, гувернерство почало швидко поширюватися як джерело додаткового заробітку для викладачів і студентів, які знали французьку та німецьку мови й могли підготувати юнаків до вступу в цей навчальний заклад.

Чисельність іноземців у Харківській губернії зростала, одним із поширених серед них занять було навчання дітей. Заможні харків'яни запрошували виховувати своїх нащадків відомих і досвідчених педагогів.

У червні 1767 р. приїхав до Харкова гувернер – пастор Йоган Віганд. Його запросив харківський губернський прокурор та один із найбільших землевласників губернії П. А. Щербинін. Шукаючи наставника для свого старшого сина, Андрія Петровича, він вислав до Москви кошти та спеціальний супровід, з яким мав приїхати вчитель. Високі моральні чесноти Йогана Віганда стали підґрунтям повної довіри в батьків хлопчика, тому за чотирирічним Андрієм Петровичем цілодобово наглядав гувернер [7, с. 11]. Педагог заклав у нього основи європейської культури. Пізніше Андрій Щербинін навіть одружився з російською німкенею Катериною Петрівною Барц [7, с. 11]. Серед цінностей, що формував у дитини Й. Віганд, – розуміння потреби здобувати якісну освіту, знати іноземні мови, усвідомлювати раціональне застосування інновацій у господарстві. Крім педагогічних здібностей, гувернер мав багато вмій, потрібних, щоб практично вести господарство.

Й. Віганд, як знаємо з його записок [6], за фахом був архітектор. Можна припустити, що він брав участь у побудові храму в Бабаях, точної копії протестантської церкви в Санкт-Петербурзі, напроти дому Щербиніних. Також він керував спорудженням капітальних господарських споруд (наприклад, льохів, збережених до нашого часу навіть попри повну перебудову будинку). До обов'язків гувернера належало також створювати візерунки для вишивання та плетіння. Й. Віганд мав дружні стосунки з усіма членами родини, супроводжував їх у подорожах за кордон і був увічнений у сімейному портреті, що його намалював художник Брандт. Очевидно, гувернера дуже поважали в сім'ї.

Наступне покоління Щербиніних, уже онуки Андрія Петровича, мали французького гувернера. Зокрема, Михайло Андрійович, відомий своєю дружбою із О. С. Пушкіним, був людина дуже горда і зверхньо ставився до представників нижчих станів. Гувернера-француза він привіз до себе в масток, у село Карачівку, майже з самої Одеси, де той виховував Ю. О. Самаріна, на козлах карети разом із візником, прирівнявши освічену людину до свого кріпака. Гувернер мав ім'я Баргелін, дальше знайомство з ним засвідчило, що він був дуже

порядна й гідна людина [7, с. 24]. Михайло Андрійович згодом змінив ставлення до гувернера, а його дружина, Єлизавета Петрівна, овдовівши та здобувши посаду начальниці Полтавського інституту шляхетних дівчат, допомогла Баргеліну здобути місце вчителя французької мови [7, с. 184-185]. До самої смерті Баргеліна особливо шанувала вся родина Щербиніних, діти яких здобули освіту й виховання від гувернерів і знали кілька іноземних мов [7, с. 26]. Старша дочка, К. М. Щербачова, а також молодший син, А. М. Щербинін, вільно знали французьку, німецьку, італійську мови, писали ними, а К. М. Щербачова до того ж знала англійську.

Брати Олександр та Михайло Щербиніни усвідомлювали, що здобутої освіти мало. Олександр Андрійович у листі від 24 листопада 1824 р. писав брату, наводячи перелік вихователів: «Майер, Букалов, Марія Астафіївна не заклали в нас багато зерен навченості». Обидва брати займалися самоосвітою вже у зрілому віці. Однак іноземні мови – французьку та німецьку – знали бездоганно [7, с. 26].

Санбефа, Івана Вернета та багатьох перших харківських професорів вважали найліпшими тогочасними домашніми учителями [1, с. 3]. Їхній професійний рівень був дуже високий, що давало їм змогу або вибирати собі учнів, або відкривати свої навчальні заклади. Наприклад, 1821 р. Санбефу видали свідоцтво на відкриття приватного пансіону [7, с. 21].

Інший відомий гувернер Іван Пилипович Вернет (Верне Дам) (прибл. 1760 – 1847), обрусілий швейцарець, потрапив до Харкова 1787 р. Він готував себе до пасторської посади, був педагог за покликанням, вільно знав чотири мови – французьку, німецьку, латину й російську [1, с. 2]. Вернет виконував обов'язки гувернера в багатих сім'ях, але не відразу й не в усіх погоджувався обійняти посаду вчителя. Спочатку він ретельно розглядав пропозиції й вибирав лише тих дітей, які б добре сприймали його педагогічний та моральний вплив. Авторитет учителя був беззаперечний. Про це свідчить відомий педагог І. Тимковський, який радив Василеві Полетиці для своїх дітей запросити Івана Вернета, колишнього вчителя Новгород-Сіверської гімназії [4, с. 339].

І. В. Вернет перебував у дружніх стосунках із Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, який доклав великих зусиль, щоб створити інститут шляхетних дівчат у Харкові. Цей навчальний заклад мав навчати по дві дівчини з найбідніших дворянських сімей з кожного повіту Харківської губернії й дати їм право працювати наставницями та вчительками в дітей багатих поміщиків. Випускниці інституту стали першими спеціально підготовленими домашніми вчительками, які за своїми професійними обов'язками навчали дітей іноземних мов.

Представники заможного харківського дворянства намагалися дати своїм дітям високий рівень домашньої освіти, достатній, щоб вступити в університет. Із поширенням мережі середніх навчальних закладів – чоловічих, а згодом – жіночих – інституту шляхетних дівчат, гімназій, єпархіального училища – зросла потреба в освітніх послугах гувернерів і домашніх учителів. У сім'ях заможних людей найменших дітей доглядали бонни (няні). Харків'яни надавали перевагу німкеням. Традиційні риси, притаманні представницям цієї національності, як-от відповідальність, акуратність, відповідали уявленням городян про виховання. Для старших дітей запрошували гувернанток-німкенів, французенок, або, як це траплялося найчастіше, місцевих мешканок, які знали іноземні мови.

На прикладі родини Задонських можна дослідити місце іноземних впливів у дворянських освітніх практиках. Батьки намагалися вибрати для дітей виховательку з високими моральними чеснотами й високим рівнем освіти. На практиці це виявлялося досить складно.

Першою вихователькою дітей у сім'ї була наставниця, німкеня за походженням, Дар'я Іванівна Фрейман. Батькам Катерини Задонської її рекомендував пастор Ландезен, який дуже добре знав усю німецьку общину. Він з'ясував кількість та вік дітей і дав адресу вчительки [2, с. 267]. Діти так полюбили цю жінку, що чотирирічний хлопчик Олександр збирався поїхати з нею після річного перебування наставниці в родині.

Катерина Василівна Задонська мала трьох дітей, які після ранньої смерті чоловіка залишилися на її піклуванні. Її дітей виховували й навчали в Німеччині. Свідомий вибір країни збігся з потребою перебувати там, щоб лікувати чоловіка. Вона дуже відповідально ставилася до виховання й навчання власних дітей – сина Василя та двох доньок – Каті й Олі. Діти ходили до дитячого садочка та до школи. Вибираючи школу, К. В. Задонська відвідувала уроки вчителів у кількох навчальних закладах. Головні критерії вибору були висока якість знань та особистісно-орієнтоване навчання. Користуючись передовим педагогічним досвідом родини Фребелів, з якими вона познайомилася й товаришувала, перебуваючи за кордоном, дбайлива мама поєднувала колективне виховання у школі та індивідуальне вдома.

У спогадах К. В. Задонської названо багато імен іноземних гувернанток, що уможливило висновок, що їх часто змінювали, зважаючи на ступінь відповідності освітнім стратегіям батьків та якість виконання професійних обов'язків. Не обмежуючись домашньою освітою, Катерина Василівна хотіла навчати дітей у масовій школі, намагалася розвинути їхні індивідуальні здібності, соціалізувати, а також підготувати сина до цивільної служби. Отже, ми спостерігаємо трансформацію освітніх стратегій представників різних поколінь дворянства. Для старшого покоління домашня освіта була кінцева мета, для Катерини Василівни основним змістом піклування про дітей стало дати ґрунтовну освіту, щоб розширити їхні життєві перспективи.

Типовою практикою повсякдення родини було залучення до виховання дітей нянь та бонн. У сина Катерини Василівни, Василя, була бонна-німкеня Маргарита. Спостерігаючи за нею, Катерина сумнівалася, чи правильний був її вибір, розмірковувала про можливе звільнення бонни. З одного боку, бонна була набожна, але водночас дуже зла, лестива, забобонна, а з іншого – вона привчала дитину до порядку та слухняності (з матір'ю він був дуже примхливий). Бонна утримувала його дуже чисто, хлопчик завжди бачив порядок навколо себе, навчився гратися самостійно, без сторонньої допомоги. Вона інколи кричала на дитину, але він її слухався [3, с.27].

Ще однією нянею була Берта, також німкеня [3, с.42]. Навчаючи німецької мови, вона використовувала наочний метод – показувала різні речі й називала їх німецькою [3, с. 72]. Гувернантка Луїза, щоб розвинути в дітей сенсорні навички, ліпила з ними різні предмети з глини.

Родина Задонських виїхала за кордон з гувернанткою з Гамбурга, молодою дівчиною Женні Брандт, яка знала російську й німецьку мови. Ця дівчина була дочка господаря квартири, яку знімали Задонські, перебуваючи в Петербурзі. Російську няню не відпустив за кордон її чоловік. Розставання з маленькою вихованкою було великою драмою для обох [3, с. 72].

Перебуваючи за кордоном, наймана гувернантка Луїза, коли не було вдома матері, поводитися з дітьми дуже грубо, біла їх за будь-які провини [3, с. 97]. Її замінили рідною племінницею мадам Фребель. У дівчаток і хлопчиків були різні гувернери. Наприклад, у спогадах ідеться про гувернера братів, мес'є Росбаха з Голландії [2, с. 224].

Відмінністю освітніх стратегій родини Задонських було залучення до виховання дітей німецькомовних гувернанток. Можна припустити, що батьки від самого початку планували, що діти перебуватимуть у Німеччині. Власне так і сталося – діти Катерини Василівни мешкали й навчалися саме в цій країні.

Отже, поступове «вмонтовування» Харкова в імперський простір висувало перед дворянськими родинами завдання приділити увагу ґрунтовній освіті дітей. Підготовка хлопчиків до військової або цивільної служби, дівчат – до ролі дружини, матері, змусило представників місцевої еліти багато часу приділяти вибору вихователів. Існування в Харкові мережі навчальних закладів, які потребували фахових викладачів, приваблювали іноземців до міста закладали можливості вибору як особи викладача, так і певної освітньої стратегії виховання підростаючого покоління. Поява університету збільшила можливості для пошуку

гувернерів, створило можливості залучати студентів та випускників місцевого походження до роботи в дворянських сім'ях. Харківські дворяни надавали перевагу вибору вихователів, здатних спілкуватися такимимовами, як німецька, французька. Діяльність гувернерів сприяла опануванню іноземних мов, знайомству з побутовою культурою та заохочувало відвідання європейських країн, ставало запорукою вибору професійної діяльності на державній службі як в масштабах регіону, так і загальноімперському рівні.

Література

1. Багалеї Д. І. Харьковский педагог и журналист начала XIX века Иван Филиппович Вернет / Д. И. Багалеї. – Харьков: Печатное дело, 1908. – 8 с.
2. Задонская Е. В. Быль XIX столетия. (Детям моим). Т. I. – Харьков: Тип. журнала «Мирный труд», 1907. – 424 с.
3. Задонская Е. В. Быль XIX столетия. (Детям моим). Т. II. – Харьков: Тип. журнала «Мирный труд», 1908. – 518 с.
4. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
5. Словник іншомовних слів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – 776 с.
6. Пастор Виганд. Его жизнь и деятельность в России. 1764–1808 гг. // Русская старина. – 1892. – № 74. – С. 545-568.
7. Щербачев Ю. Н. Приятели Пушкина Михаил Андреевич Щербинин и Петр Павлович Каверин / Ю. Н. Щербачев. – М.: Синодальная типография, 1912. – 215 с.

УДК 351.85+316.654:94](477.54-25)"2010/2016"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-10

Д. А. Куценко

Гуманітарна Академія ім. А. Гейштора в Пултуську (Республіка Польща)

ДО ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В ХАРКОВІ В 2010-2016 РОКАХ

У статті проаналізовано, як змінилася гуманітарна політика харківської міської влади у 2010-2016 роках, як на ці зміни вплинув Євромайдан, війна на Сході України, зміна влади у 2014 році. У першій частині розглянуто, як українізовано символічний простір середмістя Харкова внаслідок дій міської влади та активістів. У другій частині статті на підставі аналізу деяких розпоряджень і програм Харківської міської ради досліджено, як змінилися культурна політика в місті і спосіб відзначення державних та місцевих свят.

Ключові слова: Харків, політика пам'яті, Євромайдан.

В статье показывается, как изменилась гуманитарная политика харьковских городских властей в 2010-2016 годах, как на эти перемены повлиял Евромайдан, война на востоке Украины, смена власти в 2014 году. В первой части рассмотрено, как было украинизировано символическое пространство центральной части Харькова в результате действий городских властей и активистов. Во второй части статьи на основании анализа некоторых распоряжений и программ Харьковского городского совета изучено, как изменились культурная политика в городе и способ празднования государственных и местных праздников.

Ключевые слова: Харьков, политика памяти, Евромайдан.

The article shows how memory politics of Kharkiv city authorities changed in 2010-2016, how this politics was affected by Euromaidan, war at the Eastern Ukraine, president elections in Ukraine in 2014. In the first part it is shown, how symbolic space of Kharkiv city space was ukrainized by authorities and local activists. Analysis of instructions and cultural programs passed by the City Council allows to make some conclusions about changes in cultural politics and way of national and local holidays celebrating in the second part of the article.

Keywords: Kharkiv, identity politics, Euromaidan.

Політика ідентичності й гуманітарна політика української влади як на державному, так і на регіональному рівнях неодноразово ставала предметом дослідження українських і західних науковців. Поняття «політика ідентичності» у статті ми розуміємо як таку політику місцевої влади, що може вплинути на ідентичність (тожсамість) мешканців міста. Складником політики ідентичності можна вважати «політику пам'яті», яка, за О. Гайдай, є «роботою з упорядкування пам'яті про минулі події, надання їм сенсу та значень» [2, с. 13], а, надумку О. Гриценка, «цілеспрямованими діями чи утриманням від дій держави (чи іншої публічної інституції, суспільно-політичної сили), що мають на меті формування й утвердження в свідомості суспільства бажаних уявлень про історичне минуле і, відповідно, підваження в суспільній свідомості суспільства бажаних уявлень про історичне минуле, котрі, на погляд суб'єкта політики, не відповідають інтересам спільноти, держави...» [3, с. 25]. У свою чергу, механізмами політики пам'яті (або за більшого рівня інструменталізації історії – історичної політики) є «комеморативні стратегії, топонімічні зміни, організація історичної освіти» [2, с. 19]. Метацією статті – простежити зміни, що сталися в гуманітарній політиці харківської міської влади у 2010–2016 роках і були спричинені Євромайданом, агресією Російської Федерації у Криму та на Донбасі, зміною центральної влади в Україні

внаслідок президентських, парламентських і місцевих виборів 2014 і 2015 років.

Харківську владу, представлену після 2010 року міським головою Геннадієм Кернесом і головою обласної державної адміністрації Михайлом Добкіним, дуже часто сприймали й висвітлювали в медіа як виразно проросійську, і деякі дії та заяви її представників тільки підтверджують усталене в попередні роки переконання. Варто згадати тут і справу зі спробою знищити пам'ятний знак УПА в Молодіжному парку [4], і скандал навколо пам'ятної дошки мовознавцеві Юрію Шевельову на вул. Сумській [20], і передруковані в комунальній пресі статті Володимира Путіна [19, 18 жовтня 2011, с. 6]. Однак потрібно також зазначити, що у 2010–2013 роках міський простір центру Харкова дещо українізувався, оскільки, готуючись до Євро-2012, одним із міст-господарів якого був Харків, у центрі демонтували монумент на честь проголошення Радянської влади в Україні (1975 р., скульптори В. Агібалов, Я. Рик, М. Овсянкін) [1, с. 119], на проспекті Правди спорудили флагшток із державним прапором, на площі Свободи оновили пам'ятний знак на честь проголошення державного суверенітету України, на площі Конституції спорудили пам'ятник Незалежності «Україна, що летить» (2012 р., скульптори О. Рідний, Г. Іванова) [19, 30 травня 2012, с. 3]. Крім того, після Євромайдану (який у Харкові відбувався переважно біля пам'ятника Т. Шевченку або між пам'ятником Т. Шевченку та пам'ятником на площі Конституції) [1, с. 119] звалили пам'ятник Леніну (1963 р., скульптори М. Вронський, О. Олійник) [1, с. 28], після анексії Криму до Харкова перенесли з Севастополя пам'ятник Сагайдачному (2008 р., 2015 р., скульптор В. Луцак) [19, № 86, 20 липня 2015, с. 3], а після ухвалення Верховною Радою України пакета декомунізаційних законів в Харкові активісти звалили кілька пам'ятників, зокрема пам'ятник Миколі Рудневу (1959 р., скульптор В. Воловик) [1, с. 149] на однойменній площі (тепер майдан Героїв Небесної Сотні). Також активісти замінили табличку на пам'ятному знаку борцям за радянську владу (1957 р., архітектор Л. Гурова) [1, с. 148] у сквері біля Успенського собору. Тепер монумент містить табличку з написом «Героям, які поклали голову за незалежність та свободу України», до цього напис на ньому був такий: «В день 40-річчя Великого Жовтня тим, що віддали життя за Владу Рад» [18]. Отже, можна стверджувати, що внаслідок діяльності міської влади та активістів у 2012–2015 роках у Харкові сформовано демонстраційну вісь завдовжки 3 850 м (якщо рахувати від флагштока до майдану Небесної Сотні) або 1 800 м (між площею Свободи й монументом на честь Незалежності України), на якій всі пам'ятники так чи так безпосередньо пов'язані з українською історією і якімісь чином зчитують як виразно проукраїнські [22]. Пам'ятники, що там стояли до цього, спроектовані або споруджені під час відлиги, ефектом якої була реабілітація деяких комуністичних діячів, теж були створені, щоб певною мірою позначити окремішність УРСР у СРСР і підкреслити винятковість Харкова для радянської влади в Україні [21, с. 167].

Якщо аналізувати документи, дотичні до розвитку гуманітарної сфери в Харкові, ухвалені Харківською міською радою в 2010–2015 роках, то істотних змін у зв'язку з подіями в Україні в 2013–2014 роках, вони не зазнали. «Комплексна програма розвитку культури у місті Харкові у 2011–2016 рр.» [9] (ухвалена 2010 року) і така сама програма на 2017–2021 роки [8] мають майже однакову мету, а саме «збереження та укріплення позицій Харкова як культурного центра Слобожанщини та України й перетворення його в справжній європейський культурний центр». Автори програми не сумніваються в належності Харкова до України, тому перше завдання програми 2010 року і 2016 року – «виховання у харків'ян почуття патріотизму до рідної країни та Харкова, організація їх дозвілля у святкові дні, забезпечення умов для суспільної й культурної самореалізації талановитої особистості через організацію, проведення та фінансову підтримку різноманітних культурних проєктів, фестивалів і конкурсів, реалізація комплексу освітніх, культурно-мистецьких програм і проєктів для дітей та молоді». Тексти обох програм майже ідентичні, тільки у програмі 2016 року в механізмах реалізації програми не згадано «організацію військових парадів» і термін «Велика Вітчизняна війна». Також до механізмів реалізації програми 2017–2021 років додано

пункт «оновлення та розвиток харківського зоопарку» й вилучено слова про «виховання почуттів інтернаціоналізму». У програмі 2010 року серед механізмів є «зниження рівня злочинності та випадків порушення громадського порядку» [9]. В очікуваних результатах програми 2010 року автори говорять, що її реалізація забезпечить «виховання в людей необхідності спілкування між собою, почуттів людяності і доброзичливого відношення один до одного» [9], натомість такого пункту немає у програмі 2016 року. В «Основних заходах щодо напрямів виконання програми» першою групою заходів 2010 року є «оновлення та розвиток культурної спадщини міста Харкова» [9]. 2016 року ця група заходів на другому місці, натомість немає групи, присвяченої проведенню Євро-2012, група заходів з «фінансової підтримки комунального підприємства «Центральний парк культури та відпочинку ім. М. Горького» [8], розширено групу заходів, присвячених Харківському зоопарку. У програмі 2016 року не згадують російську агресію, Євромайдан, «Небесну Сотню». Близькість міста до зони проведення АТО й наявність парамілітарних груп антидержавної спрямованості, що виявили себе 2014 р., не згадані в пункті, присвяченому проблемам реалізації державної політики у сфері культури в місті Харкові. Отже, Євромайдан і війна на Сході держави істотно не вплинули на культурні програми міста. Харківська міська влада й далі втілює в життя високовартісні проекти, як-от парк Горького й Зоопарк, однак у розробленні докладної програми з розвитку культури в місті з визначеними реальними проблемами широкими громадськими слуханнями пріоритету для себе не бачить.

Також варто проаналізувати різницю відзначення деяких свят у Харкові у 2014–2017 роках, зокрема Дня Перемоги (9 травня), Дня міста (23 серпня), Дня Державного Прапора України (23 серпня) і Дня Незалежності (24 серпня). День Перемоги – одне з найважливіших свят у радянському каноні, а ставлення до Дня Перемоги та Другої Світової війни – один з ідентичнісних маркерів на пострадянському просторі.

2013 року Харківський міський голова підписав розпорядження «Про святкування 68-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні» [10], 2014 року – «Про святкування 69-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» [11], 2015 року – «Про відзначення 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі» [5], 2016 року – «Про відзначення 71-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні» [6], 2017 року – «Про відзначення 72-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні» [7]. Як ми бачимо, через Євромайдан і війну в Україні назву свята, яке відзначали в місті, змінено в 2014–2015 роках. Також у ці роки змінили спосіб відзначення свят. 2013 року на головній площі Харкова (площі Свободи) відбувся військовий парад [10], у 2014–2017 роках парадів уже не було. 2013 року провели концерт поп-музики [10], після якого був феєрверк, 2014 року харків'яни мали тільки концерт оркестру та феєрверк [11], у 2015–2017 роках обійшлися без концертів і феєрверків. Отже, харківська міська влада погодилася з гуманітарною політикою центральної української влади, прийнявши такий спосіб відзначати День Перемоги, хоч до цього міська влада надала Харкову статус міста військової слави попри те, що такий статус не передбачений українським законодавством і практика надавати такі звання наявна лише в Російській Федерації [19, № 79, 4 липня 2013, с. 1].

Дещо змінено і святкування Дня Харкова (День визволення міста від німецько-фашистських (нацистських) загарбників). Як стверджує Т. Журженко: «Цей день дуже важливе свято для харків'ян. Оскільки немає національного консенсусу щодо інтерпретації Другої Світової війни в українській історії, цей день становить «друге народження» міста, центральну подію в модерній історії Харкова, і, отже, його використовують місцеві політики як консолідувальний символ» [23, с. 608]. 2013 року харків'яни відзначали «День визволення від німецько-фашистських загарбників» [10] з феєрверком, 2014 року – «День визволення від фашистських загарбників» без феєрверка [11], у 2015–2017 роках – «День визволення від нацистських загарбників». Після 2014 року феєрверки в Харкові були заборонені рішенням Міської ради через АТО на Донбасі [12]. Оскільки 23 серпня в Україні відзначають День Державного Прапора, а 24 серпня – День Незалежності, плани заходів щодо відзначення цих

свят у Харкові містить завжди одне розпорядження. Кількість заходів, запланованих на ці дні міською радою, майже не змінено: 2013 року – 68 заходів [14], 2014 року – 58 заходів [13], 2015 року – 59 заходів [15], 2016 року – 64 заходи [16], 2017 року – 57 заходів [17]. У Таблиці 1 показано характер заходів із відповідних передсвяткових розпоряджень Харківського міського голови за роками.

Таблиця 1. Кількість заходів, запланованих міською владою згідно з «Розпорядженням про відзначення Дня міста, Дня Незалежності та Дня Державного Прапора»

Характер заходу	2013		2014		2015		2016		2017	
місцевий	48	71 %	31	53 %	27	46 %	29	45 %	26	45 %
національній	9	13 %	10	17 %	12	20 %	13	20 %	11	19 %
спортивний	4	6 %	11	19 %	11	19 %	8	13 %	10	18 %
інший	6	9 %	6	11 %	8	14 %	14	22 %	11	19 %
релігійний	1	1 %	0		1	1 %	0		0	
разом	68		58		59		64		58	

Таблицю укладено за [13–17].

Використовуючи цю таблицю, ми можемо зауважити про тенденцію зменшувати кількість заходів, пов'язаних з містом, і збільшувати кількість заходів, присвячених національним святкам. Варто наголосити, що святкування Дня міста, Дня Державного прапора та Дня Незалежності не вичерпують заходи, заплановані розпорядженнями Харківського міського голови. Зазвичай у ці дні в місті відбуваються різноманітні заходи, організовані Харківською обласною державною адміністрацією, іншими державним інституціями й неурядовими організаціями. Є також деякі змістові різниці в цих розпорядженнях. Так, у 2013–2016 роках серед заходів було покладання квітів до пам'ятника маршалу Жукову; 2017 року також наявний параграф із адресою пам'ятника, протене згадано, кого саме вшановуватимуть квітами, хоча за вказаною адресою пам'ятник лише один.

Харківська міська влада після Євромайдану дещо змінила підхід до політики пам'яті в місті. Через війну на Сході України вона майже не має сумнівів щодо рішень центральної влади й не використовує гуманітарні питання, щоб мобілізувати свій електорат (як це було раніше). Варто зазначити також, що форму і зміст міських програм розвитку й підтримки культури суттєво (крім істотних ідеологічних маркерів) за 2013–2016 роки не змінено, що свідчить про неперіоритетність цієї царини для харківських очільників. Є тенденція збільшувати частку заходів, присвячених національній історії й культурі під час святкування Дня міста та Дня незалежності, однак варто звернути увагу на невичерпуваність усіх міських подій заходами, організованими міською владою в ці дні, а також на те, наскільки помітні важливі для містян ці заходи.

Література

1. Борисова Т. Историко-революционные памятники Харьковщины: Очерк / Т. Борисова. – Х.: Прапор, 1977. – 200 с.
2. Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге / Олександра Гайдай. – Київ: К.І.С., 2018. – 280 с.
3. Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підрунтя, послання, реалізація, результати / О. А. Гриценко. – Київ: К.І.С., 2017. – 1200 с.

4. Портнов А. Батьківщина-мати versus Степан Бандера: екскурсія вибраними пам'ятниками Другої світової війни / А. Портнов // Соціологія міста/ ред. О. Міхеєва. Донецьк, 2010. – С. 305-317.
5. Про відзначення 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років// Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/632668>.
6. Про відзначення 71-ї річниці Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні// Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/649004>.
7. Про відзначення 72-ї річниці Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні// Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/659196>.
8. Про затвердження Комплексної міської програми розвитку культури в місті Харкові на 2017-2021 роки // Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Доступ до джерела: <https://doc.citynet.kharkov.ua/uk/profile/document/view/id/655798>.
9. Про затвердження Комплексної міської програми розвитку культури в місті Харкові на 2011-2016 роки// Харківська міська рада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/document/pro-zatverdzhennya-kompleksnoyi-miskoyi-programi-rozvitku-kulturi-v-misti-harkovi-42615.html>.
10. Про святкування 68-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні // Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/>.
11. Про святкування 69-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років// Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/626785>.
12. Про тимчасову заборону використання піротехнічних засобів// Харківська міська рада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/document/pro-timchasovu-zaboronu-vikoristannya-pirotekhnichnikh-zasobiv-45465.html>.
13. Розпорядження про святкування 360-річчя заснування міста Харкова, Дня визволення міста Харкова 71-ї річниці визволення Харкова від фашистських загарбників, Дня міста, Дня Державного Прапора України, 23-ї річниці Незалежності України// Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/634106>.
14. Розпорядження про святкування 70-ї річниці визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників, Дня міста, Дня Державного Прапора України, 22-ї річниці Незалежності України // Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/628268>.
15. Розпорядження про святкування 72-ї річниці визволення Харкова від нацистських загарбників, Дня міста, Дня Державного Прапора України, 24-ї річниці незалежності України// Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/642479>.
16. Розпорядження про святкування 73-ї річниці визволення Харкова від нацистських загарбників, Дня міста, Дня Державного Прапора України, 25-ї річниці незалежності України// Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/651678>.
17. Розпорядження про святкування 74-ї річниці визволення міста Харкова від нацистських загарбників, Дня міста, Дня Державного Прапора України, 25-ї річниці незалежності України// Єдиний міський реєстр актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/661797>.

18. Харківські активісти перейменували «Вічний вогонь» // Українська Правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/05/9/7067261>.
19. Харьковские Известия (газета, Харків).
20. Як Харків позбувся меморіальної дошки Юрію Шевельову // ВВС. [Електроннийресурс]. –Режимдоступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/09/130925_sheveliov_kharkhiv_dt.
21. Dobczansky M. From Soviet Heartland to Ukrainian Borderland: Searching for Identity in Kharkiv, 1943–2004/ Markian Dobczansky. – Stanford, 2016. – 313 p.
22. Kutsenko D. Using Public Space in Kharkiv by Protesters in 2013–2014// Warsaw East European Review. – 2017. – Vol. 7. – P. 169-178.
23. Zhurzhenko T. “Capital of Despair” Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution // East European Politics and Societies. – 2011. – Vol. 25. – No. 3. – P. 597-639.

ПЕРЕХРЕСТЯ МІСЬКИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

УДК 39:323.11.(477.44) «Харків»

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-11

В. М. Скляр

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ЕТНОМОВНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті досліджено етномовну структуру населення Харкова за статистичними матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Абсолютну більшість серед усього населення міста становили українці. У Харкові дисперсно розселені представники етнічних меншин, найбільшою за чисельністю серед них залишилися росіяни. Встановлено особливості мовної структури як українців, так і етнічних меншин. Попри те, що росіяни опинилися в меншості, переважну більшість серед усього населення Харкова становило російськомовне населення внаслідок інерційного впливу етномовних процесів доби бездержавності України.

Ключові слова: Харків, етнічний склад населення, мовна структура населення, українці, етнічні меншини, українськомовне й російськомовне населення.

В статтє раскрыта этноязыковая структура населения города Харькова по статистическим материалам Всеукраинской переписи населения 2001 года. Абсолютное большинство среди всего населения города составляли украинцы. В Харькове дисперсно расселены представители этнических меньшинств, самым большим среди них за численностью оставались русские. Определены особенности языковой структуры украинцев и этнических меньшинств. Несмотря на то что, русские оказались в меньшинстве, большинство среди всего населения Харькова составляло русскоязычное население в результате инерционного влияния этноязыковых процессов периода до провозглашения независимости Украины.

Ключевые слова: Харьков, этнический состав населения, языковая структура населения, украинцы, этнические меньшинства, украиноязычное и русскоязычное население.

The paper describes the ethnic-language structure of the population of Kharkiv according to the statistical data of the All-Ukrainian Population Census of 2001. The absolute majority of the population of the city was Ukrainians. Representatives of ethnic minorities settled in Kharkiv dispersedly, the largest among them were Russians. The peculiarities of the linguistic structure of both Ukrainians and ethnic minorities are determined. Despite the fact that the Russians were in a minority, the overwhelming majority among the all population of Kharkiv was Russian-speaking population, due to the inertial effects of the ethno-language processes of the period without state in Ukraine.

Key words: Kharkiv, ethnic structure of the population, linguistic structure of the population, Ukrainians, ethnic minorities, Ukrainian-speaking and Russian-speaking population.

Надзвичайно важливе значення сучасна урбаністика надає дослідженням етнічного й мовного складу населення окремих міст, зокрема обласних центрів. Залишається актуальним та потребує докладного вивчення й етномовна структура населення Харкова. Етномовні процеси в Україні висвітлені в науковому доробку етнологів, демографів, географів, мовознавців, соціологів та політологів: В. К. Борисенко [1], М. С. Дністрянського [2],

В. Б. Євтуха [3], В. С. Крисаченка [4], Р. М. Лозинського [5], Л. Т. Масенко [6], В. І. Наулка [7], Ю. А. Огульчанського [9], Л. В. Панасюка [10], Я. К. Радевича-Винницького [11], В. О. Романцова [12]. Однак спеціальних наукових праць, присвячених безпосередньо дослідженню етномовної структури населення Харкова на початку ХХІ ст., досі немає. Окремі аспекти етномовних процесів на Харківщині другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. досліджено в попередніх монографіях автора статті [13-15].

Найповніші статистичні дані для наукових етнологічних студій щодо етномовної структури населення Харкова на початку ХХІ ст. містять матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 року [8]. На основі цих матеріалів автор підготував таблиці 1 та 2, проаналізовані у пропонованому тексті. Мета статті – розкрити етномовну структуру населення міста Харкова на початку ХХІ ст., спираючись на аналіз статистичних матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

Територіальне розміщення населення в Харківській області досить нерівномірне. Визначальною ознакою поселенського розміщення населення області стало те, що його половину зосереджено безпосередньо в Харкові – 50,01 % (1 449 871 особа із 2 895 813 осіб). Серед усіх міст України за чисельністю населення Харків поступався лише столиці – Києву. До того ж у Харкові зосереджено абсолютну більшість міського населення Харківщини – 63,97 % (1 449 871 особа із 2 266 401 особи), тобто майже дві третини населення урбаністичного середовища області (див. табл. 1 та 2).

Таблиця 1. Населення міста Харкова за національністю в 2001 р.

	1	2	3	4	5	6	7
	осіб	Осіб	осіб	Осіб	%	%	%
усе населення	1 449 871	944 600	460 607	954 901	100,0		
українці	884 228	446 039	446 039	437 337	60,99		
етнічні меншини	548 343	498 561	14 568	517 564	37,82	100,0	
росіяни	496 538	483 722	12 245	483 722	34,25	90,55	
етнічні меншини, крім росіян	51 805	14 839	2 323	33 842	3,57	9,45	100,0
євреї	11 176	139	476	10 536	0,77	2,04	21,57
білоруси	7 293	901	442	5 934	0,50	1,33	14,08
вірмени	7 214	2 690	207	4 298	0,50	1,32	13,93
азербайджанці	3 892	2 145	91	1 637	0,27	0,71	7,51
татари	3 190	633	114	2 434	0,22	0,58	6,16
грузини	2 839	1 199	98	1 535	0,20	0,52	5,48
в'єтнамці	2 406	2 370	-	34	0,17	0,44	4,64
поляки	1 186	90	293	791	0,08	0,22	2,29
молдовани	987	245	85	621	0,07	0,18	1,91

Таблицю укладено за [8]. У стовпчиках позначені загальна чисельність населення (1), власні національні мови (2), україномовні (3), російськомовні (4), етнічна структура всього населення (5), структура етнічних меншин (6), структура етнічних меншин, крім росіян (7).

Таблиця 2. Населення міста Харкова: мовна структура у 2001 р.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
усе населення	65,15	31,77	65,86	100,0	100,0	50,01	41,92	29,56	74,43
українці	50,44	50,44	49,46	96,84	45,80	43,16	29,37	29,37	82,69
етнічні меншини	90,92	2,67	94,39	3,16	54,20	66,89	67,85	37,15	68,67

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
росіяни	97,42	2,47	97,42	2,66	50,66	66,92	68,16	38,60	68,16
етнічні меншини, крім росіян	28,64	4,48	65,33	0,50	3,54	66,67	59,20	31,00	76,81
євреї	1,24	4,26	94,27	0,10	1,10	96,54	90,26	82,93	97,37
білоруси	12,35	6,06	81,37	0,10	0,62	49,44	26,94	17,60	66,98
вірмени	37,29	2,87	59,58	0,04	0,45	64,66	52,79	38,62	78,43
азербайджанці	55,11	2,34	42,06	0,02	0,17	68,47	66,00	33,09	77,11
татари	19,84	3,57	76,30	0,02	0,25	75,99	76,54	50,89	77,99
грузини	42,23	3,45	54,07	0,02	0,16	64,11	66,91	36,98	65,82
в'єтнамці	98,50	-	1,41	-	0,00...	98,61	98,79	-	89,47
поляки	7,59	24,70	66,69	0,06	0,08	61,26	62,93	40,64	76,20
молдовани	24,82	8,61	62,92	0,02	0,07	40,09	31,01	16,73	55,75

Таблицю укладено за [8]. У стовпчиках позначені: за власними національними мовами (1), україномовні (2), російськомовні (3), етнічна структура україномовного населення (4), етнічна структура російськомовного населення (5), частка Харкова серед усього населення Харківської області (6), частка Харкова серед населення з власними національними мовами області (7), частка Харкова серед україномовного населення області (8), частка Харкова серед російськомовного населення області (9).

Перепис 2001 р. зафіксував відмінності між етнічним складом населення Харкова та інших теренів Харківської області, зокрема щодо частки українців серед усього населення. Так, якщо серед загальної чисельності населення Харкова частка українців сягала 60,99 % (884 228 осіб із 1 449 871 особи), то загалом в області за межами міста цей рівень був набагато вищий – 80,53 % (1 164 471 особа із 1 445 942 осіб). Як порівняти, якщо серед усього населення Харкова 6 із 10 мешканців були українці, то на Харківщині за межами обласного центру 8 із 10 мешканців належали до українців. До того ж були помітні відмінності в територіальному розміщенні на теренах Харківської області українців та всього населення. Зокрема, в обласному центрі проживало менше ніж половина українців області – 43,16 % (884 228 осіб із 2 048 699 осіб).

Істотні відмінності виявлені також і в мовній структурі українців у Харкові та на Харківщині. Так, відсоток україномовних серед українців, які мешкали в Харкові, залишався набагато нижчий, ніж серед українців, розселених на інших теренах області: 50,44 % (446 039 осіб із 884 228 осіб) та 92,12 % (1 072 724 особи із 1 164 471 особи) відповідно (див. табл. 1–2). Тобто, якщо серед українців Харкова лише дещо більше ніж половина були україномовні, то в області за межами обласного центра – більше ніж 9 з 10.

Навпаки, відсоток російськомовних серед українців у Харкові залишався набагато вищий, ніж серед українців, розселених в області за межами обласного центру: 49,46 % (437 337 осіб із 884 228 осіб) та 7,86 % (91 577 осіб із 1 164 471 особи) відповідно. Як порівняти, якщо серед українців, зосереджених у Харкові, майже кожен другий виявився зросійщений за мовою, то на Харківщині за межами обласного центру – лише кожен тринадцятий, бо асиміляційні процеси в мовному середовищі українців на цих теренах не набули великого поширення.

Рівень зосередження в Харкові україномовних та російськомовних українців Харківської області також досить істотно різнився. Так, частка обласного центру серед україномовних українців Харківщини була набагато нижча, ніж рівень зосередження російськомовних українців області: 29,37 % (446 039 осіб із 1 518 763 осіб) та 82,69 % (437 337 осіб із 528 914 осіб) відповідно (табл. 2). Як порівняти, у Харкові мешкав лише

кожен четвертий україномовний українець та 8 із 10 зросійщених за мовою українців Харківщини, тобто абсолютна більшість російськомовних українців області зосереджувалася безпосередньо в Харкові.

Серед усього населення обласного центру відсоток росіян сягав 34,25 % (496 538 осіб із 1 449 871 особи), а серед усього населення області, за винятком Харкова, цей рівень залишався удвічі нижчий – 16,98 % (245 487 осіб із 1 445 942 осіб). Тобто, якщо серед усього населення обласного центру кожен третій був росіянин, то серед усього населення інших територій Харківщини – лише кожен шостий. Однак абсолютну більшість серед усього населення Харкова становили українці й за чисельністю переважали росіян майже вдвічі, а в області за межами міста – майже вп'ятеро.

Були також і досить великі відмінності в рівні зосередження в Харкові росіян та українців. Зокрема, частка росіян Харківщини, зосереджених в обласному центрі, сягала 66,92 % (496 538 осіб із 742 025 осіб), а рівень зосередження українців у Харкові був помітно нижчий – 43,16 % (884 228 осіб із 2 048 699 осіб) [8], тобто дві третини росіян Харківщини зосереджувалися безпосередньо в Харкові, де жила меншість українців області. Тому головним осередком територіального розміщення росіян у Харківській області був якраз обласний центр. До того ж за чисельністю росіян в абсолютних показниках Харків посідав перше місце з-поміж усіх міст України.

Не менш істотні відмінності були збережені також і в мовній структурі росіян у Харкові йна Харківщині за межами обласного центру. Зокрема, частка російськомовних серед росіян, зосереджених у Харкові, була набагато вища, ніж серед росіян, розселених на інших теренах області: 97,42 % (483 722 особи з 496 538 осіб) та 92,05 % (225 964 особи із 245 487 осіб) відповідно. Навпаки, частка україномовних серед росіян у Харкові виявилася помітно нижча, ніж серед росіян за межами обласного центру: 2,47 % (12 245 осіб із 496 538 осіб) та 7,93 % (19 479 осіб із 245 487 осіб) відповідно [8]. Тобто, якщо серед росіян, зосереджених у Харкові, лише кожен сороковий був україномовний, то серед росіян, які мешкали в області за межами міста, – майже кожен тринадцятий.

До того ж рівень мовної асиміляції (українізації) росіян у Харкові був істотно нижчий, ніж рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців в обласному центрі: 2,47 % (12 245 осіб із 496 538 осіб) та 49,46 % (437 337 осіб із 884 228 осіб) відповідно (див. табл. 1 та 2). Водночас за абсолютними показниками україномовні росіяни у 35 разів поступалися російськомовним українцям. Як порівняти, якщо серед росіян Харкова лише кожен сороковий був україномовний, то майже половина українців обласного центру виявилися зросійщені за мовою. Якраз ці досить істотні відмінності в рівні мовної асиміляції росіян та українців свідчать про збереження інерційних впливів етномовних процесів доби бездержавності України, зокрема в урбаністичному середовищі Харківщини, насамперед у Харкові. На відміну від Харкова, на інших теренах області частка україномовних серед росіян була навіть дещо вища, ніж частка російськомовних серед українців: 7,93 % (19 479 осіб із 245 487 осіб) та 7,86 % (91 577 осіб із 1 164 471 особи) відповідно.

Рівень зосередження в Харкові російськомовних та україномовних росіян Харківської області також досить істотно різнився. Зокрема, частка обласного центру серед російськомовних росіян Харківщини була набагато вища, ніж серед україномовних росіян області: 68,16 % (483 722 особи із 709 686 осіб) та 38,60 % (12 245 осіб із 31 724 осіб) відповідно, тобто понад дві третини російськомовних росіян області зосереджувалися в Харкові лише 4 із 10 україномовних росіян Харківщини.

Кожна з етнічних меншин, крім росіян, у Харкові мала дисперсний тип розселення. Досить невелика була сукупна їхня чисельність, як і їхня частка серед усього населення міста – 3,57 % (51 805 осіб із 1 449 871 особи). Серед загальної чисельності населення Харківської області, за винятком Харкова, цей рівень був удвічі нижчий – 1,79 % (25 902 особи з 1 445 942 осіб; розрахунки автора за [8]). Тобто, якщо серед усього населення обласного

центру кожен двадцять восьмий належав доетнічних меншин, крім росіян, то серед усього населення інших територій області – лише кожен п'ятдесят шостий.

Збережені були також і досить великі відмінності в рівні зосередження в Харкові етнічних меншин. Зокрема, частка етнічних меншин (крім росіян) Харківщини, зосереджених в обласному центрі, сягала 66,67 % (51 805 осіб із 77 707 осіб) і була фактично така ж, як і рівень зосередження росіян – 66,92 % (496 538 осіб із 742 025 осіб). Тобто дві третини представників етнічних меншин, крім росіян та росіян Харківщини, зосереджувалися безпосередньо в Харкові. Головним осередком територіального розміщення етнічних меншин, крім росіян, як і росіян Харківщини, був якраз обласний центр.

Серед етнічних меншин у Харкові великого поширення набули асиміляційні процеси в їхньому мовному середовищі. Неасимільовані за мовою опинилися в меншості серед етнічних меншин (крім росіян) – 28,64 % (14 839 осіб із 51 805 осіб), тобто лише 3 з 10 серед них виявилися неасимільовані за мовою. Ще нижчий був рівень україномовних серед етнічних меншин, крім росіян – 4,48 % (2 323 особи із 51 805 осіб). Однак частка україномовних серед цих меншин була майже вдвічі вища, ніж серед росіян – 2,47 %. Унаслідок інерційного впливу етномовних процесів доби бездержавності України залишався досить великий рівень частки російськомовних серед етнічних меншин, крім росіян у Харкові. Зросійщені за мовою серед них становили абсолютну більшість – 65,33 % (33 842 особи), тобто дві третини.

Досить помітно різнилося також і територіальне розміщення етнічних меншин (крім росіян) у Харкові та на Харківщині залежно від рідної мови. Зокрема, відсоток обласного центру серед неасимільованих за мовою етнічних меншин, крім росіян, в області становив 59,20 % (14 839 осіб із 25 065 осіб). Найвища була частка Харкова серед російськомовних етнічних меншин, крім росіян, Харківщини – 76,81 % (33 842 особи із 44 059 осіб). Набагато нижча була частка обласного центру серед україномовних етнічних меншин – лише 31,06 % (2 323 особи із 7 493 осіб). Як порівняти, на території обласного центру зосереджувалися 3 із 4 російськомовних, 6 із 10 неасимільованих за мовою та лише кожен третій україномовний представник етнічних меншин, крім росіян, Харківщини.

Варто наголосити, що чисельність кожної з етнічних меншин, крім росіян, як і їхня частка серед усього населення Харкова, були досить незначні й не сягали навіть 1 %. Чисельність кожної із 9 меншин становила від 1 тис. осіб до 11 тис. осіб. Зокрема, чисельність євреїв становила 11 176 осіб, а їхня частка серед загальної чисельності населення міста сягала лише 0,77 %, білорусів – 7 293 осіб (0,50 %), вірмен – 7 214 осіб (0,50 %). До того ж разом євреї, білоруси та вірмени становили половину від сукупної чисельності етнічних меншин, крім росіян, у Харкові. Ще менші були чисельність і частка серед усього населення обласного центру інших етнічних меншин: азербайджанців – 3 892 особи (0,27 %), татар – 3 190 осіб (0,22 %), грузинів – 2 839 осіб (0,20 %), в'єтнамців – 2 406 осіб (0,17 %), поляків – 1 186 осіб (0,08 %) та молдован – 987 осіб (0,07 %) (див. табл. 1). Переважну більшість серед цих меншин, крім євреїв і поляків, становили мігранти, а в'єтнамці взагалі належать до іноземців. У Харкові дисперсно розселені також і поодинокі представники інших етносів, чисельність яких становила від кількох десятків до кількох сотень осіб.

Різнилася також і мовна структура кожної з 9 етнічних меншин у Харкові. Значного поширення в їхньому мовному середовищі набули асиміляційні процеси. Лише серед в'єтнамців та азербайджанців (недавніх мігрантів та іноземців) абсолютну більшість становили неасимільовані за мовою: 98,50 % (2 370 осіб із 2 406 осіб) та 55,11 % (2 145 осіб із 3 892 осіб) відповідно. Серед інших 7 меншин неасимільовані за мовою опинилися в меншості: серед грузинів – 42,23 % (1 199 осіб із 2 839 осіб), вірмен – 37,29 % (2 690 осіб із 7 214 осіб), молдован – 24,82 % (245 осіб із 987 осіб), татар – 19,84 % (633 особи із 3 190 осіб), білорусів – 12,35 % (901 особа із 7 293 осіб) та поляків – 7,59 % (90 осіб із 1 186 осіб). Найнижчий рівень неасимільованих за мовою був серед євреїв – лише 1,24 % (139 осіб із 11 176 осіб).

3-поміж 9 етнічних меншин міста Харкова найбільше україномовних було серед поляків – 24,70 % (293 особи із 1 186 осіб). Серед інших меншин цей рівень становив: серед молдован – 8,61 % (85 осіб із 987 осіб), білорусів – 6,06 % (442 особи із 7 293 осіб), євреїв – 4,26 % (476 осіб із 11 176 осіб), татар – 3,57 % (114 осіб із 3 190 осіб), грузинів – 3,45 % (98 осіб із 2 839 осіб), вірмен – 2,87 % (207 осіб із 7 214 осіб), а найменше серед азербайджанців – 2,34 % (91 особа із 3 892 осіб). Лише серед в'єтнамців не було жодного україномовного. До того ж частка україномовних серед поляків та євреїв виявилася навіть вища, ніж частка неасимільованих серед них. Відсоток україномовних серед 7 меншин був навіть вищий, ніж україномовних серед росіян. І лише серед азербайджанців, переважна більшість яких були мігранти, відсоток україномовних виявився дещо нижчий, ніж серед росіян.

Серед 7 із 9 етнічних меншин Харкова російськомовні становили абсолютну більшість: серед євреїв – 94,27 % (10 536 осіб із 11 176 осіб), білорусів – 81,37 % (5 934 особи із 7 293 осіб), татар – 76,30 % (2 434 особи з 3 190 осіб), поляків – 66,69 % (791 особа із 1 186 осіб), молдован – 62,92 % (621 особа із 987 осіб), вірмен – 59,58 % (4 298 осіб із 7 214 осіб), грузинів – 54,07 % (1 535 осіб із 2 839 осіб). Як зрозуміло з таблиць 1 та 2, лише серед азербайджанців та в'єтнамців російськомовні були в меншості: 42,06 % (1 637 осіб із 3 892 осіб) та 1,41 % (34 особи із 2 406 осіб) відповідно. До того ж рівень зосередження в Харкові російськомовних представників усіх 9 меншин був помітно вищий, ніж рівень зосередження неасимільованих за мовою та україномовних.

Серед загальної чисельності населення Харкова україномовне населення опинилося в меншості – 31,77 % (460 607 осіб із 1 449 871 осіб), тоді як на інших теренах області україномовне населення становило абсолютну більшість – 75,89 % (1 097 373 осіб з 1 445 942 осіб). Тобто, якщо серед усього населення обласного центру україномовне населення не сягало і третини, то серед усього населення Харківщини за межами Харкова 3 із 4 мешканців належали до україномовного населення. Тому мовна структура населення Харкова якраз завдяки україномовному населенню помітно різнилася від мовної структури населення інших теренів області за межами обласного центру. Відсоток україномовного населення серед усього населення Харкова був майже удвічі нижчий, ніж відсоток українців: 31,77 % (460 607 осіб із 1 449 871 осіб) та 60,99 % (884 228 осіб) відповідно. Отже, склалася ситуація, коли україномовне населення опинилося в меншості серед усього населення міста, тоді як українці становили абсолютну більшість. Водночас україномовне населення поступалося за чисельністю українцям на 423 621 особу, а за часткою серед усього населення Харкова – на 29,22 %.

До того ж серед загальної чисельності україномовного населення області частка Харкова становила лише 29,56 % (460 607 осіб із 1 557 980 осіб). Водночас частка міста Харкова серед українців Харківщини була помітно вища – 43,16 % (884 228 осіб із 2 048 699 осіб). Однак мешканцем Харкова був лише кожен третій представник україномовного населення та 4 із 10 українців області, тобто в обласному центрі зосереджувалася меншість як україномовного населення, так і українців Харківщини. До україномовного населення Харкова належали переважно лише україномовні українці, частка яких сягала 96,84 % (446 039 осіб із 460 607 осіб). Невеликий був відсоток україномовних росіян та україномовних етнічних меншин, крім росіян, як і їхня чисельність в абсолютних показниках: 2,66 % (12 245 осіб) та 0,50 % (2 323 особи) відповідно.

На відміну від Харкова, де україномовне населення опинилося в меншості, на інших теренах Харківської області абсолютну більшість серед усього населення становило україномовне населення – 75,89 % (1 097 373 осіб із 1 445 942 осіб). Проте відсоток українців серед усього населення Харківщини, крім обласного центру, був ще вищий – 80,53 % (1 164 471 особи). Тому україномовне населення поза межами обласного центру поступилося за чисельністю українцям на 67 098 осіб, а за часткою серед усього населення – на 4,64 %.

Серед загальної чисельності населення обласного центру відсоток російськомовного населення був набагато вищий, ніж серед усього населення інших населених пунктів області

загалом: 65,86 % (954 901 особи із 1 449 871 особи) та 22,67 % (327 758 осіб із 1 445 942 осіб) відповідно. Тобто, якщо серед усього населення Харкова російськомовне населення становило абсолютну більшість (2 із 3 мешканців), то на теренах Харківщини за межами обласного центру лише майже кожен четвертий належав до російськомовних.

До того ж відсоток російськомовного населення серед усього населення міста Харкова був набагато вищий, ніж відсоток росіян: 65,86 % (954 901 особи із 1 449 871 особи) та 34,25 % (496 538 осіб) відповідно, тобто визначальною ознакою населення обласного центру стали досить великі відмінності між мовним та етнічним складом населення. За абсолютними показниками російськомовне населення в Харкові переважало росіян майже вдвічі – на 458 363 особи, а за часткою серед усього населення – на 31,61 %. Тому, хоча росіяни залишалися в меншості і становили лише третину всього населення обласного центру, російськомовне населення становило абсолютну більшість.

Натомість, попри те, що українці домінували за чисельністю в Харкові, україномовне населення опинилося в меншості серед усього населення міста. Такі істотні відмінності зумовлені тим, що рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців був істотно вищий, ніж рівень мовної асиміляції (українізації) росіян: 49,46 % (437 337 осіб із 884 228 осіб) та 2,47 % (12 245 осіб із 496 538 осіб) відповідно. Російськомовні українці в Харкові переважали за чисельністю в абсолютних показниках україномовних росіян на 425 092 особи, тобто у 35 разів. Як порівняти, серед українців в обласному центрі кожен другий був зросійщений за мовою, а серед росіян лише кожен сороковий був україномовний.

Досить істотно різнилися також і етнічна структура російськомовного та україномовного населення Харкова. Зокрема, якщо серед російськомовного населення обласного центру частка російськомовних росіян ледве перевищувала половину – 50,66 % (483 722 особи із 954 901 особи), то серед україномовного населення міста частка україномовних українців досягала 96,84 % (446 039 осіб із 460 607 осіб).

До того ж частка російськомовних українців серед російськомовного населення Харкова була істотно вища, ніж частка україномовних росіян серед україномовного населення: 45,80 % (437 337 осіб із 954 901 особи) та 2,66 % (12 245 осіб із 460 607 осіб) відповідно, тобто, якщо серед російськомовного населення Харкова більше ніж 4 із 10 були російськомовні українці, то серед україномовного населення міста лише кожен тридцять восьмий був україномовний росіянин.

Набагато вищий був також і відсоток російськомовних етнічних меншин, крім росіян, серед російськомовного населення Харкова проти відсотка україномовних етнічних меншин, крім росіян, серед україномовного населення міста: 3,54 % (33 842 особи із 954 901 особи) та 0,50 % (2 323 особи із 460 607 осіб) відповідно, тобто, якщо серед російськомовного населення Харкова кожен двадцять восьмий належав до російськомовних етнічних меншин, крім росіян, то серед україномовного населення міста лише кожен двохсотий належав до україномовних етнічних меншин, крім росіян.

Харків залишався основним осередком територіального розміщення російськомовного населення Харківщини. Зокрема, частка міста серед загальної чисельності російськомовного населення області сягнула 74,45 % (954 901 осіб із 282 659 осіб). Водночас частка обласного центру серед україномовного населення Харківщини була істотно нижча – лише 29,56 % (460 607 осіб із 1 557 980 осіб), тобто в Харкові зосереджувалися 3 із 4 представників російськомовного населення і лише 3 із 10-ти представників україномовного населення області.

Отже, абсолютну більшість серед усього населення міста Харкова становили українці, а етнічні меншини залишалися в меншості. 9 із 10 представників етнічних меншин належали лише до однієї з них – росіян. Переважну більшість серед росіян Харкова становили мігранти та їхні нащадки в першому поколінні. Це було результатом масового заселення росіянами урбаністичного середовища України, особливо в 50–80-ті рр. ХХ ст. Чисельність та частка

інших етнічних меншин серед усього населення Харкова були досить невеликі. Частка жодної з них не сягала 1 % серед загальної чисельності населення міста.

За радянських часів в Україні українці опинилися у становищі підпорядкованої більшості, а домінантне становище посідала російська етнічна меншина. Інерційний вплив етномовних процесів доби бездержавності збережено й дотепер, тому рівень мовного зросійщення українців у Харкові навіть за переписом 2001 р. виявився значно вищий, ніж рівень мовної українізації росіян. Свідченням інерційного впливу етномовних процесів радянської доби є й те, що відсоток російськомовних серед кожної з етнічних меншин, крім росіян, був помітно вищий, ніж відсоток серед них україномовних. Однак рівень мовної асиміляції (українізації) етнічних меншин, крім росіян, був навіть вищий, ніж росіян. До того ж етномовна структура населення обласного центру мала досить великі відмінності проти етномовної структури населення інших теренів Харківщини, де цей вплив був відчутно менший.

Література

1. Борисенко В. К. Етнічний склад населення України / В. К. Борисенко // Українська етнологія / За ред. В. К. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – С. 60-69.
2. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів: Літопис, 2006. – 490 с.
3. Євтух В. Б. Етнонаціональна структура українського суспільства / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко. – К.: Наук. думка, 2004. – 344 с.
4. Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. С. Крисаченко. – К.: НІСД, 2005. – 368 с.
5. Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) / Р. М. Лозинський. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 503 с.
6. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К.: Вид. дім «КМА», 2004. – 163 с.
7. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К.: Гол. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
8. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2003. – 246 с.
9. Огульчанський Ю. А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми / Ю. А. Огульчанський. – К.: Вид. дім «КМА», 2006. – 68 с.
10. Панасюк Л. В. Білінгвізм в соціально-політичному житті України / Л. В. Панасюк. – К.: ВАДЕКС, 2013. – 270 с.
11. Радевич-Винницький Я. К. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання / Я. К. Радевич-Винницький. – К. – Дрогобич: Посвіт, 2011. – 592 с.
12. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях / В. О. Романцов. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2004. – 200 с.
13. Скляр В. М. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. М. Скляр. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 392 с.
14. Скляр В. М. Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр./ В. М. Скляр. – Харків: Ексклюзив, 2009. – 544 с.
15. Скляр В. М. Українське прикордоння: етномовна структура населення за матеріалами Всеукраїнського перепису 2001 року/ В. М. Скляр. – Харків: Вид. ФОП Панов А. М., 2017. – 414 с.

УДК 351.85+316.654:94](477) "2010/2016"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-12

С. І. Гірік

Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»,
Національний університет «Києво-Могилянська академія».**МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ СПАДКУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН І ЗМІНИ МІСЬКОЇ
ТОПОНІМІКИ В УКРАЇНІ (2015–2017 РОКИ)**

У статті розглянуто специфіку репрезентації імен представників етнічних меншин у новій міській топоніміці 2015–2017 рр. Автор аналізує особливості вибору персоналій патронів вулиць, провулків і площ у різних містах України (Київ, Харків, Дніпро, Кривий Ріг, Маріуполь, Слов'янськ, Краматорськ, Кременчук, Полтава) з-поміж представників різних етнічних меншин, приділяючи найбільшу увагу єврейській громаді з огляду на частотність вибору єврейських імен для перейменувань. Зроблено висновок про децю більшу вагу сучасного економічного значення етнічної громади для їхньої меморіалізації на карті міст разом із їхнім значенням у минулому.

Ключові слова: політика пам'яті, меморіалізація, «декомунізація», топоніміка.

В статье представлен обзор специфики репрезентации имен представителей этнических меньшинств в новой городской топонимике 2015–2017 гг. Автор анализирует особенности выбора персоналий патронов улиц, переулков и площадей в различных городах Украины (Киев, Харьков, Днепр, Кривой Рог, Мариуполь, Славянск, Краматорск, Кременчуг, Полтава) из числа представителей различных этнических меньшинств, в связи с частотностью выбора еврейских имен для переименований особое внимание уделено еврейской общине. Сделан вывод о несколько большем значении современного удельного веса этнической общины в экономической жизни города для их мемориализации на карте населенного пункта сравнительно с их значением в прошлом.

Ключевые слова: политика памяти, мемориализация, «декоммунизация», топонимика.

The author outlines of the features of the various ethnic groups' representation in the new street names that were adopted in 2015–2017. He analyzes the peculiarities of the street names' selection in several Ukrainian cities (Kyiv, Kharkiv, Dnipro, Kryvyi Rih, Mariupol, Sloviansk, Kramatorsk, Kremenchuk, and Poltava) among the representatives of various ethnic minorities. Since the names of local Jews are relatively frequently chosen as the new names of the renamed streets, the author has paid a special attention to the names of the representatives of the Jewish communities. He has made a conclusion on the somewhat larger significance of the contemporary state of the ethnic community in the city for its memorialization in the new street names compared with their significance in the past.

Key words: politics of memory, memorialization, «decommunization», toponymics.

У 2015–2017 роках в Україні відбулася третя в її історії масштабна хвиля перейменувань міської топоніміки й назв населених пунктів. На відміну від аналогічної за спрямованістю хвилі початку 1990-х років, її не було обмежено кількома областями. Крім того, на відміну від подій чвертьстолітньої давнини, остання хвиля перейменувань була наслідком ініціативи згори і, зокрема, ухваленого Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року (так званий закон № 2558)

[2]. Натомість перейменування 1990-х років відбувалися з ініціативи місцевих органів влади як реакція органів місцевого самоврядування на запит з боку місцевих громадських організацій. Цікаві огляди цих хвиль перейменування «зсередини» 2007 року опубліковано у спеціальній добірці есеїв у часописі «Критика». Тоді з текстами на цю тему виступили Ярослав Грицак [6] (історик зосереджувався на хвилях перейменування у Львові упродовж ХХ ст.), Людмила Малес [7] і Максим Стріха [16] (вони зосереджувалися на досвіді перейменувань у Києві; Максим Стріха на початку 1990-х рр. був заступником голови Комісії з культури й охорони історичного середовища Київської міської ради, тож його текст являє надзвичайно цікаве свідчення зсередини). Після першої хвилі перейменувань у межах «декомунізації» ми опублікували серію публіцистичних статей у газеті «Хадашот» (орган Асоціації єврейських організацій і громад України), де проаналізували перейменування вулиць в Україні в контексті меморіалізації євреїв та інших етнічних меншин, зіставивши цю хвилю змін топоніміки з аналогічними подіями в Центральній Європі [3; 4; 5].

Важливо зазначити, що ані на початку 1990-х рр., ані в останні роки жодних «типових списків» «бажаних» назв вулиць з центру до регіонів не надсилали, завдяки чому органи місцевого самоврядування та громадські дорадчі органи могли самостійно формувати переліки нових назв. Натомість сьогодні перелік «небажаних» імен був (список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію, розміщено на сайті Українського інституту національної пам'яті (УІНП) [15]). Отже, органи місцевого самоврядування можуть вільно формувати списки нових назв без втручання зі столиці, завдяки чому вони можуть збільшити кількість топонімів, пов'язаних з місцевими історичними подіями, діячами тощо.

Порівняння таблиць зі списками старих і нових назв вулиць дає змогу простежити істотні відмінності у ставленні до формування образу міст залежно від регіону, історії міста, розміру міста тощо. Можна простежити навіть відмінності у ставленні до того, чи поширено на конкретну особу дію Закону № 2558 (вулиця й погруддя Миколи Скрипника через його роль у розвитку української культури 1920-х – початку 1930-х років у Харкові залишаються, натомість у Кривому Розі його вулицю перейменовано ще 2016 року [9]).

Безумовний інтерес становить порівняння представленості імен представників етнічних меншин у новій міській топоніміці. Передусім ми розглянули обсяг представленості єврейських імен у нових назвах вулиць (виявилось, що євреї – найчисленніша етнічна меншина, нові назви на честь представників якої виникають на мапах міст). Це дало змогу побачити істотні відмінності, які мало залежать від місця єврейських громад в історії міста. У колишніх штетлах, де євреї становили більшість у минулому, з'являється порівняно небагато назв вулиць на честь пов'язаних із цими населеними пунктами єврейських діячів. Натомість набагато більшу роль відіграє впливовість сучасної єврейської громади в житті міста в наш час.

Цю закономірність можна простежити не лише на рівні нової внутрішньоміської топоніміки, а й у перейменуваннях населених пунктів. Єдиним населеним пунктом, якому під час «декомунізації» повернули, хоч і умовно, оскільки йдеться про непідконтрольну територію, єврейську назву, стало село Дер-Емес у Криму. Це село розташоване на місці старого єврейського колгоспу Дер Емес, який одночасно з перейменуванням кримськотатарських назв перейменовували на село Правда, просто переклавши назву – їдишське слово «Емес» означає «Правда». Цікаво, що в цій відновленій назві через помилку співробітників УІНП стоїть дефіс між артиклем «дер» і іменником «Емес». Очевидно, що більшість назв створених у 1920-ті рр. єврейських колгоспів згідно з законом про декомунізацію відновленню не підлягають (Бухаріндорф, Калініндорф тощо). Натомість серед них, як і серед назв єврейських сільськогосподарських поселень ХІХ ст., є багато цілком нейтральних, відновлення яких навіть не розглядають: селу Березоватка (Устинівський район Кіровоградської обл.) не повертають історичну назву Ізраїлівка, яку воно мало з часу створення у ХІХ ст., селу Плющівка (Баштанський район Миколаївської обл.) – назву Єфінгар (від івритського «яфе нагар» – красива річка), селу Весняне

(Жовтневий район Одеської обл.) – назву Фрілінг (на їдиш – «весна»), селу Степове (Великоолександрівський район Херсонської обл.) – назву Фрайлебн (на їдиш – «вільне життя») та ін. Усі згадані ївритські та їдишські історичні назви єврейських сільськогосподарських поселень замінено на українські (у Криму – на російські) у 1944–1945 рр.

Кількість єврейських імен серед нових топонімів непропорційно мала порівняно з роллю єврейських громад у минулому міст, у яких відбуваються перейменування. Для прикладу у Кременчуку Полтавської обл. перейменовано 114 топонімів. Багато нових назв отримали виразно нейтральні назви (вул. Тіниста, вул. Світанкова, пров. Медовий тощо). Багато назв пов'язано з діячами українського національного руху (зокрема, у цьому місті з'явилася й вул. Степана Бандери). Єврейську складову представлено двома іменами: вул. Олександра Печерського (організатора легендарного повстання в таборі смерті Собібор, уродженця Кременчука, на честь нього названо колишню вул. Олександра Пархоменка) і вул. Дмитра Тьомкіна (композитора, чотириразового володаря премії «Оскар» за музику до американських фільмів, уродженця Кременчука, його ім'я отримав колишній провулок Надії Крупської). Отже, єврейські імена становлять приблизно 2% нових назв. Доволі слабо представлено й імена етнічних росіян, пов'язаних із містом. Серед них найпомітніше ім'я харків'янина Бориса Чичибабіна (теж уродженця Кременчука) [8].

Так само невелика кількість перейменованих на честь місцевих євреїв об'єктів у Полтаві (одна вулиця й один провулок, тобто 2 топоніми зі 115 перейменованих). Обидві ці назви мають імена полтавчан: багаторічного головного архітектора Полтави Лева Вайнгорта, а також Йосипа Гофмана, особистого охоронця головного обвинувача на Нюрнберзькому процесі Романа Руденка [13].

Набагато яскравіше представлено єврейський складник – причому не лише пов'язаний з історією міста – у Дніпрі. Наприклад, там з'явилася вул. Менахема-Менделя Шнеєрсона (багаторічного духовного лідеру ХаБаДу). З уродженців і мешканців міста єврейського походження на мапу потрапили імена скульптора Вадима Сідуря, барда Олександра Галича, архітекторів Олександра Дольника й Павла Ніріберга та ін. [12]. Це можна легко пояснити великим впливом сучасної єврейської громади на культурне й економічне життя міста.

Натомість у Кривому Розі (другому після Дніпра місті Дніпропетровської області) нові імена на честь представників етнічних меншин чітко пов'язані з місцевою історією. «Єврейських» топонімів тут три: вул. Шильманів (династії інженерів, які зробили великий внесок у розвиток промислових підприємств міста), вул. Юрія Камінського (криворізького російськомовного поета єврейського походження) та вул. Давида Кана (криворізького журналіста та краєзнавця). Натомість навіть не йдеться, щоб відновити один з історично єврейських топонімів – вул. Синагогальну, яку в радянський час перейменовали на вул. Каунаську (стару синагогу на ній зруйновано під час війни, на місці культової споруди розташовано житловий будинок 1950-х рр.) [9]. Однак те, що в наш час на вул. Володарського в Харкові немає духовної семінарії, не завадило повернути їй назву Семінарської. Серед несврейських імен у Кривому Розі широко представлені імена пов'язаних із історією міста представників польської громади (інженера Мартіна Шимановського, геолога Станіслава Конткевича, ботаніка Юзефа Пачоського). Натомість у випадку українських діячів, пов'язаних із Кривим Рогом, дивує вибір для одного з найвідоміших уродженців міста – діяча доби Української революції Панаса Феденка – невеликої вулиці на околиці. Хоч названа на його честь вулиця й розташована безпосередньо поряд із місцем народження політика й публіциста, логічніше було б дати це ім'я одній із центральних вулиць району.

У Києві перейменування останніх років відверто компромісні й за нові назви вулиць конкурують різноманітні політичні та релігійні угруповання. Кількість нових назв у столиці порівняно мала, адже багато вулиць перейменовано ще в 1990-х, що додатково посилює конкуренцію. Щоб ілюструвати цей факт можна навести приклад, коли одним рішенням

Київської міської ради кілька вулиць перейменовано на честь діячів одразу кількох найчисленніших конфесій: вул. Андрея Шептицького, вул. Патріарха Мстислава, вул. Митрополита Володимира (Сабодана), вул. Патріарха Володимира (Романюка). Наразі на честь євреїв названо лише два нові топоніми – вул. Ігоря Шамо (композитора, уродженця й мешканця міста) і вул. Януша Корчака (щодо цього перейменування точилися тривалі дискусії). Водночас досить помітне місце серед нових назв у Києві посідають топоніми на честь українських діячів неукраїнського походження, діячів українського зарубіжжя, а також світових діячів: вул. В'ячеслава Липинського, вул. Василя Вишиваного, вул. Юрія Шевельова, вул. Юрія Клена, вул. Квітки Цісик, вул. Вільгельма Котарбінського, вул. Сергія Параджанова, вул. Рейнгольда Глієра, вул. Івана Павла II та ін. [10]. Натомість у Києві не знайшлося вулиць, щоб увічнити пам'ять єврейських їдишомовних поетів, які впродовж тривалого часу жили й працювали в Києві, зокрема Давида Гофштейна (у межах «декомунізації» на його честь перейменовано вул. Комуністичну в Коростишеві, на малій батьківщині поета) та Їцика Фефера (наразі вулиця на його честь є лише у Шполі, де народився поет, там ця назва з'явилася ще в 1990-х рр.).

У Харкові на мапі міста з'явилася низка топонімів на честь відомих осіб єврейського походження: нобелівського лауреата з економіки Саймона Кузнеца (навчався в Харківському комерційному інституті у 1918-1921 рр., хоча на дошці на його честь вказано 1918–1919 рр.), фізика Лева Ландау (упродовж кількох років працював в Українському фізико-технічному інституті в Харкові), артиста Марка Бернеса (мешкав у Харкові в дитинстві). Імена українських діячів, що з'явилися на мапі міста, зазвичай пов'язані з Харковом, виняток становить лише вул. Михайла Грушевського, який ніколи там не мешкав. Однак вулицю на його честь розташовано на межі міста, що жодним чином не відповідає ролі діяча в політичній історії та історії науки. Узагалі можна говорити про недопредставленість власне українських діячів на мапі Харкова навіть після останньої хвилі перейменувань, що відверто вирізняє це місто від інших міст навіть у східних регіонах країни [11].

Цікава ситуація з перейменуванням топонімів на територіях Донецької області, звільнених від «ДНР». У Маріуполі, де історично надзвичайно вагому роль відіграла грецька громада, з'явилися пов'язані з нею назви: вул. Архипа Куїнджі, вул. Юхима Харабета, пров. Грецький. Натомість єврейський складник там представлено лише одним іменем: вулицею місцевого красзнавця Лева Яруцького. Водночас не можна не зазначити, що нові українські топоніми в Маріуполі не пов'язані з історією міста (вул. Грушевського, вул. Франка, вул. Пилипа Орлика, провулок Хортицький). Окремі назви мають просто курйозний вигляд: вулиця на честь автора «Чапаєва» Дмитра Фурманова отримала «нову» назву на честь Олександра Фурманова (старшого лейтенанта Радянської Армії, який отримав звання Героя Радянського Союзу за участь у форсуванні Дніпра, але жодним чином не пов'язаний із Маріуполем). Вулиця радянського письменника Миколи Островського стала вулицею російського драматурга Олександра Островського, а вулиця Червоної Азовської флотилії, що існувала в 1918 і 1920–1921 рр., – вулицею Азовської військової флотилії без уточнення, яке з формувань з такою назвою мають на увазі [1].

Багато нових топонімів з'явилося й в інших великих звільнених містах, зокрема у Слов'янську та Краматорську. В обох цих населених пунктах історію етнічних меншин майже не відображено в нових назвах вулиць. У Краматорську винятками стали вулиця швейцарського промисловця та інженера Конрада Гампера (засновник підприємства, яке стало основою для сучасного Краматорського металургійного заводу) та вулиця на честь відомого вчителя, почесного громадянина міста, єврея Валентина Шеймана. У Слов'янську натомість з'явилася вулиця на честь російського поета єврейського походження Бориса Слуцького, який народився в цьому місті. Не можна не зауважити на те, що у Слов'янську немає назв на честь пов'язаних із містом українських діячів, що не випадково: літературознавець Григорій Костюк і публіцист Іван Майстренко жили та працювали у Слов'янську на межі 1930-40-х рр., відбувши ув'язнення у сталінських таборах. Загалом

серед нових топонімів Слов'янська непропорційно багато нейтральних назв (вулиці Каштанова, Зоряна, Літературна тощо), а для нових назв вулиць у Краматорську вибрали назви на честь історичних діячів і літераторів загальноукраїнського значення [17; 14].

З розглянутих матеріалів можна зробити висновок про те, що у великих містах наявність і питома вага нових топонімів, пов'язаних із етнічними меншинами, помітно залежить від ваги відповідних етнічних або конфесійних громад у сучасному житті: у Дніпрі, де єврейська громада набагато потужніша економічно, ніж у Харкові, хоча приблизно дорівнює їй за чисельністю, кількість нових назв вулиць на честь уродженців міста єврейського походження помітно більша. Водночас у Києві, де чисельність єврейської громади більша, ніж у Харкові чи Дніпрі, на честь євреїв названо лише дві нові вулиці. Імовірно, це зумовлено саме більшим економічним значенням єврейської громади Дніпра, ніж єврейських громад Харкова та Києва. Це спостереження підтверджує й наявність досить великої кількості нових топонімів на честь представників грецької громади в Маріуполі, де грецька громада була численна та впливова в минулому й почасти зберігає вплив дотепер. Однак ця залежність не абсолютна. Так, у Кривому Розі, де на початку ХХ ст. активну участь у розбудові гірничорудної промисловості взяли геологи й інженери польського походження, їхні імена отримали досить вагоме місце на мапі міста попри малу чисельність сучасної польської громади.

Література

1. В Мариуполе переименовали улицы города (СПИСОК). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.0629.com.ua/news/1104233>.
2. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.
3. Гирик С. «Декоммунизация Украины» – еврейский аспект / С. Гирик. // Хадашот. – 2016. – № 7. – С. 4.
4. Гирик С. «Декоммунизация» на местности. Этноцентризм vs сосуществование / С. Гирик. // Хадашот. – 2017. – № 3. – С. 2.
5. Гирик С. Проспект Шухевича и зигзаги политики памяти в Восточной Европе / С. Гирик. // Хадашот. – 2017. – № 7. – С. 3.
6. Грицак Я. Конструювання національного міста / Я. Грицак. // Критика. – 2007. – № 1–2. – С. 13–17.
7. Малес Л. Карта міста: символічний простір управління / Л. Малес. // Критика. – 2007. – № 1–2. – С. 17–19.
8. Нові назви вулиць Кременчука (повний перелік). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremen.today/2016/02/18/novi-nazvi-vulits-kremenchuka-povnij-perelik>.
9. Новые названия улиц Кривого Рога. Официальный список. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cityblog.com.ua/2016/05/novyie-nazvaniya-ulits-krivogo-roga-ofitsialnaya-dekommunizatsiya>.
10. Перелік вулиць у місті Києві, які перейменовані протягом 2014–2017 років. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsk.kievcity.gov.ua/content/pereymenuvannya-vulyc-dekomunizaciya.html>.
11. Перелік перейменувань об'єктів топоніміки м. Харкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/document/zaproponovani-nazvi-vulits-yaki-mayut-buti-zmineni-vidpovidno-do-zakonu-ukraini-pro-zasudzhennya-komunistichnogo-ta-natsional-sotsialistichnogo-natsistskogo-totalitarnikh-rezhimiv-v-ukraini-ta-zaboronu-propagandi-ikh-simvoliki-47404.html>

12. Повний перелік перейменувань вулиць Дніпра по районах.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rename.dp.ua/Dnipro_Rename_v2.pdf.
13. Повний список перейменованих вулиць у Полтаві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reporter.pl.ua/novini/sytuatsija/23714-povnyj-spysok-perejmenovanyh-vulyts-u-poltavi>.
14. Полный список переименованных улиц Славянска.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.6262.com.ua/news/1328538>.
15. Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>.
16. Стріха М. Зникомий Київ будинків і назв // Критика. – 2007. – № 1–2. – С. 20–22.
17. У Краматорську на Донеччині перейменували 72 вулиці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/news/2016/02/19/u-kramatorsku-na-donechchyni-pereymenuvaly-72-vulyci>.

УДК 94(477.87) "1944/1946"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-13

П. Ю. Леньо

Ужгородський національний університет

ЗМІНА МІСЬКОЇ ТОПОНІМІКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ІНТЕГРАЦІЇ КРАЮ ДО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (Листопад 1944 – січень 1946 років)

У листопаді 1944 р. на Закарпатті відбувся Перший з'їзд народних комітетів, який проголосив Маніфест возз'єднання із Українською РСР, що започаткувало процес входження краю до складу країни Рад. І хоча ратифікація радянсько-чехословацького договору щодо Закарпатської України та утворення Закарпатської області УРСР відбувалися пізніше (упродовж періоду від червня 1945 до січня 1946 рр.), радянська символізація простору краю розпочалася задовго до цих подій – ще в кінці 1944 р. Одними з перших кроків Народної Ради Закарпатської України були постанови про державну символіку; зміну назв населених пунктів, вулиць і площ; увічнення пам'яті загиблих радянських воїнів шляхом встановлення відповідних пам'ятників та меморіалів тощо. Уже в грудні 1944 р. низка міських комітетів затвердила списки нових адресних урбанонімів, аналізу яких, власне, і присвячене це дослідження.

Ключові слова: Закарпатська Україна, Маніфест про возз'єднання, радянська символізація, політика перейменувань, вуличні топоніми, практики увічнення, витіснення з пам'яті.

В ноябре 1944 г. в Закарпатье прошел Первый съезд народных комитетов, который провозгласил Манифест об объединении с Украинской ССР, что инициировало процесс вхождения края в состав страны Советов. И хотя ратификация советско-чехословацкого договора о Закарпатской Украине и создание Закарпатской области УССР происходили позже (на протяжении июня 1945 – января 1946 гг.), советизация символического пространства края началась задолго до этих событий – еще в конце 1944 г. Одними из первых шагов Народного Совета Закарпатской Украины были постановления о государственной символике; изменении названий населенных пунктов, улиц и площадей; увековечении памяти погибших советских воинов путем сооружения памятников-мемориалов и т. д. Уже во второй половине декабря 1944 г. ряд городских комитетов утвердил списки новых адресных урбанонимов, анализу которых и посвящено данное исследование.

Ключевые слова: Закарпатская Украина, Манифест об объединении, советизация, политика переименований, уличные топонимы, практики увековечения, вытеснение из памяти.

In November 1944, the First Congress of People's Committees of Transcarpathian Ukraine proclaimed the Manifesto of Reunification with the Ukrainian SSR, which initiated the process of its incorporation into the country of the Soviets. Although the ratification of the Soviet-Czechoslovak treaty on Transcarpathian Ukraine and the formation of the Transcarpathian region of the Ukrainian SSR took place later (during June of 1945 till January of 1946), however, the Sovietization of the symbolic space of the region began long before these events – at the end of 1944. One of the first steps of the People's Council of Transcarpathian Ukraine was the decision on state symbols; change of names of settlements, streets and squares; perpetuating the memory of the dead Soviet soldiers by installing appropriate monuments and memorials, etc. Already in December 1944, a number of city committees approved lists of new urban street names, which is analyzed in this study.

Keywords: *Transcarpathian Ukraine, Manifesto on Reunification, Sovietization, renaming policy, street names, practice of memorializations, displacing from memory.*

В українських ЗМІ упродовж років незалежності періодично вигулькує так звана «русинська проблема». Її ініціатори, спекулюючи на особливостях регіональної пам'яті населення Закарпаття, обґрунтовують тезу про насильницьку українізацію краю після приходу сюди радянської влади у жовтні 1944 року. Однак, якщо поглянути на проблему, аналізуючи радянську політику пам'яті, то стає помітно, що насправді в Закарпатській області після її приєднання до УРСР відбувалися зовсім інші процеси. Вони не так «українізували» місцеве населення, як формували його ідентичність у дусі радянського патріотизму та поваги до російської культури, про що і йтиметься у цій статті.

У міжвоєнний період Підкарпатська Русь (тогочасна назва Закарпаття) належала до Чехословаччини. За рішенням Віденського арбітражу 1938 року частина її території (а 1939 року й решта земель) відійшла під контроль Угорщини. Для угорців ця подія була актом відновлення історичної справедливості, адже край сотні років розвивався в складі їхнього королівства аж до Першої світової війни, наслідки якої змінили державні кордони багатьох країн Європи. У жовтні 1944 року теренами Підкарпатської Русі пройшли бої Червоної Армії із німецькими та угорськими військами, що завершилися перемогою 4-го Українського фронту. Згодом, попри ранішні домовленості Сталіна із урядом Чехословаччини щодо відновлення її території в межах міжвоєнних кордонів, радянська влада ініціювала місцевий рух українців-русинів за возз'єднання краю із Українською РСР.

У документах з Державного архіву Закарпатської області (далі ДАЗО) можна знайти свідчення, що ще на середину жовтня 1944 року русинське (українське) населення Підкарпатської Русі планує будувати мирне життя у відновленій Чехословаччині [1]. Однак, у другій половині жовтня та листопаді, внаслідок активної радянської пропаганди поширюється ідеологема про віковичне прагнення місцевих русинів до об'єднання із українським народом, яка отримала підтримку серед більшості закарпатців. Результатом стало проголошення на I-му з'їзді Народних комітетів 26 листопада 1944 року Маніфесту про возз'єднання, у якому русини засвідчили, що бажають жити спільно з «... Великою матір'ю Радянською Україною...» [2]. Упродовж наступних кільканадцяти місяців тут існувало унікальне перехідне/квазідержавне утворення Закарпатська Україна (далі ЗУ), яке очолювала Народна Рада ЗУ (далі НРЗУ). Упродовж літа-осені 1945 року відбулося підписання та ратифікація міждержавних домовленостей щодо Закарпаття. Указом Президії Верховної Ради СРСР 26 січня 1946 року утворювалася область, яка далі розвивалася як типова радянська адміністративна одиниця Української РСР.

Хоча народний рух за приєднання краю до Української РСР був дійсно масовим, однак у день Маніфесту майбутнє Закарпаття не виглядало однозначно визначеним. Мабуть, саме з цієї причини місцева прорадянська влада оперативно провела активну політику щодо зміни символічного простору краю: відбулося кілька хвиль перейменувань населених пунктів, вулиць та площ. Крім того, здійснили демонтаж старих та започаткували зведення нових пам'ятників, запровадили революційні свята, що повторювали календар Союзу РСР, державну символіку, що дублювала радянську і т. д. Всі ці зміни культурного ландшафту краю передбачають доволі значний обсяг інформації, а тому у статті я обмежуюся аналізом топонімічних змін у містах Закарпатської України.

Серед перших нововведень НРЗУ був декрет «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» 29 листопада 1944 року, який одразу набув законної сили [5]. Згідно з ним усі надписи угорською чи німецькою мовою на території ЗУ необхідно було негайно зняти та замінити відповідниками на «українській або на українській і руській (тобто російській – Л. П.) мові». Було також окреме розпорядження про реалізацію цього декрету [7]. У ньому знаходимо кілька цікавих процедурних уточнень, які характеризують наміри

влади щодо здійснення на перспективу політики увічнення нових героїв. Зокрема, у розпорядженні наголошується, що, окрім надписів мовами «окупантів», видаленню підлягають і надписи чеською мовою, хоча чеська адміністрація на теренах краю діяла офіційно до 3 грудня 1944 р. Крім надписів, усуненню підлягали «... мадярські корони, статуї і бюсти ворожих осіб, що нагадують окупацію... так аби основа пам'ятника не була пошкоджена, щоби на ній у відповідний час можна було поставити пам'ятник в честь героїв нашого народу...». У нової влади були перспективні наміри щодо використання постаментів старих пам'ятників з подальшою метою.

Хоча в декреті та розпорядженні не містилися вказівки з приводу перейменування вулиць та площ міст і сіл, однак на їх підставі упродовж кількох наступних тижнів низка окружкомів та міськкомів прозвітувала про успішне затвердження нових адресних урбанонімію міст і селх краю до Президії НРЗУ. Оперативність здійснених заходів дивує, якщо пригадати, який суспільний резонанс та затяжні дискусії спричинюють подібні зміни в наш час. Вочевидь, успішній та швидкій реалізації політики перейменувань сприяла присутність представників Червоної Армії у складі місцевих органів влади.

На початку 1945 року голова НРЗУ Іван Турияниця звернувся до голів відповідних комітетів із побажанням, щоб у пропозиціях щодо перейменування вулиць вони не забули земляка – активного діяча комуністичної партії Олексу Борканюка [3]. Пізніше, 14 березня 1945 року, вийшла окрема Постанова НРЗУ «Про поіменування вулиць ім'ям Народних Мучеників та Народних Героїв» [6]. У преамбулі міститься пояснення, яке виявляє головну мету постанови: «На відзнаку визволення Закарпатської України доблесною Червоною Армією від іноземного панування і для увічнення героїв і мучеників, що віддали своє життя в боротьбі за долю нашого народу...». Як показала подальша практика, у вуличних назвах насамперед увічнювали імена осіб з Радянського Союзу, для яких відводили більш престижні місця та вулиці, тоді як іменами місцевих комуністів та підпільників називали об'єкти переважно у сільських місцевостях, звідки особи були родом.

Цікавим у згаданій постанові є використання слова «мученик», яке має виразну релігійну конотацію. Виглядає так, ніби це рішення приймали на місці, тобто воно не було «спущено зверху» представниками атеїстичного за способом мислення радянського керівництва. Отже, відбулося розширення списку культурних героїв завдяки місцевим вихідцям і відповідно до радянських та російських додалися імена закарпатців, зокрема загиблих/поранилих партизанів або воїнів-добровольців.

Зробимо кількісний аналіз адресних урбанонімів найбільших міст Закарпаття: Ужгорода, Мукачєва, Берегова, Хуста, Севлюша (суч. Виноградів). Списки тогочасних вуличних перейменувань знайдені у фонді уповноваженого НРЗУ щодо комунальних справ (посада аналогічна міністерській) [4]. Прикметно, що всі перейменування були затверджені відповідними міськими народними комітетами у стислі терміни, – вже через кілька тижнів після проголошення згаданого вище Маніфесту.

Загалом усі назви можна розділити на кілька тематичних груп. Не вдаючись до надто деталізованого групування, виділяємо:

- урбаноніми на честь російської історії та культури;
- ті назви, що мають радянське (у тому числі й місцеве радянське) походження;
- українські за походженням вуличні топоніми;
- місцеві історико-культурні назви;
- нейтральні (зазвичай теж місцевого походження) назви.

Обраний поділ умовний та максимально узагальнений, адже в межах кожної групи можна виділити окремі блоки для подальшого аналізу, чого у цій статті робити не будемо. Належність деяких назв складно визначити однозначно, зокрема імені Миколи Гоголя, який належить як до представників української, так і російської культури. Але таких двозначних урбанонімів серед більш як п'яти сотень вуличних назв є лише кілька, а тому на загальний висновок вони не впливатимуть. Дещо згодом, упродовж наступних місяців-років,

відбувалися уточнення та додаткові перейменування площ і вулиць внаслідок певних ідеологічних віянь, але для висновків про специфіку радянзації міського культурного ландшафту тогочасного Закарпаття достатньо документів за грудень 1944 року (див. табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл назв вулиць міст Закарпаття на тематичні групи (грудень 1944 р.)

НАЗВА МІСТА + к-ть вулиць	РОЗПОДІЛ НАЗВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ									
	радянські		російські		Українські		історичні місцеві		Нейтральні Місцеві	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Ужгород (212)	31	14.6	27	12.7	9	4.2	45	21.2	100	47.1
Мукачєво (85)	35	41.17	17	20	6	7.05	14	16.4	13	15.29
Берегово (82)	28	34	9	11	16	19.5	8	9.5	21	25.5
Севлюш (53)	17	32	7	13.2	4	7.5	1	1.8	24	45.2
Хуст (80)	14	17.5	5	6.25	5	6.25	14	17.5	42	52.5
РАЗОМ 512	125	24.4	65	12.7	40	7.7	82	16	200	39

Найчисельнішу групу (майже 40 %) становили урбаноніми місцевого походження, які залишилися в спадок від попередньої епохи. Вони не містили небажаного для нової влади контенту і позначали професії, географічні локації, фауну тощо. Відповідно на міських мапах були вулиці такого типу, як Вузька, Різників, Акацієва, Базарна, Монастирська, Вокзальна, Насипна тощо. Зазвичай такі вуличні топоніми українізували та русифікували шляхом буквального перекладання вже наявних назв з угорської мови. У такий спосіб вулиця Virágok стала вулицею Квітів, Nap – Сонячною, Nefelejcs – Незабудковою і т. д. До цієї групи належали переважно другорядні за значенням вулиці.

Значною була група назв (16 %), що складалася з топонімів місцевого географічного походження (Мукачівська, Верховинська і т. д.) та урбанонімів, що нагадували про місцевих вихідців, які відіграли роль у культурному й політичному житті Закарпаття чи мали визнання за його межами: Балудянського, Духновича, Венеліна, Павловича, Довговича та ін. Так з'явилися (або залишилися без змін) вулиці, що увічнювали насамперед русинські прізвища, фактично ігноруючи представників інших етнічних груп краю. Траплялися імена аристократичної еліти – Корятовича, Лаборця, Ференца II Ракоці. Імена перших двох князів відсилали до слов'янських та середньовічно-руських коренів місцевих українців-русинів, а третій нагадував про антигабсбурзький рух 1703–1711 рр. Це влаштовувало радянську владу, оскільки згадане повстання трактували з позицій класової боротьби, а крім того, було зроблено невеличкий реверанс в бік угорців краю.

Другу велику групу (фактично чверть від загальної кількості) становили назви, що стосувалися радянських діячів, вождів чи революційних подій, за якими були закріплені центральні й найбільші площі та вулиці. Новим для закарпатців було те, що в адресних топонімах (а також пам'ятниках) масово увічнювали людей, багато з яких на той момент були живі й здорові. Це була звична практика в назовництві населених пунктів Радянського Союзу, однак для глибоко релігійного населення Закарпаття виглядало як порушення заповіді «не створи собі кумира». Серед найбільш поширених імен без яких не обходилися вулиці найменших сіл були на честь Сталіна, Леніна, Хрушова, Ворошилова, іноді Молотова та ін. Використовували також прізвища місцевих комуністів чи партизанів-підпільників

(Борканюка, Туряниці, Локотита ін.), яким відводили менш престижні, аніж згаданим вище вождям, локації.

Нерідко в нових вуличних топонімах містилися нагадування про роль Червоної Армії. Внаслідок цього з'явилося чимало вулиць і площ Визволення, Героїв, Партизанів. На додачу до цього уже наступного 1945 року розпочалися процеси комеморації загиблих героїв війни, що проявилось не лише у назвах вулиць, але й в упорядкуванні могил та встановленні пам'ятників на честь Героїв Карпат у всіх окружних центрах ЗУ. Цікаво, що тягар будівництва меморіалів покладався на місцеві бюджети, причому представники Червоної Армії розробляли проекти пам'ятників та вказували місце, де їх встановлювати.

Українцям-русином це спричинило насамперед додаткові фінансові витрати, тоді як у селах чи містечках, де переважало угорське, румунське чи німецьке населення, назви вулиць та пам'ятники воюючим Червоної Армії створили відчуття когнітивного дисонансу, адже для них радянські війська були радше окупантами, ніж визволителями. Нова влада доволі оперативно вирішила проблему потенційного опору представників згаданих нацменшин, оскільки розпочала етнічні чистки [9, с. 284-286] та оптаційні процеси [10], завершуючи процес етнічної гомогенізації краю, який розпочався в часи війни та призвів до скорочення єврейського населення Підкарпатської Русі. Слід уточнити, що навіть для місцевих українців прихід радянських військ та встановлення комуністичної влади спричинили тимчасову ейфорію, яка за кілька років змінилася розчаруванням, що виникло із початком колективізації, репресіями, забороною греко-католицької церкви і т. д. [8].

Окрему групу становили нові для закарпатців назви, що відсилали до російської культури (12,7%). Набір антропонімів, можна сказати, був канонічним і містив переважно імена поетів і письменників: О. Пушкіна, М. Лермонтова, Ф. Достоєвського, А. Чехова, М. Горького, М. Ломоносова, Д. Бедного, М. Шолохова і багатьох інших. У списку були імена воєначальників типу Суворова чи Кутузова та навіть імператора Петра I¹. Слід констатувати, що на кінець 1944 р. класики російської та радянської літератури були тут маловідомі, що помітно з численних помилок у написанні їхніх імен у документах, зокрема, «вулиця **Максіма Горькія**», «вулиця **Чайківського**» та под. [маркування моє – Л. П.]. Цю проблему радянська влада вирішила освітньою реформою. Упродовж наступних кількох років неписьменність населення була ліквідована шляхом запровадження масової обов'язкової шкільної освіти. Завдяки школі імена російських класиків стали звичними і для закарпатців.

Хоча Маніфест 26 листопада 1944 року нагадував про віковічні прагнення місцевих українців-русинів до возз'єднання з Радянською Україною, з архівних документів помітно, що українських за походженням назв вулиць і площ на мапах найбільших міст було найменше – лише 40. Це становило 7,7% від загальної кількості топонімів у п'яти найбільших містах краю. Порівняно з іншими урбанонімами це так мало, що їхній перелік можна навести повністю. Це відіменні назви (від антропонімів) на пошану Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Б. Хмельницького, які були в кожному закарпатському місті. Окрім них, увічнили М. Костомарова, М. Коцюбинського, М. Лисенка, О. Кобилянську, У. Кармалюка та отамана І. Сірка. Були серед них прізвища живих сучасників – В. Сосюри, М. Рильського, П. Тичини. Загалом бачимо канонічний набір українських за походженням культурних героїв, що були дозволені в радянські часи. Фігурували також українські назви географічного походження: Київська, Українська, Львівська, Запорожський Хутір, Козацька. Було кілька міських топонімів, що відсилали до Криму (зокрема вул. Севастопольська), та, оскільки до 1954 року півострів не входив до складу УРСР, подібні назви я зарахував до російських або радянських за походженням адресних урбанонімів.

¹Фактично тільки Петро I мав хоч якийсь стосунок до Закарпаття. Зокрема, є відомості, що він полюбляв вина відомих тоді Середнянських підвалів, що на Ужгородщині. Крім того, місцевий виходець Зейкан Іван на прохання Петра I служив учителем у його внука – майбутнього Петра II.

Цікаво, що чи не найменше українських вуличних назв виявлено у столиці Карпатської України – Хусті, де їх було лише п'ять. Роблю висновок про свідоме зацікавлення влади у витісненні з пам'яті населення згадки про період діяльності Августина Волошина та проголошення української держави 15 березня 1939 року. Найбільше українських за походженням назв запровадили у Берегові – шістнадцять, що становило майже п'яту частину вулиць цього міста. Причиною значної кількості українських назв у цьому населеному пункті є факт, що воно належало до угорської етнічної території, а також те, що угорці переважали кількісно впродовж усіх наступних десятиліть існування СРСР. Окружний (пізніше районний) центр м. Берегове був лідером і за кількістю використаних у міській топоніміці імен представників давньоруського періоду історії (князі Олег, Ігор, Ярослав Мудрий, а також Нестор-літописець). Оскільки офіційна історична наука використовувала ці імена тоді тільки в контексті теорії колиски трьох братніх народів, тобто не сприяла формуванню української ідентичності, ці назви також належать до російської тематичної групи.

Наслідки Другої світової війни сприяли тому, що місцеві українці стали титульною більшістю не лише в селах, але й містах краю, де напередодні воєнних потрясінь вони становили максимум чверть їх населення. Радянська влада використала цю обставину для інкорпорації Закарпаття, яка проходила під гаслами відновлення історичної справедливості та задоволення віковичного прагнення місцевих жителів до возз'єднання із братнім українським народом у складі Радянської України.

На території щойно проголошеної Закарпатської України розпочалась реалізація політики топонімічних змін, яка служила інструментом впливу на свідомість місцевого населення. Оперативність перейменувань та однобока спрямованість заходу свідчать, що цей процес відбувався за певним сценарієм. Він мав сприяти формуванню лояльності та поваги до радянських культурних цінностей. У нових міських топонімах помітне прагнення створити типовий радянський культурний простір населених пунктів та комфортне середовище для носіїв російської мови. Політика перейменувань передбачала витіснення із пам'яті населення спогадів про попередню історію, колишні політичні режими чи історичних осіб, зокрема: угорського короля Арпада, чехословацького президента Масарика, відомого протестанта Кальвіна, графа Берчені, регента Міклоша Горті та інших. Забуттю підлягали і факти, що нагадували довоєнну поліетнічність населення, від якої у вуличних назвах фактично нічого не залишилося.

Звичайно, що самих лишень змін вуличних назв недостатньо для формування колективної ідентичності. Слід пам'ятати, що тоді встановлювали пам'ятники та меморіали комуністичним вождям та бійцям Червоної Армії, запроваджували радянські свята та урочистості, руйнували пам'ятки архітектури інших етнічних груп, проводили інші заходи з коригування пам'яті населення.

Ця політика у повоєнні роки не мала активного соціального опору в містах Закарпаття, де безпрецедентно збільшилася частка українців завдяки вихідцям із довколишніх сіл та інших куточків Радянського Союзу, а також росіян разом з одночасним зменшенням представників інших етнічних груп. Нові жителі міст не були носіями «пам'яті місця» й потребували орієнтирів для інтеграції в новому для них просторі, а тому фактично не чинили опір радянській політиці пам'яті, яка переформатувала міський культурний простір Закарпаття, знищуючи пам'ять про попередню історію краю та його населення.

Література

1. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф. Р-14, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 1-5. Звернення організаційного комітету Рахівської округової Народної Ради до трудящих Карпатської України про створення народної влади в рамках Чехословаччини та

промова хустського урядовця про зустрічі Червоної Армії-визволительки про бажання знов жити разом з чеським на словацьким народами.

2. ДАЗО, ф. Р-14, Оп. 1, Спр. 11, Арк. 1. Маніфест Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

3. ДАЗО, ф. Р-14, Оп. 1, Спр. 239, Арк. 1. Звернення Голови НРЗУ до голів окружних та народних комітетів з приводу переіменування вулиць во ім'я народних мучеників.

4. ДАЗО, ф. Р-618, Оп. 1, Спр. 61. Арк 5-18. Списки переіменованих улиц в городах и селах Закарпатской Украины и переписка с окружными Народными Комитетами по этому вопросу.

5. Декрет чис. 4. «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» 29 листопада 1944 р. // Вісник НРЗУ. – Число 1. – 30 жовтня 1944 р. – С. 4.

6. Постанова НРЗУ «Про поіменування вулиць ім'ям Народних Мучеників та Народних Героїв» 14 березня 195 р. // Вісник НРЗУ. – Число 5. – 15 березня 1945 р. – С. 55.

7. Розпорядження чис. 4. Про проведення в життя Декрету чис. 4 «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» // Вісник НРЗУ. – Число 1. – 30 жовтня 1944 р. – С. 7.

8. Леньо П. «Визволителі», «окупанти», «інші» у колективній свідомості закарпатців / Павло Леньо // Етніка Карпат. – 2017. – Вип. 2. – С. 45-55.

9. Офіцинський Р. Етнічні чистки / Роман Офіцинський / Закарпаття 1919–2009 років. Історія, політика, культура / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр Ліра, 2010. – С. 284-286.

10. Худіш П. М. Закарпаття в контексті в чехословацько-радянських відносин (1944–1948 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Худіш Павло Миколайович. – Ужгород, 2016. – 18 с.

УДК 811.161.2373

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-14

М.А. Гарбар

Харківський національний університет радіоелектроніки

ПОВЕРНЕНІ ІЗ ЗАБУТТЯ: ТОПОНІМИ СУЧАСНИХ ВУЛИЦЬ ХАРКОВА

Дослідження присвячене аналізу назв вулиць та інших топонімічних об'єктів Харкова, що завдяки закону про декомунізацію набули своїх попередніх, дореволюційних назв. Оскільки обличчя міста формується не лише його архітектурою, а й мовним оформленням міського середовища, вивчення новітньої топоніміки, особливо такої, що вже має значну історію, становить важливе наукове завдання. Аналіз урбонімів та процесів створення нової номінації поєднується з дослідженням лінгвістичної специфіки назв вулиць.

Ключові слова: топонім, урбонім, годонім, агоронім, ідеологема.

Исследование посвящено анализу названий улиц и других топонимических объектов Харькова, которые благодаря закону про декоммунизацию обрели свои исторические, дореволюционные названия. Поскольку облик города формируется не только его архитектурой, а и языковым оформлением городской среды, изучение новейшей топонимики, особенно уже имеющей значительную историю, составляет важную задачу современной науки. Анализ урбонимов и процессов создания новой номинации сочетается с изучением лингвистической специфики названий улиц.

Ключевые слова: топоним, урбоним, годоним, агороним, идеологема.

The study is devoted to the analysis of street names and other toponymic objects in Kharkov, which, thanks to the decommunization law, acquired their historical, pre-revolutionary names. Since the appearance of the city is formed not only by its architecture, but also by the linguistic design of the urban environment, the study of the newest toponymy, especially already having a significant history, is an important task of modern science. The analysis of urbonyms and the processes of creating a new nomination is combined with the study of the linguistic specifics of street names.

Key words: toponym, urbonym, godonym, agoronym, ideologema.

Об'єктом дослідження стали урбоніми (урбаноніми), щопозначають внутрішньо міські топографічні об'єкти Харкова. Головну увагу зосереджено на тій їх частині, що була повернена на мапу міста завдяки Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [1]. Предметом вивчення стали лінійні урбоніми, тобто такі, що позначають об'єкти, які мають лінійну протяжність. До їх складу увійшли як годоніми – назви вулиць, провулків, в'їздів, набережних, так і агороніми – назви майданів [5].

Топоніми завжди виконують комплекс функцій. Передусім, це властива всім іншим словам номінативна функція, що дає можливість виокремити об'єкт серед інших. Однією з визначальних є адресна функція, що дозволяє ідентифікувати на місцевості об'єкти номінації. Чимало топонімів виконують функцію характеризування, даючи уявлення про найяскравіші риси денотата, та експресивну функцію, виражаючи ставлення до конкретного об'єкта. Також, безумовно, важливою є естетична функція, адже назва повинна мати мовну привабливість, бути оригінальною. На просторах країн колишнього СРСР, проте, на перше місце часто виходила інша функція – меморіальна, причому здебільшого її ідеологічний різновид, що мало сприяти закріпленню політичної ідеології, що панувала на даний момент

у суспільстві.

Отже, проблема міської топоніміки не вичерпується лише мовознавчим дискурсом, адже урбанімія в усі часи була ваговою складовою культурної, соціально-економічної та політичної галузей суспільства. Тому дослідження її питань потребує комплексного підходу і має відбуватися на стику різних наукових дисциплін, зокрема мовознавства, історії, культурології, політології, соціології тощо.

Проблема топонімічних назв є своєрідним індикатором значних змін у суспільно-політичному житті. Враховуючи вагому роль у формуванні суспільної свідомості громадян усього мовленнєвого оточення, зростання протягом років незалежності України інтересу до топоніміки у цілому, і зокрема урбаніміки, є цілком закономірним.

Змінність системи урбанімів, що відбувається протягом існування Харкова, у цілому зумовлена загальними чинниками, що мають екстралінгвістичний характер: політичними, соціальними, економічними, часовими, історичними, культурними, релігійними, фізико-географічними, етнографічними.

Порівняємо склад урбанімів, що повернулися до вжитку після Закону про декомунізацію, із системою топонімічних назв, сформованою у радянські часи, якій вони прийшли на зміну. Більшість цих назв є первинними топонімами, які з'явилися ще на перших етапах заселення Харкова або відбудови його конкретної частини, що здійснювалася під час розширення меж міста. Серед них можна виокремити декілька назв, що походять від специфічних зовнішніх характеристик вулиці чи місцевості у цілому: вул. *Холодногірська* (принаймні за однією з версій етимології назви); пров. *Холодногірський, Подільський*.

Назви, утворені від назв споруд та різноманітних об'єктів, що знаходилися на вулиці, складають більш численну групу: вул. *Благовіщенська, Волосна, Воскресенська, Дівоча, Каплунівська, Конторська, Мефодіївська, Різдвяна, Садова, Семінарська, Середівська*; наб. *Гімназійна*; пров. *Волосний, Каплунівський, Кінний, Причепилівський, Рубанівський*; узвіз *Клочківський*.

Також значна частина «історичних» урбанімів – це утворення від імен людей, чії будинки знаходилися на цій вулиці, зокрема – тих, хто фактично заснував вулицю, був першопоселенцем: вул. *Куликівська, Курилівська, Молочна, Максиміліанівська, Новохатська, Пантелеймонівська, Самсонівська, Тюрінська, Чуйківська, Шатилівська*; наб. *Мороховецька*; пров. *Лаврентіївський, Мороховецький, Мало-Черновський, Старо-Іскринський, Черновський*, узвіз *Куликівський, в'їзд Курилівський*.

Представлені серед досліджуваних урбанімів і топонімічні найменування, утворені від назв професій перших поселенців, їхньої етнічної, соціальної належності: вул. *Москалівська, Козацька*; в'їзд *Москалівський*.

Отже, зазначений перелік урбанімів свідчить про мінімальність ідеологічної складової у номінації. Здебільшого ці назви є прагненням зафіксувати у такий спосіб певні історичні етапи розвитку міста, увічнити пам'ять тих, хто його розбудовував. Звичайно, та частина найменувань, що була утворена від назв храмів, які знаходилися на цій вулиці, теж містить деякий ідеологічний підтекст, оскільки такі урбанімі сприймалися як вшанування цього святого або відповідного релігійного свята [2]. Але цей ідеологічний елемент у номінації був доволі помірним і органічно вписувався у світоглядну картину пересічного мешканця міста.

Якщо порівняти з відповідними урбаніміями ще радянських часів, які вони замінили, відразу кидається у вічі їхня незаангажованість. Адже, як зазначають дослідники: «у XX ст. ідеологічний компонент у назвах вулиць набув справді гіпертрофованого вигляду, й часто-густо (зокрема, в умовах Радянського Союзу) найменування/перейменування об'єктів із ідеологічною, пропагандистською метою перетворювалося на самоціль» [3, с.8].

Звичайно, назви радянського періоду, що ми розглядатимемо, не складають сто відсотків радянської топонімічної номінації. Частина урбанімів радянських часів досить гідно репрезентує обличчя міста. Зокрема, показовою є історія номінації вулиці *Культури*. Перша назва вулиці – *Барачна*, яку вона отримала через те, що на неї виходили лазаретні

бараки, – дисонувала із обличчям центру великого міста, тим більше що денотат на той час уже втратив актуальність. Тому, незважаючи на спробу повернути цю назву у післявоєнні роки, зрештою з 1958 р. це вулиця Культури. Подібні нейтральні, неідеологізовані, неангажовані назви є, мабуть, зразком урбанічної номінації.

Звернемося до складу назв, що довелося змінити. Переважно більшість з них складають урбоніми, утворені від прізвищ революційних та політичних діячів: вул. *Демченка, Доброхотова, Енгельса, Єлізарова, Ілліча, Карла Маркса, Кірова, Кіровська, Крупської, Леніна, Мельникова, Ногіна, Ольмінського, Урицького, Чубаря, Якіра; пров. Володарського, Гамарника, Дубового, Єлізарова, Ногіна, Свердлова; узвіз Пасіонарії, наб. Чапаєва, в'їзд Володарського, Чапаєва.*

Чимало серед урбонімів, що були наслідком заідеологізованого радянського минулого, і назв історичних подій: вул. *Бакінських Комісарів* (незважаючи на те, що вулиця названа на честь осіб, ця назва має узагальнений характер і відсилає до історичної події – розстрілу 26 революційних діячів), *Жовтневої революції, Червоножовтнева, пров. Жовтневий, Першої Маївки, Повстання; в'їзд Жовтневої революції.*

Також виокремлюються абстрактні й збірні поняття, що стали ідеологемами радянського політичного режиму: вул. *Червоних Старшин, Червоного Козацтва, Червонопрапорна; наб. Червоношкільна, пров. Червонопрапорний, шосе Комсомольське, узвіз Революції.*

Серед урбонімів географічного типу, що потребували перейменування, є утворення від назви міста, яке в ідеологічній міфотворчості радянських часів виступало як колиска всіх російських революцій, а отже, свого часу мало бути увічнене всіма можливими способами, зокрема, й у радянських топонімах: вул. *Ленінградська, в'їзд Ленінградський.*

До перейменувань належить и доволі унікальне явище – переосмислення тих назв, що вже існують, завдяки надаванню іншого змісту, відмінного від початкового. Яскравим прикладом цього є переформатування назви Спартаківського провулка. Хоча спочатку була ідея, досить слушна, назвати провулок на честь Свято-Покровського монастиря, що знаходиться поруч, зрештою графічно назва залишилася незмінною, проте набувши нового значення. Замість назви марксистської організації Німеччини «Союз Спартака» тепер зазначений провулок йменується на честь легендарного вождя повсталих рабів у Римській республіці, так само змінено денотат, покладений в основу назви вулиці Спартака. Подібне перейменування відбулося і з вулицею Іванова, яка зараз носить ім'я не більшовика Андрія Іванова, а професора Харківського університету, фізика Віктора Іванова.

Лише на перший погляд такі перейменування можуть здатися недоречністю. Насправді подібне явище відбиває складну специфіку проблеми зміни звичної, усталеної протягом багатьох десятиліть системи урбонімів. Доволі легко здійснювати саму номінацію, надаючи назви новоствореним топонімічним об'єктам. Звичайно, це не менш відповідальна справа. Але принаймні така назва займе свою чарунку, не входячи в конфронтацію зі світоглядно-ментальними особливостями сприйняття пересічного мешканця міста. У випадку ж реномінації, коли ця чарунка вже зайнята, зазначений процес є складнішим. Нові назви потребують певного часу, щоб повністю увійти в обіг, а до цього моменту в урбанімічній системі на побутовому рівні фактично функціонуватимуть паралельні назви – нова та стара, з поступовим зростанням частотності використання нового урбоніма й відповідним зменшенням вживання старого.

Особливої уваги заслуговує приклад реномінації однієї з центральних площ Харкова – майдану Павлівського, якому Рішенням Харківської міської ради № 1338/13 від 20.11.2013 р. [4] було повернуто історичну назву, що функціонувала з 30-х рр. XIX ст. до 25 січня 1919 р., коли даний топонімічний об'єкт був перейменований на площу Розі Люксембург, на честь відомої революціонерки. Але ця зміна в урбанімічній системі була певною мірою «підготовлена». Перейменуванню передувало відновлення функціонування ергоніма торговий будинок «Павлівський». Торгівельний центр з цією назвою було відкрито

наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років в будівлі колишнього Технікуму радянської торгівлі, зведеного на місці «Павлівського подвір'я», яке свого часу і дало цю історичну назву площі. Оскільки на момент перейменування 2013 р. цей урбонім вже функціонував у внутрішньоміському мовленнєвому просторі протягом більше десяти років, він став органічною складовою лексичної групи агоронімів Харкова і не викликав відторгнення у більшості його мешканців.

Також великим позитивним наслідком, хоч і побічним, реномінації годонімів, що ми розглядали, є усунення певних орфографічних помилок у назвах, що пояснюється калькуванням свого часу орфографічних особливостей цих урбонімів з російської мови. Адже у радянські часи багато назв ідеологічної семантики дорівнювалися до власних найменувань і, відповідно, писалися з великої літери, незалежно від того, скільки слів було у їхньому складі. До таких урбонімів належали, зокрема, назви вулиць Бакинських Комісарів, Першої Маївки, Червоних Старшин, Червоного Козацтва. Крім того, та частина урбонімів, що є поверненими дореволюційними історичними назвами, характеризується однокомпонентністю, отже, є зручнішими для використання мовцями.

Хоча на початку ХХІ ст. багато об'єктів, назви яких були свого часу покладені в основу номінації, втрачені, а тривалий період функціонування системи урбонімів, відірваної від культурно-історичних, світоглядних, етнічних засад мешканців міста, зумовлює певні складнощі у сприйнятті населенням тих змін, що відбуваються на топонімічній мапі Харкова, лише подальше дослідження й коригування урбонімічної системи дозволить створити унікальний культурний простір міста.

Література

1. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-viii>
2. Мамалига А. Актуальні проблеми міської топоніміки і публікації мас-медіа / А. Мамалига, Д. Данильчук [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2131>
3. Нерознак В. П., Горбаневский М. В. Советский «новояз» на географической карте: О штампах и стереотипах речевого мышления / В.П. Нерознак, М.В. Горбаневский. – М.: Знание, 1991. – 63 с.
4. Рішення Харківської міської ради від 20 листопада 2013 року № 1338/13 «Про перейменування майдану» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/630153>
5. Рішення Харківської міської ради від 20 листопада 2015 року № 20/15 «Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/644875>

УДК 94(477.54):[811.161.2'373.21

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-15

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ УРБАНОНІМАМИ
Й ІСТОРИЧНОЮ ПАМ'ЯТТЮ
(на матеріалах м. Харків)**

У статті за архівними, польовими матеріалами зроблено спробу простежити взаємозв'язок між історичною пам'яттю і неофіційним уживанням урбанонімів у мовленні містян. З'ясовано, як вибір певного топоніма пов'язано з самоідентифікацією людини. Наведено приклади топонімів, які влада вилучила із міської топонімії, але які містяни продовжують використовувати у мовленні. Зроблено висновок про чинники, що обумовлюють збереження у пам'яті міської спільноти офіційно скасованих топонімів.

Ключові слова: містяни, назва, топонім, самоідентифікація, урбанонім, Харків.

В статье на архивных, полевых материалах предпринята попытка отследить взаимосвязь между исторической памятью и неофициальным употреблением урбанонимов в речи горожан. Определено, каким образом выбор топонима связан с самоидентификацией человека. Приводятся примеры топонимов, изъятых властью из городской топонимии, которые горожане используют в устной речи. Автор делает вывод о причинах сохранения официально упразднённых топонимов в памяти городского сообщества

Ключевые слова: горожане, название, топоним, самоидентификация, урбаноним, Харьков.

In the article the basis of archival, field materials demonstrate the mutual relationship of historical memory and informal urbanonyms used in the speech of citizens. It is defined, how the concrete toponym is connected with the person's identification with himself. It is reported about the toponyms seized by the authorities from the toponymy of the city, which the townspeople continue to use in oral speech. The author makes a conclusion about the reasons for keeping officially abolished toponyms in the memory of the urban community.

Keywords: townspeople, name, toponym, self-identification, urbanonym, Kharkiv.

Об'єктом вивчення топоніміки як науки є топонім – загальна назва будь-якого окремого географічного об'єкта. У статті ми будемо послуговуватися термінами урбанонім – назва внутрішньоміських об'єктів, агоронім – назва майдану, годонім – назва вулиці, також їхніми синонімами – топонім або просто назва. Топоніми й антропоніми – явище насамперед суспільне, оскільки з'являються вони як результат номінації, що здійснюють люди, адже вони хочуть жити серед власних назв, співзвучних сучасній епосі. У 1960-х рр. В. А. Никонов, розмірковуючи про шляхи топонімічного дослідження, зазначав, що навіть коли назви вказують на ознаки об'єкта, то відбір цих ознак зумовлений тільки інтересами суспільства.

Проблема взаємозв'язків міської топонімії й історичної пам'яті ще не була предметом окремого наукового вивчення. Серед регіональних досліджень істориків і краєзнавців є присвячені історії Харкова, що неможлива без урбанонімів: Д. Багалій і Д. Міллер «Історія міста Харкова за 250 років його існування», О. Лейбфрейд і Ю. Полякова «Від фортеці до столиці», О. Ярмиш, С. Посохов й інші «Історія міста Харкова ХХ ст.». Спеціальних мовознавчих опрацювань з мікротопонімії обмаль. Мікротопонімію Слобожанського регіону розглядала А. Свашенко, певні напрацювання щодо урбанонімів Харкова представлено у

статтях Л. Удовенко.

Підходи до вивчення історичної пам'яті започатковано у працях Г. Гегеля, Ч. Дарвіна, О. Конта, К. Маркса, Г. Спенсера. У 1920-х рр. до проблеми вивчення механізмів соціальної пам'яті першим звернувся Моріс Гальбвакс (M. Halbwachs) у праці «Соціальні межі пам'яті», що вийшла друком тільки 2007 року в перекладі з французької російською мовою [8]. 2004 р. вітчизняний читач отримав україномовне видання П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають» [4]. Продовженням дослідження М. Гальбвакса стали праці Френсис Єйтс і П'єра Нора, що на сьогодні недоступні українськомовному читачеві. В Україні проблемами історичної пам'яті займаються О. Бойко, Ю. Зерній, В. Жадько, О. Фостачук. На сьогодні важливим залишається залучення до наукового обігу нового фактологічного матеріалу з метою всебічного осмислення й опрацювання заявленої проблеми.

Основою для написання статті є архівні й польові матеріали, зібрані наприкінці 1960-х – у першій половині 1970-х рр. і 1990-х рр.

Мета статті – визначити особливості взаємозв'язку між існуванням урбанонімів у побутовому мовленні містян і виявами історичної пам'яті.

Однією з найважливіших проблем топоніміки є тривалість уживання певного топоніма, що прямо пов'язано з історичною пам'яттю. В урбанонімах легко простежити свідомий процес номінації, що має чітку соціальну спрямованість. У сучасних містах цей процес цілком перетворено на процес *надавання* (розрядка наша. – Л.У.) назви із суворою офіційною регламентацією.

Історія будь-якого великого міста свідчить про те, що більшість урбанонімів зазнавала перейменування. За різних умов цей процес може бути як природним, так і примусовим. Поширеною є думка, що до всього нового люди звикають важко, тому вони деякий час продовжують уживати назву, до якої звикли, а згодом уже послідовно користуються неотопонімом. Побутове мовлення мешканців Харкова свідчить, що не всім урбанонімам, що зазнали перейменування, судилося забуття, окремі з них містяни продовжують активно вживати довгий час.

Актуальним на сьогодні є питання про те, як реально люди оцінюють ті чи інші топонімічні факти, який вплив здійснюють вияви історичної пам'яті на неофіційне мовленнєве повсякдення містян. Основна функція історичної пам'яті – передання відомостей про минуле, усвідомлене знання про яке стає основою самоідентифікації. Про це свідчить неоднакове ставлення містян до внутрішньоміських об'єктів, чії назви не мають яскраво вираженого соціально-політичного спрямування і до внутрішньоміських об'єктів, чії назви було утворено внаслідок політичних маніпуляцій влади.

Приміром, годонім *Валківська* до першого офіційного перейменування проіснував майже 100 років. Після рішень XX з'їзду КПРС, коли в суспільне життя влада повертала імена репресованих у 1930-ті рр. діячів компартії і комсомолу, вулиці надали нову меморіальну назву-присвяту *Дмитра Клапцова*. Із набуттям чинності Закону України «Про засудження комуністичного та націоналістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» її перейменували на честь *Петра Болбочана*. Слід пам'ятати, що в мовленні топоніми *вул. Дмитра Клапцова*, *вул. Петра Болбочана* вживають без номенклатурного терміна «вулиця» і без антропонімів *Дмитро*, *Петро*. Вислів «на Клапцова», як правило, уживали поштарі, комунальники, представники сил швидкого реагування і немісцеві. Антропонім, що слугує основою топоніма, має бути зрозумілим пересічному містянинові, милозвучним і водночас інформативним, інакше це призведе до переосмислення або заперечення назви. Кількість перейменувань годоніма *Валківська* не вплинула на його функціонування в мовленні корінних холодногірців покоління 1950–60-х рр. і представників старших поколінь, які досі вживають саме його як засіб самоідентифікації. У смт Високий Харківського району Харківської області респондент розповідала таке: «*Як кажуть Валківська, так згадую дочку, що заміж у місто вийшла, а чоловік у неї холодногорець, от він тільки Валковська, Валковська – і все. Я приїхала до міста*

– не знайду, а люди підказали. Потім уже питаю, чого ж так кажуть, її ж нема, а він відповідає, то для ісполкому нема, а для нас є» [9, Польові матеріали 1972–1975 рр. Записано у смт Високий Харківського р-ну Харківської обл. від Кудрі Феодори Федорівни, 1898 р.н.]. У коментарях в Інтернеті мешканці Харкова висловлюють надію, що врешті-решт вулиця стане офіційно *Валківською*. Тривалість уживання годоніма *Валківська* можна пояснити суто топонімічними чинниками: *вулиця Валківська* отримала назву від топоніма *містечко Валки*, по дорозі з якого в Харків виникла ця вулиця, яка зі зміною міських кордонів опинившись у межах міста. Самоідентифікацію містяни здійснюють також похідними іменниками, утвореними від назв історичних районів міста: *Журавлівка – журавлівці, Холодна Гора – холодногірці, Лиса Гора – лисогірці, Центр – центрові* й інші.

У мовленні мешканців Харкова є синонімічна пара антропонімів, твірну основу яких складає топонім: *харківці – харків'яни*, перший активно вживали в періодиці XIX ст. Корінні мешканці Харкова користувалися ним для самоідентифікації, кажучи: «Ми з віку-правіку харківці (черкаси, козаки)» [9, спогади Л. Пушкарьової]. *Харківці* – давня форма назви мешканців Харкова (у газетах Російської імперії «харьковцы»), а форма *харків'яни* – пізніше утворення. Наведений наратив констатує проблему, зумовлену процесом самоідентифікації містян, яким найважливіше було відчувати себе корінними мешканцями Харкова, а потім уже – нащадками українців і вільних людей, чия етнічну назву XVII–XVIII ст. харківці добре пам'ятали. На початку 2000-х рр. в нашому університеті відбувся захід анкетування студентів, серед питань якого було питання «Ким ти є?», а також декілька варіантів відповідей і графа «інше», якщо із запропонованими варіантами опитувані не погоджувалися. У деяких анкетах варіант «харків'янин» студенти проігнорували, натомість у графі «інше» записали по-російськи «харьковец».

Історична пам'ять не позбавлена парадоксів. Скажімо, сусідню з *Валківською* вулицю перейменовували не менше, але жодну з дорадянських назв холодногірці не згадували і не вживали, активно послуговуючись меморіальною назвою-присвятою *вул. Скорохода*, наданої на честь більшовика Олексія *Скорохода*. Правда, люди були переконані, що ця назва походить від взуттєвої фабрики «Скороход» [9, спогади В. Бичка, І. Івченка], можливо, саме в цьому слід шукати популярність уживання назви – *вулиця Скорохода*. Ланцюжок перейменувань внутрішньоміського об'єкта був такий: *вул. Лелюківська, вул. Териховська, вул. Залютинська, вул. Скорохода*, а в ході декомунізації вулиці повернули, на думку топонімічної комісії, «первісну» історичну назву – *Териховська*, про що ми писали в попередніх публікаціях [6, с. 73]. Формальне ставлення влади до процесу перейменування бентежить як науковців, так й активістів і пересічних містян, які не байдужо ставляться до питань культури. За словами проф. Г. О. Винокура, питання про топоніми, зокрема урбаноніми, безпосередньо належить до загальної проблеми культури мови, є її найактуальнішим питанням, бо «назви вулиць, міст, все це має бути науковим, розробленим на основі загальної культури мови» [1, с. 110]. Але й культура мови не є запорукою збереження в мовленнєвому обігу того чи іншого топоніма. Існують, зокрема, практичні вимоги. У топонімії сучасного Харкова є *вулиця Залютинська* й однойменні провулки і в'їзд, що виникли на хуторі *Залютине*, а зі зміною міських кордонів стали вулицями міста. Тому серед декількох сотень перейменувань 1936 р. перейменування *вулиці Залютинської* (колишньої *Лелюківської*, згодом – *Териховської*) було необхідним, адже скасовувало однакові назви.

В історії Харкова існували три топоніми, які було названо на честь Сергія Олександровича Кокоскіна (1796–1861) Харківського, Полтавського й Чернігівського генерал-губернатора. Якщо чітко не дотримуватися хронології подій, то перший топонім – *Сергіївський майдан* (за звичаєм харківці вживають і вживали номенклатурний термін «площа»), другий – *вулиця Кокоскінська*, третій топонім проіснував короткий час від одного засідання Міської думи до наступного (мова про це – нижче по тексту). Агоронім *Сергіївська площа* (попередня назва *Базарна* або *Лопанський базар*) було утворено від назви *Сергіївського* торговельного ряду, на будівництво якого в 1850-х роках губернатор підписав

дозвіл. Назву утворено шляхом поширення назви торговельного ряду на весь простір майдану. Рішення Міської думи про перейменування *Лопанського базару* в *Сергіївський майдан* ми не знайшли в архівних матеріалах, тому припускаємо, що, вірогідно, спочатку цю назву містяни вживали в усному мовленні, а вже згодом вона потрапила до офіційних документів. До святкування 15-річчя жовтневої революції 1917 р. *Сергіївській* площі було надано назву *Пролетарська*. Інтерес становить те, що в пам'яті міської спільноти назва *Сергіївська площа* зберігалася протягом щонайменше 50 років із високою частотою вживання в мовленні. Спеціальних або вибіркового статистичних досліджень ми не проводили, але, за нашими спостереженнями, цю назву винятково вживали ті містяни, чиє дитинство припало на 1890-ті роки. Люди були впевнені, що майдан названо на ім'я Сергія Радонезького (Радонізького) – одного з найбільш шанованих святих в Російській імперії [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової]. Унаслідок виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націоналістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» майдану офіційно повернули одну з історичних назв – *Сергіївський* (2016).

На вибір мешканців яким топонімом користуватися «старим» чи «новим» впливають мовні й позамовні чинники. 1894 року *вулицю Малу Сумську* перейменували в *Кокошкінську*. До 100-річчя від дня народження Миколи Васильовича Гоголя *вул. Кокошкінську* перейменували в *Гоголівську*. Містяни відразу сприйняли нову назву, адже ініціатива перейменування належала громадськості, і вживали переважно саме цю назву, навіть ігноруючи відредаговану в радянській час форму *вулиця Гоголя*, не тільки в мовленні, а й у листуванні до середини 1970-х рр., підписуючи конверти: Харків-57, вул. Гоголівська, 13, кв. 20. Щоправда, адресу писали тоді по-російськи [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової].

Топонім *вулиця Німецька*, перейменованій 1899 р. до 100-річчя від дня народження Олександра Сергійовича Пушкіна у *вулицю Пушкінська*, за спогадами містян, у живому мовленні згодом не вживався, а якщо і вживався, то з іронічним відтінком [9, спогади О. Антонович]. Для обох вулиць існує просторова прив'язка – сквер із пам'ятниками Миколі Гоголю й Олександрові Пушкіну, але, на нашу думку, на вибір назви передусім вплинула ініціатива харківської громадськості. О. Суперанській належить спостереження, що назви на імена і прізвища діячів літератури і мистецтва, які надано символічно, на честь, а не за місцем мешкання для XIX ст. – велика рідкість. Топонімія Харкова кінця XIX – початку XX ст. свідчить про те, що в місті подібні назви не були винятком. Найпродуктивніший спосіб топонімів Харкова за часів Російської імперії – морфологічний, зокрема суфіксація. Унаслідок чого основним структурним типом антропонімних назв харківських вулиць XIX – початку XX ст. були урбаноніми-прикметники, серед яких нерідкістю були назви меморіального характеру на відміну від інших міст Російської імперії: *вул. Гоголівська*, *вул. Костомарівська*, *вул. Котляревська*, *вул. Лермонтовська*, *вул. Пушкінська*, *вул. Чайковська*. Створення пам'ятників О. С. Пушкіну і М. В. Гоголю здійснили в основному за кошти, що зібрала прогресивна громадськість міста, тому зовсім не дивно, що обидва урбаноніми відразу увійшли в мовленнєвий обіг, а форма – *вулиця Гоголівська* – на довгі роки збереглася в пам'яті містян, адже її залюбки переказували учасники подій [9, спогади О. Антонович]. Отже, найуживанішим у назвах тогочасного Харкова був суфікс -ськ-, що виявляє власне топонімічні відношення: назви вулиці до особи (*Гоголівська вул.*, *Пушкінська вул.*, *Котляревська вул.*), які слугували твірними основами для утворення годонімів. Мешканці Харкова не тільки не вживали в мовленні відредагованих назв *вул. Гоголя*, *вул. Котляревського*, а й меморіальну назву-присвяту радянських часів *вул. Ольмінського* заміняли формою *Ольмінська*. Приміром, «...де ти живеш? На Ольмінській, у 20-му номері» [9, спогади Л. Пушкарьової].

У понятті «міський простір» поєднуються як фізичні, так й уявні ознаки. Три харківські майдани *Сергіївський* – *Павлівський* – *Миколаївський*, що є просторовим продовженням один

одного, наочно ілюструють це поняття. Не зупиняючись на історії їхнього виникнення, підкреслимо, що майдани не тільки неодноразово офіційно перейменовували, а й їхні назви згодом у середовищі містян зазнавали переосмислення. Як ми вже вище зазначали в тексті, на початку ХХ ст. топонім *Сергіївський майдан* у повсякденні люди асоціювали з ім'ям Сергія Радонезького. Також на цей час більшість містян пов'язувала походження топоніма *Павлівський майдан* з іменем апостола Павла [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової]. Стійкість деяких «старих» назв майданів у мовленні харків'ян, незважаючи на офіційні перейменування, вражає. У 1990-ті рр. автор записав випадковий курйозний вислів одного з містян: «*Павлівська площа – це та, що розташована впритул до площі Радянської України*» [9]. *Павлівський майдан* офіційно позбувся своєї радянської назви – *майдан Рози Люксембург* – 20 листопада 2013 р. Містяни схвалили офіційне повернення майдану історичної назви *Павлівський*, хоч і дорікали, що в незалежній Україні міська влада повільно позбавляється від радянської топонімічної спадщини, марнуючи час протягом понад двадцяти років [7 канал 21.11.2013, Харківські новини; ОТБ 23.11.2013].

У неформальному спілкуванні містяни переважно вживали назви *Сергіївський майдан* і *Павлівський майдан* до офіційного повернення внутрішньоміським об'єктам їхніх історичних назв. Усі три агороніми *Сергіївський*, *Павлівський*, *Миколаївський* утворено за такою моделлю, похідною твірною основою якої є антропонім: *Сергій* – ім'я губернатора Кокошкіна, *Павлів* – прізвище купця, *Микола* – ім'я святого *Миколи Мирлікійського*. Пересічні мешканці Харкова переосмислили топоніми з точністю до навпаки: назви першого і другого майданів ототожнювали з релігійними постатями, останній – зі світською. З початком Першої світової війни серед населення Харкова ширилися чутки, що назву *Миколаївський майдан* отримав на честь царя Миколи II [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової]. На нашу думку, це могло бути тимчасовим виявом державного патріотизму. Видимий образ майдану пов'язано із собором Святого Миколи (церква Миколи Чудотворця 1896–1930), що проіснував понад десятиріччя довше за однойменну назву майдану. Цей майданхронологічно мав кілька назв: *Ярмарковий* (друга половина XVII–XIX ст.), *Миколаївський* (до 1919 р.), *Тевелева* (до 1975 р.), *Радянської України* (до 1996 р.) і сучасну назву *Майдан Конституції* (від 1996 р.). На відміну від топонімів *Сергіївська* і *Павлівська площі* агоронім *Миколаївська площа* після перейменування вживали відносно рідко, а поширилася серед містян офіційна назва *площа Тевелева*. Чому пересічні містяни всіляко оминали «незручну» назву *Миколаївська площа* на сьогодні однозначної відповіді ми не маємо. Можливо, людям подобалося звучання топоніма *площа Тевелева*, а можливо, у повсякденні 1919–1920 рр. уже вкорінювався страх влади, поступово формуючи таке суспільство, просякнуте страхом, що існувало в тоталітарні часи. Старожили вибір містян на користь назви *майдан Тевелева* пояснювали тим, що 1930 року собор *Святого Миколая* було знесено і назва втратила свою актуальність [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової]. На нашу думку, таке ствердження не полишено упередженості й необ'єктивності, його заперечують аналогічні факти вживання в неформальному повсякденному спілкуванні офіційно скасованих назв, прикладом чого може бути вживання годоніма *Каплунівська*.

Назва *вулиці Каплунівської* походить від військової церкви Різдва Богородиці на ім'я *Каплунівської* ікони Божої Матері, яку містяни у мовленні коротко називали *Каплунівська* (у тогочасній вимові мешканців Харкова *Каплуновская*). Форму «*Каплунівська*» згодом використовували і для назви храмів, побудованих тут у різні часи, і для майдану, і для вулиці з провулком, які, зберігаючи цю назву, змінювали номенклатурні терміни (провулок і вулиця). У 1930-х рр. обидва Каплунівських храми було знесено, а напередодні святкування 19-ої річниці жовтневої революції 1917 року *вул. Каплунівську* влада перейменувала в *Червонопрапорну*. Але в мовленні щонайменше двох поколінь (дітей, яким на час перейменування було 8–10 років і їхніх батьків) уживалася назва *вулиця Каплунівська*. Як бачимо, прив'язка до культової споруди не впливає на пам'ять містян і на частоту вживання в мовленні старі назви. У красназавчих нарисах, доступних більшості харків'ян, назва

Каплунівська вулиця з об'єктивних причин згадувалася побічно [3, с. 177, 178]. Отже, збереження в пам'яті міської спільноти назви *Каплунівська* й уживання її в повсякденному мовленні мешканців Харкова належної підтримки не мало і не могло мати. У 1980-х рр. частота вживання топоніма *Каплунівська* в мовленні пересічних містян зменшилась. Топонім *Каплунівська* вживали з метою самоідентифікації переважно «центрові» – мешканці Нагірного району, яким на цей час було трохи за 40 років і які знали про цей топонім зі спогадів рідних, а також люди старшого покоління. У ході декомунізації вул. Червонопрапорну перейменували у вул. *Мистецтв*, а пров. *Червонопрапорному* повернули історичну назву *Каплунівський*.

Отже, містяни свідомо вживають у повсякденному мовленні топоніми, які скасувала влада, по-перше, як засіб самоідентифікації; по-друге, як назву, створену внаслідок переосмислення прикметної риси, що вказує на значимість топоніма на відміну від офіційної назви. Якнайдовше у спогадах і переказах збережено ті давні урбаноніми, які назвали люди, а тільки згодом затвердила влада, ігноруючи подальші перейменування цих об'єктів, які вона здійснювала. Неотопоніми містяни вживають відразу в повсякденному мовленні за умови, що перейменування відбулося з ініціативи власників землі, громадськості, на честь найвидатніших представників народу, або коли в назві ці умови поєднуються.

Пояснити збереження старого топоніма в мовленні містян тільки мовними причинами неможливо, як і вибір уживання на користь неотопоніма. Просторова прив'язка урбаноніма, хоча і є його прикметною ознакою, не гарантує тривалості його існування в пам'яті людей за умови перейменування. Просторова (територіальна) прив'язка топоніма є обов'язковою у разі потреби людини ототожнювати саму себе з етнічною або суспільною спільнотою чи її частиною. У споминах і переказах про минуле свідків і учасників подій обов'язковим елементом майже завжди є топонім – своєрідна мовна ознака простору і часу. Такі явища, як переосмислення топоніма і народна етимологія вказують на втрату топонімом його найприкметнішої риси, на неважливість її для прийдешніх поколінь. Тому дослідження кожного топоніма передбачає комплексний підхід з урахуванням мовних, історичних, соціально-культурних, суспільних, психологічних аспектів. Подальше дослідження в цьому напрямку сприятиме всебічному вирішенню вказаної проблеми.

Література

1. Винокур Г. О. Культура языка / Г. О. Винокур // Печать и революция. – М. : б. и., 1923. – С. 110.
2. Горак Г. Пам'ять історична // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. для студ. вузів / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2002. – С. 281.
3. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Х. : Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. илл.
4. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
5. Мінк Ж. Політика пам'яті // Політична енциклопедія [редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.]. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С. 570.
6. Удовенко Л. О. Меморіальні назви на мапі Харкова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2016. – Вип. 22. – С. 68-74.
7. Феномен прошлого / отв. ред. И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 476 с.
8. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / [Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина]. – М. : Новое издательство, 2007. – 379 с.
9. Особистий архів Л. О. Удовенко

УДК 929.6:378.4(477.54)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-16

Є. С. Рачков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ПРОЦЕСИ САМОРЕФЛЕКСІЇ ТА САМОРЕПРЕЗЕНТАЦІЇ
УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ
(НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ)**

Статтю присвячено кризі університетської ідентичності в Україні на сучасному етапі. Здебільшого проблему вивчено на прикладі Харківського університету. Особливу увагу приділено символічним проявам «викликів», які постали перед університетом наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Знакове середовище університету розглянуто як показник стану ідентичності університетської спільноти. Простежено кореляційний зв'язок між особливостями формування та функціонування символіки університету та станом університетської корпоративної свідомості.

Ключові слова: університетська ідентичність, знакове середовище, криза університетів, Харківський університет.

Статья посвящена кризису университетской идентичности в Украине на современном этапе. Главным образом проблема изучается на примере Харьковского университета. Особое внимание уделяется символическим проявлениям «вызовов», которые возникли перед университетом в конце ХХ – начале ХХІ ст. Знаковая среда университета рассматривается как показатель состояния идентичности университетского сообщества. Прослеживается корреляция между особенностями формирования и функционирования символики университета и состоянием университетского корпоративного сознания.

Ключевые слова: университетская идентичность, знаковая среда, кризис университетов, Харьковский университет.

The paper investigates the university identity crisis in Ukraine during the modern period by the example of Kharkiv University. Special attention is given to symbolic manifestations of “challenges” which the university have been faced with during the late 20th – early 21st century. For this purpose, the sign environment of the university is considered as an indicator of the university community identity. We investigate also the way the peculiarities of formation and functioning of university symbols are correlated to a state of the university corporate consciousness.

Key words: university identity, sign environment, university crisis, Kharkiv University.

Сучасне становище університету як такого часто характеризують словами «криза» та «занепад» [2; 4; 18; 19]. Проблемі кризи інституціональної та соціокультурної складових університетської ідентичності присвячено низку праць, переважна більшість яких містить майже неприховані апокаліптичні настрої щодо стану та перспектив університету як суспільного інституту [4; 18; 23; 24]. Попри те, що апокаліптична версія є дискусійною [2; 19], становище університету в контексті інституційних трансформацій сучасного суспільства часто визначають як перехід «з руїн у кризу» [19].

Сучасне кризове становище університетів в Україні неможливо визначити без урахування низки чинників. Насамперед ідеться про крах радянської системи та неоліберальний поворот, намагання будувати національну систему освіти, запровадження принципів Болонської реформи [5, с. 5]. Загалом у новітній період кризове становище

університетів відзначається «перманентністю» [4] та може бути визначене за допомогою таких ознак: комерціалізація, масовізація, бюрократизація та історична легітимація [2; 4]. Дослідники, як правило, поєднують ці ознаки в цілісний імпліцитний комплекс «викликів», які постали перед університетом як таким. Для кожного з них притаманні відповідні символічні прояви [17, с. 169].

Мабуть, однією з найчастіше згадуваних ознак сучасного університету, зокрема й в Україні, є комерціалізація. Найбільш загально комерціалізація може бути визначена як повне підпорядкування функціонування університету принципам корисності [4]. Університет, залишаючись частиною системи символічного виробництва, більшою або меншою мірою економізується [2, с. 34]. Для того, щоб «підтвердити» свою корисність та заявити про себе на ринку освітніх послуг, він, зокрема, змушений у відповідний спосіб символічно позначати себе. Для цього використовують різноманітну символіку, форма та зміст якої визначені контекстом існування, історією, локальними та загальнодержавними процесами [17, с. 169]. Наприклад, із середини 1990-х рр. у багатьох університетах в Україні, зокрема й Харківському, була затверджена офіційна емблема навчального закладу, а також інша символіка (гімн та прапор університету тощо) [15]. Текст і музику гімну Харківського університету було затверджено на засіданні Вченої ради (під час підготовки до святкування 200-річного ювілею навчального закладу) 14 листопада 2003 р., а герб університету – 27 травня 2004 р. Автором концепції герба став ректор університету В. С. Бакіров. Герб університету має форму геральдичного щита французької форми синього кольору, у центрі якого розміщена золота літера «У». Форму літери взято з «Української абетки» художника Г. І. Нарбута¹. Щит обрамлений золотим вінком із лаврових і дубових гілок (міжнародними символами слави та доблесті відповідно [11]). Над щитом розміщено дату заснування університету – «1804». Нижче міститься девіз «COGNOCERE, DOCERE, ERUDIRE» (з лат. «Пізнавати, навчати, просвіщати») [9, с. 294; 16, с. 108-109].

Слід відзначити, що набуття університетом рис економічної корпорації є не лише наслідком невпинної комерціалізації вищої освіти, але й результатом зменшення його підтримки з боку держави. На сучасному етапі значення держави як своєрідної противаги інтенціям вільного ринку поступово зменшується [4]. Створення привабливого візуального образу університетів в умовах комерціалізації університетської освіти та загострення конкурентної боротьби за абітурієнтів стало базовою необхідністю для університетів в Україні. З кожним роком університети витрачають усе більше зусиль на розширення спектру використовуваних символів та емблем і диверсифікацію шляхів їх репрезентації. Особливе місце в знаковому середовищі навчальних закладів посідає корпоративна університетська символіка (вона є унікальною в кожному університеті або такою, що її університетська спільнота визнає за унікальну) [17, с. 170].

Корпоративна символіка Харківського університету є атрибутом різноманітних практик саморепрезентації навчального закладу – церемоній посвяти в студенти, випуску з університету, ювілеїв та інших ритуальних практик [16]. Серед корпоративної символіки університету особливе місце належить його статусним відзнакам (університетським нагородам, ректорським інсигніям та академічному одягу). Наприклад, у рамках підготовки до 200-річчя Харківського університету було створено цілісну систему університетських нагород, у якій є знаки «Заслужений професор» та «Почесний доктор університету», «Медаль імені В. Н. Каразіна», медаль найкращого випускника та нагрудний знак випускників університету [6].

Знакове середовище університету має властивість доволі точно відображати трансформації, які відбуваються зі свідомістю університетської спільноти. Одним з прикладів є складність запровадження на сучасному етапі у деяких університетах України

¹ Як відомо, літера «У» не увійшла до «Української абетки» Г. І. Нарбута, яка так і не була завершена. Проте антикву великої літери «У» можна побачити на обкладинці цієї книги.

ректорських символів гідності (зокрема, ректорського ланцюга та берла). Наприклад, ідея створення ректорського ланцюга у Харківському університеті обговорювалася ще під час підготовки до святкування 200-річного ювілею навчального закладу. Розроблення проекту ланцюга здійснювалася одночасно з розробленням інших університетських знаків та медалей у 2010-х рр. Основним зображенням відомих нам чотирьох проектів ректорської відзнаки є герб Харківського університету [13]. Слід відзначити, що ректорський ланцюг так і не було створено. Очевидно, причина полягає у невідповідності цієї відзнаки традиціям університету [16, с. 139].

Більшість університетських урочистих заходів у Харківському університеті передбачає використання академічного одягу (мантій і «сорбоннок»). Становлення системи академічного одягу в університеті відбувалося переважно на початку 2000-х рр. і засвідчило пошук університетською спільнотою нових корпоративних символічних форм [16, с. 137-138]. Попри відсутність попередньої практики використання мантий і «сорбоннок», вони доволі швидко отримали значне поширення. Слід відзначити, що культура використання академічного одягу в Україні та країнах Західної Європи має низку принципових відмінностей. Наприклад, у Харківському університеті немає повсякденних мантий, а парадні мантиї одягають доволі рідко: лише кілька разів на рік (для керівництва університету та структурних підрозділів), один раз для випускників (магістрів) та один раз для почесних професорів [15, с. 336-337]. Загалом студенти університету позитивно сприймають одягання мантий [3], оскільки академічний одяг дозволяє їм більш яскраво зафіксувати здобуття нового статусу. Крім того, академічний одяг є вдалим способом популяризації університетської освіти, а факт його використання – інформаційним приводом для регіональних та загальнодержавних засобів масової інформації [16, с. 186-187].

Щороку відбувається урочиста хода випускників Харківського університету, одягнених у мантиї, від головного корпусу університету до Харківського національного академічного театру опери та балету імені М. В. Лисенка. Традицію урочистої ходи було започатковано 2002 р. [22, с. 35], а з 2010 р. перед святковим концертом відбувається нагородження найкращих студентів університету спеціальними медалями [14, с. 291]. Попри те, що традиція урочистої ходи університетів центральною частиною міста є запозиченою та має західноєвропейське коріння, сьогодні університетська спільнота сприймає її як традиційну й невіддільну від вітчизняної університетської культури [21].

Іншим проявом кризи університету на сучасному етапі називають масовий характер вищої школи. В Україні масовізація та пов'язана з нею комерціалізація університетської освіти спричинили справжню боротьбу за лідерство на регіональному освітньому просторі серед вищих навчальних закладів. Принциповим питанням стало «класичне» походження університетів та пов'язані з цим матеріальні та символічні преференції. Категорія «класичний університет» отримала значення символічного капіталу та перетворилася на певний еталон, який засвідчував «справжність» університету та гарантував високий науково-освітній рівень закладу [16, с. 148-149]. Не дивно, що керівництво Харківського університету обрало такий девіз для навчального закладу: «KARAZIN UNIVERSITY: CLASSICS AHEAD OF TIME» (з англ. «Каразинський університет: класика, що випереджає час»). Крім того, важливою подією для університету у контексті конкурентної боротьби на освітньому просторі стало надання йому статусу «національного» та присвоєння імені його засновника В. Н. Каразіна в 1999 р. [20]. Ця подія позитивно вплинула на формування корпоративної свідомості університетської спільноти та знакове середовище навчального закладу [3].

Прагнучи підкріпити свої претензії на «класичність» (інакше кажучи «універсальність»), Харківський університет використовує різноманітні візуальні засоби [8, с. 124]. Наприклад, протягом 1990–2010-х рр. відбувається процес конструювання системи символів та емблем навчального закладу, зокрема, завдяки збільшенню чисельності та диверсифікації символіки структурних підрозділів університету (факультетів, кафедр,

бібліотек, музеїв та ін.) [17, с. 172]. Якщо поява офіційного герба університету спровокувала створення прапора та штандарта навчального закладу, то затвердження емблем факультетів стало важливим чинником на шляху створення системи факультетських штандартів на початку 2000-х рр. Сьогодні штандарти факультетів є одним із найбільш важливих атрибутів різноманітних університетських заходів, які відбуваються як у середині університету, так і за його межами [16, с. 132].

Урізноманітнення символіки також позначилося на її використанні в елементах екстер'єру та інтер'єру Харківського університету. Одним із найбільш помітних символічних проявів, який можна побачити при вході до головної будівлі Харківського університету, є напис на фронтоні «Університет». Використання саме такого напису є доволі символічним, оскільки відображає специфіку процесів саморефлексії та саморепрезентації університетської спільноти. Харківський університет претендує на символічне право бути єдиним «справжнім» (у значенні «класичний») університетом серед багатьох інших вищих навчальних закладів міста. У такий спосіб він намагається відстоювати своє історичне право на лідерство у регіональному освітньому просторі, захищати себе в умовах усе більшої конкуренції на ринку освітніх послуг [8, с. 124-125].

Характерним оздобленням екстер'єру будівель Харківського університету також є різноманітні пам'ятні дошки, присвячені видатним ученим, які працювали в університеті, та важливим подіям, пов'язаним із навчальним закладом [16, с. 129]. Різноманітними символічними формами сповнені й інтер'єри будівель університету, насамперед вестибюль головного корпусу. Крім того, емблеми університету та його структурних підрозділів можна побачити на численних стендах біля деканатів, в іменних аудиторіях. У такому разі емблеми позначають межі університетського простору та виконують номінативну роль. Разом із традицією створення іменних аудиторій останнім часом усе більш популярними стають проекти, спрямовані на відтворення університетського простору попередніх часів. Наприклад, 2015 р. у читальній залі історичної будівлі Центральної наукової бібліотеки Харківського університету було встановлено 13 табличок з іменами видатних вихованців і професорів навчального закладу. Звичайно, серед «місць» колективної пам'яті університетської спільноти особливе місце належить музею історії начального закладу, який виконує важливу роль у процесі конструювання цієї колективної пам'яті та практиках саморепрезентації університету [16, с. 130].

Окремі прояви сучасної кризи університету (зокрема, процес його поступової бюрократизації) відображаються не так в університетській символіці, як у стратегії й тактиці її створення та подальшого використання. Перебуваючи в умовах гострої конкурентної боротьби, університети в Україні з кожним роком витрачають усе більше зусиль на популяризацію університетської освіти, збільшують кількість і різноманітність рекламної інформації, диверсифікують шляхи її поширення. Вони провадять цілеспрямовану та планомірну політику брендингу, особливе місце в якій посідає символіка та символічні практики [16, с. 150].

Загалом можна виділити кілька напрямів брендингу, пов'язаних з університетською символікою. Насамперед це модернізація наявних і розроблення нових, дещо змінених та осучаснених, символів та емблем протягом 1990–2010-х рр., а також розширення спектру промоматеріалів з університетською символікою. Ще одним напрямом брендингу університетів є використання їхньої символіки як об'єкта інтелектуальної власності. Часто використання корпоративних символів та емблем регламентовано певними правилами та вимогами, які віддалено нагадують положення «брендбуку» [17, с. 174-175]. Відсутність останнього в Харківському університеті частково компенсовано прагненням бути впізнаваним на ринку освітніх послуг, а отже, дотримуватися корпоративного стилю й загальноновживаних університетських символів та емблем.

Чинником кризи університетської освіти в Україні також є проблема історичної легітимації університетів на сході Європи [17, с. 175-176]. Одним із прикладів подолання

такої проблеми у Харківському університеті стали дискусії, що виникли під час підготовки до 200-річчя університету, стосовно дати створення навчального закладу [1]. За традицією, Харківський університет святкував свій день народження 17 (29) січня. Як дату заснування навчального закладу майже в усіх енциклопедіях і довідниках зазначено 1805 р. Разом із тим 5 (17) листопада 1804 р. було підписано Утверджувальну грамоту університету, а вперше в юридичному документі навчальний заклад згадано ще 1803 р. [10, с. 146]. Після нетривалої дискусії, яка не вийшла за межі незначного кола осіб, було вирішено вважати датою заснування Харківського університету 1804 р. Зокрема, у програмі підготовки основних заходів, присвячених 200-річчю навчального закладу, було поставлено питання про «внесення 17 листопада 2004 р. до переліку пам'ятних дат ЮНЕСКО» [12]. 1804 р. став елементом офіційної університетської символіки, зокрема герба університету. Втім, збереглося і традиційне святкування Дня урочистого відкриття університету 29 січня [10, с. 146]. Зокрема, у наказі «Про створення Загальноуніверситетського організаційного комітету з підготовки до святкування 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» зазначено дві дати святкування [7].

Сутність проблеми історичної легітимації також полягає у ступені соціокультурної та історико-культурної укоріненості східноєвропейських університетів і «наслідування» західноєвропейської університетської традиції. Показовим прикладом цього є активне використання університетами в сучасній Україні різноманітних символічних форм, переважна більшість яких є запозиченою та привнесеною у вітчизняну університетську культуру. Типові для сучасного етапу зразки корпоративної символіки університетів, як правило, являють собою синтез вітчизняних і західноєвропейських традицій. Прикладом впливів європейської університетської традиції може слугувати використання університетами академічного одягу (мантій і «сорбоннок»), штандартів (хоругв), виготовлення ректорських відзнак (берл та нагрудних ланцюгів) тощо. Для більшості університетів України використовувані на сучасному етапі форми символіки є новими. Слід відзначити, що ставлення університетських спільнот до цих «нововведень» не є однозначним. Якщо одна частина університетів виступає категорично проти таких запозичень, то інша, навпаки, констатує необхідність «поглиблення університетської традиції», що, зокрема, вбачає у ще більшому розширенні спектра символічних запозичень [3].

Проблема історичної легітимації університетів України стає більш зрозумілою, якщо на неї подивитися крізь призму комемораційних практик. Власне, основні зусилля Харківського університету в напрямку політики пам'яті протягом останніх кількох десятиліть полягали в конструюванні нових базових тропів позитивної пам'яті університетської спільноти. Відбір сюжетів «запам'ятовування», їхня цілісність надають можливість зрозуміти загальну логіку університетського нарративу пам'яті. Доволі поширеним засобом втілення певної політики пам'яті університетів в Україні на сучасному етапі стало спорудження біля навчальних закладів різноманітних пам'ятників та пам'ятних знаків [8, с. 125]. Мабуть, найбільш послідовною та одночасно різноманітною в цьому плані виглядає політика пам'яті саме Харківського університету. Зокрема, 1999 р. біля його головного корпусу було встановлено пам'ятник добровольцям «студентського батальйону», загиблим у роки Другої світової війни. У 2004 р. до 200-річчя Харківського університету черговий раз був переміщений пам'ятник його засновнику В. Н. Каразіну. Наразі він розміщений на площі перед головним корпусом навчального закладу. До 206-річчя університету (2010 р.) біля так званого «Північного корпусу» було відкрито пам'ятники двом видатним ученим – історику Д. І. Багалію та математику О. М. Ляпунову. У квітні 2016 р. відбулось довгоочікуване відкриття пам'ятників лауреатам Нобелівської премії, чий життя та діяльність пов'язані з Харківським університетом – біологу І. І. Мечникову, економісту С. А. Кузнецю та фізику Л. Д. Ландау. Нещодавно (листопад 2017 р.) біля головного корпусу Харківського

університету було відкрито пам'ятник діячу освіти та культури, письменнику, ректору навчального закладу П. П. Гулаку-Артемівському.

Отже, спрямованість еволюції та чинники зміни знакового середовища університетів України є одним із маркерів їхнього кризового становища на сучасному етапі. Сучасна криза університетської ідентичності в Україні виявляється, зокрема, в еkleктичності символіки та слабкій рефлексії університетської спільноти стосовно її використання. Аналіз знакового простору класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. та спілкування із членами університетських корпорацій дозволяють стверджувати, що переважна більшість представників університетської спільноти не рефлексує стосовно використовуваних форм символіки та походження університетських ритуалів. Створення символіки вони сприймають насамперед як рекламний проект, складову цілеспрямованої та планомірної політики брендингу.

Література

1. Галушка Р. 200-річна історія Харківського національного є невід'ємною і яскравою частиною всесвітньої історії університетів / Р. Галушка // Освіта України. – 2005. – № 7 (січень). – С. 4-5.
2. Запорожец О. Н. Университет как корпорация: интеллектуальная картография исследовательских подходов / О. Н. Запорожец. – Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 48 с.
3. Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонодокументи та транскрипції] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7., оп. 21, п. 1. – 205 інтерв'ю.
4. Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета / В. А. Куренной // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/ku8-pr.html/>.
5. Маяцкий М. Университет называется / М. Маяцкий // Логос. – 2013. – № 1 (91). – С. 4–17.
6. Медалі та знаки Харківського університету // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
7. Наказ ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 12 березня 2003 р. №0104-1/038 «Про створення Загальноуніверситетського організаційного комітету з підготовки до святкування 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» [копія документа] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 5 арк.
8. Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь: Сарат. гос. ун-т; СКФУ, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131.
9. Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. ХХІ Междунар. конф. – Москва: РГГУ, 2009. – С. 291–294.
10. Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета / С. И. Посохов // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 141–148.
11. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – 3-е изд. – Москва: Международные отношения, 2001. – 560 с.
12. Програма підготовки і проведення в 2002–2005 роках основних заходів, присвячених 200-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проект [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 12 арк.
13. Проекти нагрудних знаків, медалей та ректорського ланцюга Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [рисунки] // Матеріали фондів Музею

- історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 9 окр. арк.
14. Рачков Є. С. Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 17. – С. 286–292.
 15. Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Є. С. Рачков // *WschodniRocznikHumanistyczny*. – Том ХІІ. – 2015. – С. 327 – 341.
 16. Рачков Є. С. Емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.: генезис, класифікація, функції: дисертація ... кандидата історичних наук / Є. С. Рачков; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2016. – 258 с.
 17. Рачков Є. С. Символічні прояви кризи університетської ідентичності в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Є. С. Рачков // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання: міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпро, 2017. – С. 165–180.
 18. Ридингс Б. Университет в руинах / Б. Ридингс; пер. с англ. А. М. Корбута. – Москва: Высшая школа экономики, 2010. – 304 с.
 19. Роджеро Дж. Из руин в кризис: об основных трендах в жизни глобального университета / Дж. Роджеро // *Неприкосновенный запас*. – 2011. – № 3 (77). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/po7.html/>.
 20. Указ Президента України від 11 жовтня 1999 р. № 1313/99 «Про надання статусу національного Харківському державному університету» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1313/99/>.
 21. Урочисті заходи Харківського університету [фотографії] // Фотоархів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
 22. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (1991–2013 рр.): хроніка подій / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова, С. М. Куделко, В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 92 с.
 23. Donoghue F. The Last Professors. The Twilight of Humanities in Corporate University / F. Donoghue. – New York: Fordham University Press, 2008. – 172 p.
 24. Shumar W. College for Sale: a Critique of the Commodification of Higher Education / W. Shumar. – London: The Falmer Press, 1997. – 217 p.

М. Д. Кучеренко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**«СЕКТАНТСТВО СІЛЬСЬКЕ» ТА «СЕКТАНТСТВО МІСЬКЕ» В РАДЯНСЬКІЙ
ПРОПАГАНДІ 1920–1930-Х РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ
«АНТИРЕЛИГІОЗНИК»)**

Статтю присвячено уявленню радянських пропагандистів 1920–1930-х років про соціальні процеси в сектантстві (за матеріалами журналу «Антирелигиозник»). Проаналізовано, як імперський досвід вплинув на те, як радянські пропагандисти розглядали характеристику соціального складу сектантства. Виявлено, що на початку дослідженого періоду в журналі «Антирелигиозник» сектантство описували переважно як сільську масу, проте поступово акценти змінили й радянська пропаганда почала більшу увагу звертати на поширення сект у містах; встановлено причини цієї трансформації.

Ключові слова: сектантство, радянські пропагандисти, соціальні процеси, «свій-чужий», журнал «Антирелигиозник».

Статья посвящена представлению советских пропагандистов 1920–1930-х годов о социальных процессах в сектантстве (по материалам журнала «Антирелигиозник»). Проанализировано, как имперский опыт повлиял на рассмотрение советскими пропагандистами характеристики социальных слоев сектантства. Показано, что в начале исследуемого периода в журнале «Антирелигиозник» сектантство описывается преимущественно как крестьянская масса, но постепенно акценты меняются и советская пропаганда начинает всё больше внимания обращать на распространение сект в городах; выявлены причины этой трансформации.

Ключевые слова: сектантство, советские пропагандисты, социальные процессы, «свой-чужой», журнал «Антирелигиозник».

The article is devoted to the image of the social processes in sectarianism among the Soviet propagandists of the 1920-1930s (based on the materials of the journal «Антирелигиозник»). It is analyzed how imperial experience influenced the Soviet propagandists contemplation of the social characteristics of sectarianism. It was discovered that in the beginning of the period under review, sectarianism is described, mainly as a rural mass. Gradually the accents are changed, and Soviet propaganda begins to pay more attention to the spread of sects in cities. The causes of such transformation are revealed.

Key words: sectarianism, Soviet propagandists, social processes, «self-stranger», journal «Антирелигиозник».

Сектантство – це сільське чи міське явище? Це запитання нерідко опосередковано ставили радянські пропагандисти, пишучи статті до антирелігійних журналів. Винятком не став і журнал «Антирелигиозник» (1926–1941) як науково-методичне видання «Союзу воєвничих безбожників», друковане в Москві.

Перед авторами журналу стояла низка завдань, серед яких потрібно було відповісти на запитання: «Що розуміти як сектантство?», «Як цю групу населення пристосувати до радянської дійсності?» [23, с. 6; 27, с. 8].

Крім того, радянські автори мали зрозуміти й релігійну специфіку сектантства, тобто чим різняться сектанти від інших релігійних груп. Ф. Путинцев, один із членів редколегії

журналу, писав: «Слово «сектантство» в данном случае понимается так же, как слово «православие», как известная идеология, насаждаемая в корыстных целях. С сектантами-кулаками советская власть борется так же, как с кулаками-православными, кулаками-мусульманами» [21, с. 79]. Тобто радянські пропагандисти намагалися всі релігії показати через класову боротьбу, нівелюючи такий спосіб їхні відмінності.

Оскільки самі радянські пропагандисти не були окремою ізольованою групою, а належали до суспільства, виникає запитання: «Як вони впорядковували свої уявлення про сектантів, коли писали тексти?». Це запитання – одне з ключових у нашому дослідженні. Може, будуючи «нову дійсність», радянські пропагандисти спиралися на традиції, наявні щодо сектантів у Російській імперії. Самодержавство ставилося до сектантів вороже, тому їхній образ був негативний не тільки для влади й церкви, але й частини суспільства. Проте, крім місіонерського, був і революційно-демократичний дискурс, у якому до сектантів ставилися позитивно.

О. Еткінд стверджує, що секти в Російській імперії були «структуроутворювальне Інше» [25], тому потрібно поставити запитання, чи перенесено це сприйняття на радянську дійсність. Водночас треба з'ясувати, що розуміти як «Інше». Це й намагалися частково встановити пропагандисти не тільки «згори», але й «на місцях».

Варто зважати, що авторський склад журналу був неоднорідний. Очолювали редакційну колегію журналу відомі борці з релігією, як-от О. Ярославський, О. Лукачевський, Ф. Путинцев, Ф. Олещук, Н. Завадська, О. Рабинович, П. Федосєєв, С. Муравйов, І. Сєряков та К. Степанов. Усі інші – це члени «Союзу воєвничих безбожників», які надсилали свої доповіді та тексти до журналу, наприклад, Д. Вишня, Я. Щур, М. Інцєртов, І. Кривєлев та ін. [1-16].

1926 року в журналі «Антирелігійник», головним редактором якого був О. Ярославський, висунули твердження про те, що сектанти – це передусім селянська маса, тому «совещание было единодушно в том, что антирелигиозная пропаганда должна быть рассчитана на массу» [27, с. 5]. Варто зазначити, що думка про те, що сектанти – це селяни, народ, маса, була запропонована ще в Російській імперії. Наприклад, В. Бонч-Бруєвич 1910 року називав сектантство «вековой тайной народной жизни», вважаючи, що завдяки сектантам можна розпочати пропаганду в селах: «В этом и ключ к аграрной политике партии: путь социал-демократов в деревню лежит через давно существующие там прекрасные сектантские организации» [26, с. 634-635].

Отже, орієнтуючи свою пропаганду на маси, автори журналу «Антирелігійник» апелювали до опозиції «свій-чужий», показуючи, що багато людей, зосереджених у сектантстві, насправді «свої люди». Селянство в цьому контексті радянські автори розуміли як бідняків та середняків. Це підтверджує й контент-аналіз журналу «Антирелігійник», який ми зробили за допомогою програми MAXQDA-10. За ним 1926 року найчастіше разом зі словом «сектантство» використовували слова «бідняк» та «середняк» [1; Таблиця 1].

Code System	пролетариат	рабочие	крестьянство	масса	бедняк	средняк	сектантство
пролетариат		12	3	9	3	2	5
рабочие	12		2	4	1	3	7
крестьянство	3	2		4	3		2
масса	9	4	4		3	1	2
бедняк	3	1	3	3		4	8
средняк	2	3		1	4		8
сектантство	5	7	2	2	8	8	

Таблиця 1. [Створено на основі журналу «Антирелігійник». – 1926. – № 9, 11, 12].

Водночас згадок про те, що серед робітників у містах є сектанти, у номерах за 1926 рік майже немає [1]. Може, це пов'язано з тим, що пролетаріат сприймали виключно як передовий прошарок суспільства, з якого потрібно брати приклад усім іншим верствам.

Уже 1928 року в журналі «Антирелигиозник» стає більше інформації про те, що й у робітничих містечках є сектанти. Однак потрібно було пояснити, чому вони з'явилися там. Розв'язуючи це завдання, на сторінках журналу стверджували, що сектанти активізувалися, а отже, хочуть проникнути в робітниче середовище в містах та містечках [18, с. 46-47].

Щороку, а особливо 1931 року, усе більше приділяли уваги сектантству серед робітничого населення й менше – серед сільського [6; Таблица 2].

Code System	сектантство	село	город	пролетариат	рабочие	крестьянство	бедняк	средняк
сектантство		8	20	15	6		8	10
село	8		10	1	1	1		
город	20	10		6	9	2	4	2
пролетариат	15	1	6		6	1	4	1
рабочие	6	1	9	6		5		
крестьянство		1	2	1	5			
бедняк	8		4	4				15
средняк	10		2	1			15	

Таблиця 2. [Створено на основі журналу «Антирелигиозник». – 1931. – № 1, 7, 11].

Тепер у своїх статтях про секти радянські пропагандисти не просто описували намагання сектантів потрапити до робітників, але й показували, що сектанти стають робітниками: «Сектанты ухитряются под видом рабочих проникать на новостройки гигантов индустрии, развивают там усиленную религиозную обработку наиболее отсталых слоев рабочих» [19, с. 24].

Власне радянські пропагандисти показували, що сектанти – це і селяни, і робітники, тобто представники і сіл, і міст. Проте водночас автори використовували словосполучення «наиболее отсталые» щодо робітників, що зазнали впливу сектантської пропаганди. Може, так пропагандисти виправдовувалися, чому у пролетаріаті як опорі більшовицької влади є сектанти. Цікаво, що словосполучення «наиболее отсталые» можна асоціювати з тими, хто не встигає за часом, а отже, поняття «сектантство» радянські пропагандисти використовували як синонім минулого. На це вказує й М. Шахнович, зазначаючи, що в радянській пропаганді від самого початку минуле протистояло майбутньому, у якому «капіталізм був пов'язаний з релігією, тобто з минулим, а атеїзм – зі спрямованим у майбутнє соціалізмом» [24].

Тобто «найменш» відсталі вже живуть у «радянських реаліях», а «найбільш» відсталі – ще під впливом сектантства. Хто, крім «найбільш» відсталих, залишався в сектах? На думку головного ідеолога з питань сектантства Ф. Путинцева, це колишні куркулі, дворяни, торговці й жандарми [20, с. 10]. Про це писав і В. Бонч-Бруєвич, який теж вважав, що в радянський час у сектантстві залишаються лише колишні «господствующие классы, кроме тех случайных элементов из народной среды, которые в силу различных причин, запутались в этих религиозных организациях» [17, с. 283-284].

Отже, ми бачимо, що як головні ідеологи, так і місцеві пропагандисти не зовсім розуміли, до якого соціального прошарку належало сектантство, але водночас свідомо змінювали характеристику сектантства залежно від того, які завдання ставили перед ними. Сектантом міг бути і куркуль, і непман, і колишній білогвардієць, жандарм, поміщик, шахтовласник та ін.

Інакше кажучи, місцевий пропагандист був людиною, не обов'язково високоосвіченою, яка не зовсім розумілася на соціальних процесах, що відбувалися в сектантстві, але з другого боку, він був складник структури СВБ і виконував завдання «згори».

В уявленні радянських авторів сектантство поєднувало в собі і «свої», і «чужі» риси. З одного боку, серед сектантів були селяни й робітники, на яких спиралася більшовицька влада, а з другого боку, серед них були вороги, так звані керівники сект – торговці, куркулі,

непмани, колишні поміщики, з якими радянська влада боролася. «Свої» риси зазвичай були ідеалізовані. Навіть якщо радянські пропагандисти й визнавали, що серед селян і робітників є сектанти, це було умовно, бо в текстах можна натрапити на такі словосполучення «под видом рабочих», «под видом колхозников» [22, с. 231]. Тобто «ідеальний» робітник та селянин не можуть бути сектантами, як і самі більшовики, бо якщо це визнати, то ідею всеохопного атеїзму можна було відхилити.

Отже, підсумовуючи, можемо сказати, що в уявленні радянських пропагандистів сектантство було як сільське, так і міське явище, але залежно від завдань характеристику сектантів змінювали. Сектант міг бути і робітником, і селянином, а також представником інших соціальних верств, як-от поміщиком, куркулем, непманом, білогвардійцем та ін. Проте водночас радянські автори не зовсім чітко уявляли соціальні процеси, які відбувалися в сектантстві.

Література

1. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников / Издательство «Безбожник». – 1926. – № 1–12.
2. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1927. – № 1–12.
3. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1928. – № 5–12.
4. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1929. – № 1, 3, 5, 7, 9, 10, 11, 12.
5. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1930. – № 1, 3, 4, 5, 11.
6. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников / ОГИЗ «Московский рабочий». – 1931. – № 1, 3, 5, 7, 11.
7. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1932. – № 1, 3, 5, 6, 7, 8, 13, 23, 24.
8. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1933. – № 1, 2, 3, 5, 6.
9. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1934. – № 1, 3, 4, 5.
10. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1935. – № 1, 5, 6.
11. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1936. – № 2, 3, 6.
12. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1937. – № 1, 2, 11.
13. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1938. – № 1, 6, 7.
14. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1939. – № 7, 10, 11.
15. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1940. – № 1, 4, 5, 6
16. «Антирелигиозник». Ежемесячный научно-методический журнал органа исполбюро Центрального Совета Союза воинствующих безбожников. – 1941. – № 1, 2, 6.

17. Бонч-Бруевич В. Д. Избранные атеистические произведения. – М.: «Мысль», 1973. – 343 с.
18. Вишня Д., Щур Я. У текстильщиков // Антирелигиозник. – 1928. – №10. – С. 46-54.
19. Инцеров Н. Безбожники за технику // Антирелигиозник. – 1931. – № 5. – С. 23-24.
20. Путинцев Ф. М. Ленин и сектанты // Антирелигиозник. – 1934. – № 3. – С. 10-15.
21. Путинцев Ф. М. Ответ тов. Галактионову // Антирелигиозник. – 1930. – № 1. – С. 71-85.
22. Путинцев Ф. М. Политическая роль и тактика сект. – М., 1935. – 479 с.
23. Редакция. Наши задачи // Антирелигиозник. – 1926. – № 1. – С. 3-7.
24. Шахнович М. М. Холодная война и идеологическая борьба на «религиозном фронте»: о некоторых моделях советской пропаганды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/32650389/Холодная_война_и_идеологическая_борьба_на_религиозном_фронте_о_некоторых_моделях_советской_пропаганды *The Cold War and the Ideological Struggle on the Religious Front Some Patterns of Soviet Propaganda*.
25. Эткинд А. М. Русские секты все еще кажутся «obscure» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec-dejavu.ru/s-2/Sects.html>.
26. Эткинд А. Хлыст. Секты, литература и революция / А. Эткинд. – Москва, 1998. – 688 с.
27. Ярославский Е. Итоги совещания антирелигиозников при Агитропе ЦК ВКП(б) // Антирелигиозник. – 1926. – № 5. – С. 3-11.

УДК 94(477-21)"1919/1920":811.161.2'272

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-18

В. П. Потоцький
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

МОВНА ПОЛІТИКА ДЕНІКІНСЬКОГО РЕЖИМУ У ВЕЛИКИХ МІСТАХ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблему мовної політики білогвардійського режиму генерала Денікіна у великих містах України. Особливу увагу приділено статусу української мови та її поширенню у таких галузях, як народна освіта, засоби масової інформації, театральне мистецтво та реклама. На прикладі Києва, Харкова, Одеси й Полтави проаналізовано відмінності між деклараціями уряду та втіленням їх у життя. Встановлено, що в умовах денікінського режиму українську мову цілком легально використовували в публічному просторі. Говорити про її повну заборону в той час немає жодних підстав.

Ключові слова: українська мова, А. І. Денікін, Добровольча армія, Київ, Харків, Одеса, Полтава.

В данной статье рассмотрена проблема проведения языковой политики белогвардейским режимом генерала Деникина в крупных городах Украины. Особое внимание уделяется статусу украинского языка и его распространению в таких отраслях, как народное образование, средства массовой информации, театральное искусство и реклама. На примере Киева, Харькова, Одессы и Полтавы проанализированы различия между правительственными декларациями и воплощением их в жизнь. Установлено, что в условиях деникинского режима украинский язык вполне легально использовался в публичном пространстве. Говорить о его полном запрете в то время нет никаких оснований.

Ключевые слова: украинский язык, А. И. Деникин, Добровольческая армия, Киев, Харьков, Одесса, Полтава.

This article deals with the problem of conducting a language policy by the White Guard regime of General Denikin in large cities of Ukraine. Particular attention is paid to the status of the Ukrainian language and its dissemination in such sectors as public education, mass media, theatrical art and advertising. On the example of Kyiv, Kharkiv, Odesa and Poltava, the difference between the declarations of the government and their implementation was analyzed. It is established that under the conditions of the Denikin regime the Ukrainian language was quite legally used in the public space. There is no reason to speak about its complete prohibition at that time.

Key words: Ukrainian language, A. I. Denikin, Volunteer Army, Kyiv, Kharkiv, Odesa, Poltava.

На початку осені 1919 року російська Добровольча армія генерала А. Денікіна захопила більшість українських земель. Під владою білогвардійців на той час опинилася територія Київської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської та частково Чернігівської й Подільської губерній. Невипадково три з чотирьох областей, на які адміністративно поділялися Збройні Сили Півдня Росії (ЗСПР), розташовувалися саме в Україні. Під владою денікінців опинилися такі великі міста, як Одеса, Київ, Харків, Катеринослав і Полтава, що вони їх сприймали як своєрідні опорні пункти на магістральному шляху Добровольчої армії до Москви. Оскільки білогвардійці, так само як і

більшовики, у своїй боротьбі за владу спиралися переважно на міське населення, то й містам у їх політиці приділено значну увагу. Невипадково одні з перших нормативних документів, що їх прийняла Особлива Нарада (*державний уряд – В. П.*), стали «Тимчасове положення про цивільне управління у місцевостях, що зайняті ЗСПР», «Тимчасове положення про громадське управління міст» та «Тимчасове положення про вибори міських гласних».

Звичайно, для денікінців зайняття великих населених пунктів мало не лише військово-стратегічне значення, але й значний пропагандистський ефект, адже кожне із завойованих міст вони проголошували як «ісконно російське». Подібна політика була неприйнятною для широких українських кіл, що значно зміцнилися під час національно-визвольних змагань 1917-1918рр. та вже набули державотворчого досвіду. Також значно ускладнював ситуацію той факт, що на Правобережжі тривав збройний конфлікт між добровольцями та військами УНР, відповідно будь-яку нелояльну політичну діяльність українських організацій у білому тилу денікінці могли розглядати як ворожу. Тому офіційна позиція владних установ ЗСПР щодо українського державного проекту завжди залишалася відверто негативною. Натомість щодо української культури денікінці декларували, принаймні на папері, цілком толерантне ставлення. Зважаючи на це, особливий інтерес для дослідника становить саме мовна політика білогвардійського режиму, оскільки тогочасний статус української мови мав більше політичне, ніж культурне значення. Крім того, ця проблема безпосередньо стосується формування національної ідентичності, що значно трансформувалася в умовах революційних подій 1917–1920 рр.

У радянській історіографії національну політику уряду генерала Денікіна розглядали як ультраконсервативну, шовіністичну та навіть чорносотенну [5; 40]. Як писав у передмові до другого тому збірки документів «Гражданская война на Украине 1917–1920» професор С. Королівський: «При денікінцях на Україні було повністю відновлено національний гніт українського народу... Під особливий контроль було одразу ж поставлено шкільну справу в Україні. Українські школи закривали... Літературу українською мовою не видавали. З бібліотек було вилучено українські книжки. Постановка українських п'єс, концерти української музики суворо забороняли. Було знищено українські вивіски» [5, с. XXVIII]. Українська історіографія часів незалежності багато в чому підтримує цю тезу, що логічно, оскільки прагнення білогвардійців відродити «єдину та неподільну Росію» виключало будь-яку можливість компромісу з ідеєю незалежності України [15-17; 46-47]. У цьому контексті діяльність нової влади розглядають переважно в негативному ключі. Як слушно зауважила Олена Бойко: «В сучасній вітчизняній історіографії склалася певна традиція, коли у дослідженнях згадується лише антиукраїнська політика і дії білої влади» [2, с.121]. Сучасні російські автори загалом не заперечують реакційний та реваншистський характер денікінського режиму, але, як правило, намагаються аналізувати національну політику білогвардійців у більш широкому контексті, де український напрям є лише одним із багатьох інших [29].

У ставленні керівництва ЗСПР до статусу української мови ми розглянемо три принципові аспекти, а саме вживання мови в освітніх установах, становище україномовної преси й можливість для використання української мови в публічному просторі (громадські заходи, театр, реклама). У межах цієї статті не буде розглянуто приклади побутових суперечок щодо мови, що доволі часто виникали між окремими людьми, особливо між військовими особами та цивільними. За умов Громадянської війни з обох боків траплялися випадки зневажливого ставлення до чужої мови. Достатньо пригадати, як у день захоплення петлюрівцями та денікінцями міста Києва білі офіцери просили українців у розмовах з ними «перейти на мову «общерусскую»» [52, с. 8], а вояки УНР у той саме час ігнорували питання з боку російськомовних киян, вдаючи, що не розуміють «московської мови» [12, с. 63].

Офіційну позицію нового уряду щодо українського питання було сформульовано у зверненні генерала Денікіна «До населення Малоросії», що з'явилося на шпальтах багатьох газет у вересні 1919 року. Стосовно української мови там, зокрема, було зазначено:

«Оголошую державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, але вважаю цілком неприпустимим й забороняю переслідування малоросійської мови. Кожен може говорити у місцевих установах, земствах, урядових закладах по малоросійському. Приватні школи, що утримують приватним коштом, можуть вести викладання якою завгодно мовою. У казенних школах, якщо знайдуться охочі, можуть бути впроваджені уроки малоросійської народної мови у її класичних зразках та у перші роки навчання для полегшення учням засвоєння перших основ знання. Так само не буде жодних обмежень щодо малоросійської мови у пресі» [9, с. 1; 10, с.1].

До підготовки цього тексту був причетний й одіозний публіцист-українофоб В. Шульгін, якого вважали одним із близьких соратників головнокомандувача ЗСПР і він навіть обіймав в Особливій нараді посаду міністра без портфеля. «Мовні» тези денікінського звернення «До населення Малоросії» явно суголосні з проектом, що його написав В. Шульгін ще у травні 1917 р. Тоді відомий російський шовініст також говорив про необхідність «...непохитного збереження за російською мовою значення державної мови, причому викладання у школах Малоросії «українською» мовою припустиме тільки за умов згоди на це батьків учнів» [53, с.1].

У подальшому місцева військова та цивільна адміністрація у своїх діях щодо українства керувалася лише декларацією А. Денікіна. Наприклад, головнокомандувач Київської області генерал А. Драгомиров наголошував: «Завданням вищої місцевої влади є здійснення декларації Головнокомандувача генерала Денікіна до народів Малоросії. З усілякого роду самотійництвом буде вестися найрішучіша боротьба. Проте це зовсім не означає, що влада має наміри посягнути на культурні цінності, що створені у краї. Кожному буде надана повна можливість сповідувати релігію, яку він захоче, говорити та навчатися тією мовою, якою він забажає. Влада не створює жодних перешкод для викладання малоросійської мови у школі, але вважає необхідним забезпечити права російської мови як державної, яка повинна мати переваги над іншими мовами» [1, с.2]. Член Особливої наради В. Степанов також підкреслював, що: «Українське питання» абсолютно вичерпується декларацією генерала А. І. Денікіна. Якщо є охочі навчатися малоросійською мовою, влада не думає чинити цьому жодних перешкод. У приватній школі викладання може здійснюватися будь-якою мовою, а в державній школі викладання малоросійської мови може вестися, якщо є охочі її вивчати. За наявності охочих говорити малоросійською в урядових установах, їм ніхто не заважає висловлюватися малоросійською. Малоросійська мова так схожа на російську, що її чудово всі розуміють... Питання про середню та вищу школу вирішується так само, як і питання з початковою школою» [26, с. 3]. Головнокомандувач Харківської області генерал В. Май-Маєвський закріпив положення денікінської декларації в окремому наказі (№ 22), за яким українська мова викладання могла залишатися лише в приватних школах. [21, с.1]. Згодом попечителі Харківського шкільного округу С. Блінов і його київський колега Є. Спекторський також підтвердили розпорядження А. Денікіна, наголошуючи на необхідності переведення всіх українських навчальних установ на утримання за приватний коштом [17, с. 123]. Варто відзначити, що у постанові Особливої наради ще й земствам і органам міського самоврядування забороняли засновувати школи з українською мовою викладання [27, с. 2]

Напевно, на місцях положення про українські школи трактували не зовсім правильно, і були певні зловживання в цій сфері. Невипадково Центральне Бюро Всеукраїнської учительської спілки зазначало, що розпорядження білогвардійської влади щодо українських шкіл є суперечливими і неясними, через що виникає потреба у роз'ясненні їх учителям [17, с. 126-127]. Цікаво, що 24 вересня 1919 року газетам довелося повторно публікувати відповідний уривок із звернення генерала Денікіна, бо виникла проблема «неправильно переданого тексту звернення» [7, с.7; 13, с.3]. Але й після цих пояснень у пресі інколи з'являлися доволі дивні матеріали. Наприклад, 29 вересня газета «Новая Россия» опублікувала замітку «Роз'яснення щодо української школи», де було вказано: «Управління

народної освіти при Особливій Нараді пояснило, що школи з викладанням українською мовою можуть отримувати від казни виплати згідно з IV відділом закону 4 липня 1919 р.» [30, с.3]. Нагадаємо, що закон від 4 липня 1919 року стосувався тимчасових штатів навчальних закладів на території Збройних Сил Півдня Росії [8, с. 653].

Звичайно, витиснення української освіти виключно у приватну сферу ставило перед нею величезні виклики. Окрім суто матеріального питання, не менш гостро постала й організаційна проблема про негайне створення товариств, установ і фондів, які могли б взяти на себе фінансування навчальних закладів. Величезну роботу в цьому напрямку проводила Всеукраїнська учительська спілка, що намагалася гідно відстоювати права українського народу на національну освіту. Її представники постійно зверталися з клопотаннями до денікінських чиновників, вимагаючи від них повернення державного фінансування, писали звернення до міжнародних інституцій, шукали спонсорів та меценатів, організували роз'яснювальну роботу, всіляко захищали права вчителів [17, с. 124-127].

Безперечно, літо та осінь 1919 року стали справжнім випробуванням для української освіти, однак слід відзначити, що національна школа у великих містах зберігалася й під час ЗСПР. Як згадував у своїх мемуарах Є. Чикаленко: «Денікінська влада у Києві не чіплялася до наших культурних та наукових установ. Існували гімназії, існувала й Академія Наук» [52, с.67]. Так у Києві працювали 14 українських шкіл (зокрема 5 гімназій), 2 українські дитячі садочки й українська бурса. У жовтні відновили свою роботу Український національний університет та Українська академія мистецтв [2, с. 133-134]. У вересні у Полтаві відкрилися українська гімназія ім. І. Котляревського, гімназія ім. Полтавського земства, гімназія ім. П. Мирного. Крім того, в Полтаві діяв ще й Український університет. Взагалі у межах Полтавської губернії у другій половині 1919 року самих лише українських гімназій налічувалося близько 40, а число початкових шкіл та шкіл для дорослих було ще більшим [15, с.137]. У Харкові заняття проводили в українській гімназії ім. Б. Грінченка, в Одесі – в гімназії імені І. Франка, в Катеринославі – у І-й Катеринославській українській гімназії. У всіх національних навчальних закладів, так само як і у державних російських, були здебільшого однакові проблеми (звичайно, крім фінансування). Це передусім нестача самих учнів, а також брак якісних підручників, належних приміщень, дров для опалення тощо. Багато шкіл, гімназій та навіть університетів, зокрема й російських, припиняли свою роботу вже через місяць-два після початку навчального року або семестру.

Ставлення до проблеми української освіти серед денікінських чиновників, представників міського самоврядування та громадських організацій було доволі різним, причому інколи воно зазнавало й помітної трансформації. Наприклад, попечитель Київського навчального округу та ректор університету Св. Володимира професор Є. Спекторський перший раз дуже вороже сприйняв клопотання про фінансову допомогу з боку делегації чотирьох українських гімназій, заявивши їм: «Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту» [2, с. 131]. Проте через кілька тижнів він уже обіцяв, що українські школи обов'язково отримають державні дотації, але ніяк не раніше Різдва, коли рівень викладання в них оцінять відповідні комісії [2, с. 132].

Однією з форм спілкування білого чиновництва з українськими ініціативними групами стала бюрократична тяганина та відверте зволікання із вирішенням нагальних питань української освіти. Коли 11 вересня 1919 року до попечителя Київського навчального округу Є. Спекторського прийшла делегація від українських шкіл і заявила, що «вважає ненормальним приділяти українській мові роль підсобної мови, тоді як упродовж двох останніх років українська мова стала науковою мовою», чиновник запропонував відвідувачам оформити свої вимоги у вигляді меморандуму, який обіцяв передати до Ростова на розгляд [49, с.3]. Приблизно так само зреагували й на клопотання представників Союзу батьківських комітетів українських шкіл м. Одеси, які просили про переведення цих навчальних закладів «...до розряду урядових із віднесенням видатків на їхнє утримання на

кошти казни» [48, с.4]. Проте найбільш кричущий випадок трапився із документами, що їх оформила Рада Товариства шкільної освіти й подала до керівництва Київського навчального округу. Йшлося про дозвіл відкрити у Києві три приватні гімназії (імені Т. Г. Шевченка, імені Кирило-Мефодіївського братства та імені І. М. Стешенка), двох нижчих початкових шкіл і однієї учительської семінарії. Проте через кілька днів їм було відмовлено у цьому клопотанні, оскільки всі папери були написані українською мовою, а не державною російською. Потім, коли документи вже переробили та подали повторно, почалися тривалі перевірки навчальних програм [15, с. 131]. Роботу цих навчальних закладів згодом, звичайно, дозволили, але внаслідок штучного зволікання та чиновницьких причіпок було втрачено дуже багато цінного часу.

Окремою й дуже великою проблемою для української школи стали численні перевірки з боку службовців міської адміністрації та освітнього відомства. Зокрема, в одному з розпоряджень Головнокомандувача Київської області генерала Драгомирова було: «Для обстеження українських гімназій стосовно складу вчителів і учнів, забезпечення їх навчальними посібниками та реманентом, а також заради виявлення фінансового боку їхнього існування, наказую організувати особливу комісію під керівництвом начальника юридичного відділу управління справами Головнокомандувача у складі окружного інспектора та представника державного контролю за призначенням попечителя навчального округу» [28, с. 3]. Нескладно здогадатися, що головною метою подібних комісій було ускладнення роботи українських гімназій, а це, безперечно, заважало навчальному процесу та взагалі ставило під загрозу їхнє функціонування.

Проте, на відміну від денікінських урядовців, представницькі органи міського самоврядування часто висловлювали свій особливий погляд на проблему української школи. Наприклад, 12 жовтня 1919 року в Харкові міська комісія з народної освіти ухвалила продовжити викладання української мови в 13 з 24 початкових училищах міста [3, с.3]. 24 вересня 1919 року голова міського комітету з народної освіти м. Києва А. Ярошевич зробив доповідь, у якій запропонував зберегти українські школи, оскільки їх свого часу відкрила Міська дума за підтримки виборних гласних. Міська управа тоді ухвалила таке рішення: «1) принципово вважати необхідним існування у Києві навчальних закладів із викладанням українською мовою; 2) порушити перед генералом Денікіним клопотання щодо надання Київському міському самоврядуванню права утримувати своїм коштом такі заклади» [2, с. 131-132].

Для української преси та взагалі друкованого слова Добрармія не чинила серйозних перешкод. Періодичні видання лише мали пройти обов'язкову реєстрацію та підлягали цензурі. Ці заходи були спричинені військовим станом, що зберігався у більшості українських міст. Проте денікінську цензуру навряд чи можна назвати драконівською, принаймні на початковому етапі панування білих. Заборонялася, як правило, тільки інформація, що могла бути військового характеру, а також відверта антиурядова чи антидержавна пропаганда. Деякі українські газети існували відносно недовго, але в різний час їм все ж таки дозволили вийти друком. Так 3 вересня 1919 року була відновлена україномовна газета «Рада», редакцію якої очолювали А. Ніковський та С. Єфремов. Вже 12 вересня її видання та розповсюдження припинили за наказом київського губернатора В. Чернявського. Чиновники знайшли у матеріалах «Ради» небажаний «самостійницький напрям» [2, с. 125]. 10 вересня в Києві починає виходити нова громадсько-політична і літературна газета «Слово». З 14 вересня в Києві з'являється щоденна газета «Промінь», з кінця жовтня кияни отримали змогу читати український тижневик «Кооперативне слово». Під час денікінського панування в Києві виходили друком нові випуски літературно-публіцистичних часописів «Україна», «Літературно-науковий вісник», «Книгаря», «Наше минуле» [2, с. 125]. У Полтаві виходили український щотижневий часопис «Робітник» і газети «Рідна справа» та «Рідне слово», у Харкові – газета «Гасло» [20, с. 3]. У Катеринославі місцевий Союз споживчих товариств видавав україномовний часопис «Споживач», а гурток

українських письменників готував збірку «Січ», також були подані на реєстрацію до губернатора газети «Хвиля» та «Український голос», але результати цього клопотання, на жаль, невідомі [25, с.4].

Українську літературу та пресу можна було придбати у численних українських книгарнях міста Києва. Серед них слід виокремити такі: Книгарня товариства «Друкарь» (вул. Хрещатик, 50), Книгарня Череповського (вул. Фундукліївська, 4), книгарня «Час» (вул. Фундукліївська, 24, Володимирська, 53), Книгарня «Дзвін» (вул. Володимирська, 46), Книгарня «Українська республіка» (вул. Фундукліївська, 19), Книгарня «Освіта» (вул. Володимирська, 33), Робітнича книгарня (вул. Володимирська, 16), Український фотографічний склад (вул. Прорізна, 28) тощо [24, с. 1].

Серед відверто недружніх дій денікінської влади щодо українського слова можна назвати заборону окремих видань та вилучення з обігу певних книжок. Так, наприклад, створена у Києві комісія Б. Будиловича наклала заборону на 70 назв українських книжок. Їх потрібно було вилучити з крамниць та бібліотек за «протидержавний зміст» [2, с. 124-125]. Ця акція стала частиною інформаційної війни між білим Півднем Росії та УНР, чий міністр освіти Н. Григорієв наприкінці вересня 1919 року наказав вилучити з обігу на всій території, що контролювали війська С. Петлюри, понад 44 найменування книжок, які він оголосив «антиукраїнськими» [51, с. 2]. Також інколи траплялися випадки, коли представники нової влади здійснювали спроби тиску на українські книгарні. Варто згадати намагання закрити книгарню «Київської старовини» невідомими людьми, які назвалися членами комісії Б. Будиловича й стверджували також, що вони є співробітниками ОСВАґу (*Білогвардійський відділ пропаганди – В. П.*). Непрошені гості, не надаючи жодного документального підтвердження власних повноважень, шукали в книгарні більшовицьку та «антидержавну» літературу. Внаслідок цього в книгарні було здійснено справжній погром, за який ніхто, звісно, не відповів. До речі, сам Б. Будилович, який очолював «Комісію для збирання військово-історичних матеріалів Визвольної війни проти більшовиків», зовсім не соромився своєї діяльності. Він повідомив представників української громади Києва, що буде перевірено всі національні книгарні й особливо «шкідливі» видання підлягатимуть вилученню, як це вже сталося, наприклад, у Полтаві [19, с.1; 39, с.2]. Загалом у провінційних містах, на відміну від Києва, українські книгарні та бібліотеки перебували у більшій небезпеці. Так, наприклад, Г. Гордієнко згадує, як в Олександрівську одну з військових частин добровольців було розквартировано у приміщенні «Народного дому», де раніше розміщувалася бібліотека місцевої «Просвіти». «Вояки шафи порозбивали, – пише мемуарист, – книги понищили, потоптали, попалили. З великим ризиком сторож «Народного дому» Хомаза... трохи врятував тих книг, які він брав мов би також палити, бож у ті роки з паливом була вічна біда!» [4, с.206].

Українське слово лунало в цей час і з театральної сцени. Українське театральне життя, звичайно, не стало таким активним, як за часів УНР та Української Держави, проте порівняно з більшовицьким періодом воно значно поживалося. В усякому разі біла влада не заборонила роботу українських театрів, як від неї очікували. Більше того, у кожному з обласних центрів на постійній чи тимчасовій основі діяли театральні колективи, що ставили українські п'єси. У Києві в Троїцькому народному домі (вул. Велика Васильківська, 51) виступала українська трупа, у складі якої грала знаменита актриса М. Заньковецька. В їхньому репертуарі були такі вистави, як «Чумаки», «Степовий гість», «Зимовий вечір», «Пошились у дурні». У приміщенні Другого міського театру (вул. Олександрівська, 12) працювало Товариство українських артистів. Там у вересні 1919 року ставили п'єси «Нещасне кохання», «Бондарівна», «Вій», «Циганка Аза», «Хмара», «Шельменко-денщик», «Вечорниці», «За двома зайцями», «Ой, не ходи, Грицю» [6, с.1; 22, с.1; 23, с.1].

В Одесі з вересня й до кінця листопада 1919 року діяв Вільний український театр (вул. Скобелівська, 55), де «малоросійська трупа» ставила такі вистави, як «Дорогою ціною», «Дай серцю волю, заведе у неволю», «Невільник», «Пошились у дурні», «За двома зайцями»,

«Вихрест», «Вій», «Мазепа». А постановка за п'єсою Володимира Винниченка «Брехня» навіть отримала схвальні рецензії у місцевій пресі [33-38].

У харківському Большому театрі (колишній Міссурі) з 21 вересня по 13 жовтня йшли вистави популярної української трупи під керівництвом Д. Гайдамаки. Цей великий колектив, що складався з 60 артистів, відвідав Харків у межах великого гастрольного туру містами так званої Південної Росії. Прибула трупа з Ростова й потім вирушила до Києва. На харківській сцені були поставлені п'єси М. Кропивницького «Зайдиголова» та «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», драма М. Старицького «Циганка Аза», а також оперета «Вій» і комічна постановка «Запорізький козак». Окрім самого Дмитра Гайдамаки, у виставах були задіяні такі видатні українські актори, як Юлія Шостаківська та Леонід Манько. Як писала харківська преса, гастролі українського театру Д. Гайдамаки збудили значний інтерес у містян, а всі вистави мали неабиякий успіх серед глядачів [41-45].

Серед публічних заходів, що проводили українські громади у великих містах ЗСПР, можна виокремити урочистості з нагоди ювілею І. Котляревського, що на початку вересня 1919 року відбулися в Полтаві. Як писала в ті дні газета «Рада»: «Понад 20-тисячний натовп народу оточував могилу: в огорожі були депутації і національний хор; за огорою з трьох боків школи на чолі з гімназією і школою І. Котляревського, «Просвіти» Полтави й найближчих околиць, з четвертого – українські громадські установи, кооперативні й професійні організації, спілки... По панахиді сказав коротку промову-привітання старий славетний письменник Панас Мирний... По скінченні панахиди коло першої години дня, похід з національним хором в голові рушив по Кобеляцькій вулиці до пам'ятника Ів. Котляревському на бульварі його імені... Одностайно й односередньо лився спів патріотичних пісень, національного гімну,.. і з непердаваемою однодушністю стрічалися оваціями українські національні прапори, по заборонені адміністрацією, що час від часу високо підносилися в голові походу...» [32, с. 2]. Слід відзначити, що напередодні святкування ювілею великого поета денікінська контррозвідка заарештувала в Полтаві трьох місцевих українських активістів: Григорія Ващенко, Івана Чаленка та Івана Прийму [31, с.27]. Утім, під час самих урочистостей, попри відверту політизацію свята, влада не чинила жодних перешкод українській громаді.

Якщо говорити про вивіски, написані українською мовою, то трапилося кілька прикрих випадків, коли білогвардійці намагалися їх зняти. Зазвичай це відбувалося під час захоплення міста передовими загонами Добрармії. Так сталося, наприклад, в Олександрівську Катеринославської губернії. Як згадує один із очевидців тих подій: «Весело, галасливо було, аж поки якийсь із кольорової гвардії не побачив над дверима «Союзбанку» вивіску з написом єдиним тільки словом «Союзбанк». Але те слово було написане золотими буквами на вивісці, яка по діагоналі чотирикутника була розмальована прегарною блакитною і жовтою фарбами! Як побачив її кольоровий гвардієць в потертій старій червоній гусарській уніформі, то просто тобі як сказився! Щось такого сталося, мов би бикові на стадіоні в Іспанії показали червону плахту! Дамам в його оточенні він пообіцяв відразу ж знищити те «мазепинство»! Вони ще жили старими критеріями, надто глибоко сидів в них Пушкін! Де не взялася драбина, якийсь услужливий дядя з двірників, припікав її! Так і пригадалося, як якась смиренна бабця підкинула дровець у вогнище, на якому догоряв Ян Гус. Гусарин у червоному виліз на драбину і своєю власною шаблею порубав, понищив вивіску. Маса присутніх плескала йому «браво», а він потім цілував дамам ручки! Хтось із присутніх звернув увагу, що така жовто-блакитна вивіска є ще на книгарні з написом «Книгарня Великий Луг Запорозький» на Олександрівській вулиці... Менша частина з присутніх пішла й туди, пішов за ними і я. Там уже вивіска була знищена з меншою парадом, бо було менше дам!» [4, с.205-206].

У перші дні після захоплення Полтави денікінці так само зривали вивіски, написані, як вони казали, «галичанською мовою» [31, с.21]. Як зазначав у своєму щоденнику письменник В. Короленко: «22 липня (4 серпня) 1919 року. Переслідування «українства» під

тими самими впливами здичавілих виконавців приймає безглузді форми, в земстві вже чули, як папери українською мовою викликали зауваження: «Що це за собача мова» ... У першому ж наказі (надрукованому ще в Костянтинограді) вимагають знищити всі вивіски галицькою мовою. Під час прийому у Штакельберга я звернув його увагу на цей вислів і на те, який образливий зміст у ньому міститься. Українська мова, без сумніву, існує, нею розмовляють мільйони людей, і не можна забороняти її на Україні. Він подякував і обіцяв, що знищення вивісок не буде. Але воно все-таки було ... Здається, тепер припинено. 23 липня (5серпня) 1919 року. Саме сьогодні надруковано наказ Кононовича (коменданта міста), що забороняє самовільне зняття вивісок, яке «помічали в останні дні», і попереджає, що всі, помічені у прояві таких шовіністичних явищ, будуть притягнуті до суворой відповідальності» [11, с. 234-235]. Схожий інцидент трапився у перші дні по захопленню Києва, коли один із офіцерів порадив вокзальним службовцям змінити українську вивіску на російську та повісити над нею триколовий прапор заради уникнення інцидентів із переїзжними військовими [50, с. 2]. Ще був більш кричущий випадок, пов'язаний з приміщенням Української академії наук, з якої вночі кілька офіцерів збили вивіску [14, с.32].

Слід відзначити, що організованої заміни українських вивісок на російські не проводили, хоча до цього й закликали добровольців редактор «Киевлянина» В. Шульгін та начальник Київського бюро Відділу пропаганди О. Савенко. Більш того, подібну ідею зовсім не підтримали можновладці. Генерал А. Драгомиров, наприклад, у приватному листі до А. Денікіна засуджував радикалізм засновників Позапартійного російського блоку: «Не переносять самого слова «українці» та, щоб вирвати його разом із корінням, вимагають найрішучішої боротьби, аж до насильницького перефарбування магазинних вивісок. Шульгін сам собою ще є прийнятним і поміркованим, але Савенко – це якийсь обмежений фанатик ідеї, який не здатний зрозуміти жодної іншої точки зору, окрім своєї» [29, с.177]. Член Особливої Народи В. Степанов під час своєї бесіди з журналістами також наполягав на тому, що: «Ніхто не збирається замазувати й вивісок, написаних малоросійською мовою. Менше за все ми схожі та будемо діяти як петлюрівські шовіністи» [26, с. 3]. До речі, білогвардійці відновили на будівлі Педагогічного музею, де свого часу засідала Центральна Рада, напис «На благое просвещение русского народа», знятий за часів УНР [18, с. 2].

Отже, аналізовані джерела дозволяють зробити висновок, що денікінська влада все ж таки залишала можливість для функціонування української мови в багатьох сферах суспільного життя. Українська мова позбулася статусу державної, проте збереглася у культурно-освітньому просторі, де була представлена навіть на більш високому рівні, ніж у дореволюційні часи. Тому говорити про мовну політику денікінського режиму як про чорносотенну, на наш погляд, немає серйозних підстав. При цьому слід підкреслити, що для значної частини білогвардійців були типовими радикальні погляди та вчинки, які часто призводили до ексцесів із мирним населенням і навіть до численних військових злочинів.

Література

1. Беседа с ген. Драгомировым // Новая Россия. – 1919 – 4 октября.
2. Бойко О.Д. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність. / О. Д. Бойко – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 143 с.
3. В городской комиссии по народному образованию // Южный край. – 1919 – 12 октября – С.3.
4. Гордієнко Г. Під щитом Марса (спогади) Т.1. / Г. Гордієнко. – Філадельфія, Б.в., 1976 – 368 с.
5. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Т. 2. / Под ред. С.М. Королевского. – К.: Наукова думка, 1962 – 917 с.
6. Другий міський театр //Рада. – 1919 – 4 (17) вересня – С. 4.

7. Жизнь школы // Родина. – 1919 – 24 сентября – С.7.
8. Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами На Юге России А. И. Деникине / Под ред. Б. Додонова и С. Мироненко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) – 1000с.
9. К населению Малороссии // Киевлянин. – 1919 – 21 августа – С.1.
10. К населению Малороссии // Новая Россия. – 1919 – 14 сентября – С.1.
11. Короленко В. Г. Дневник. Письма. 1917 – 1921. – М.: Советский писатель, 2001 – 544с.
12. Корсак В. У белых // Юность. – 1990 – №10 – С. 62-73.
13. Малорусский язык в школах // Новая Россия. – 1919 – 24 сентября – С.3.
14. Маньківська Т.О. Антиукраїнська політика денікінського режиму в Україні (червень – грудень 1919 року) // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : "Історія та географія". – 2010. – Вип. 38. – С. 30-33.
15. Мельник Е. М. Українська національна школа в період денікінської навали у вересні-грудні 1919 р. (до історії Товариства шкільної освіти) / Е. М. Мельник // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: [зб. статей]. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 187-204.
16. Мельник Е. М. Боротьба Всеукраїнської учительської спілки за збереження національної школи в часи денікінщини / Е. М. Мельник // Історичний журнал. – К., 2005. – № 6 (25). – С. 83-89.
17. Мельник Е. М. Боротьба громадських організацій в Україні за збереження української національної школи в період денікінщини (вересень – грудень 1919 р.) / Е. М. Мельник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 201-229.
18. На благое просвещение руського народа // Рада. – 1919 – 7 вересня – С.2.
19. Наскок на книгу // Рада. – 1919 – 10 вересня – С.1.
20. Нові українські газети // Рада. – 1919 – 10 вересня – С.3.
21. Об учебных заведениях с преподаванием малорусского языка // Киевская жизнь. – 1919 – 29 августа – С. 1.
22. Оголошення // Рада. – 1919 – 7 вересня – С.1.
23. Оголошення // Рада. – 1919 – 11 вересня – С.1.
24. Од контори // Рада. – 1919 – 7 вересня – С. 1.
25. Поліщук В. Життя в Катеринославі / В. Поліщук // Рада. – 1919 – 11 вересня – С.4.
26. Положение России. Беседа с членом особого совещания В.А. Степановым // Родина. – 1 октября – С. 3.
27. Преподавание на украинском языке // Киевлянин. – 1919 – 1 сентября – С. 2.
28. Приказ об украинских гимназиях // Сын Отечества. – 1919 – 13 ноября – С. 3.
29. Пученков А. С. Национальная политика генерала Деникина. /А. С. Пученков. – СПб.: Полтораки, 2012 – 338с.
30. Разъяснение об украинской школе // Новая Россия. – 1919 – 29 сентября – С.3.
31. Ревегук В., Кочерга Н. В.Г. Короленко. Громадська діяльність письменника (1917 – 1919 рр.) / В. Ревегук, Н. Кочерга. – Полтава: Дивосвіт, 2014 – 135с.
32. Свято І. Котляревського у Полтаві // Рада – 1919 – 7 вересня – С.2.
33. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 4 октября – С.4.
34. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 8 октября – С.4.
35. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 14 октября – С.4.
36. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 18 октября – С.4.
37. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 19 октября – С.4.
38. Сегодня в театрах // Сын Отечества. – 1919 – 23 октября – С.4.
39. Справа з «Книгоспілкою» // Рада. – 1919 – 8 вересня – С.2.

40. Супруненко М.І. Національний гніт і нищення української культури в часи денікінщини // Наукові записки Академії Наук УРСР. Інститут історії та археології. – К., 1946. – Кн. II – С. 124-130.
41. Театр // Южный край. – 1919 – 25 сентября – С. 4.
42. Театр // Южный край. – 1919 – 28 сентября – С. 4.
43. Театр // Южный край. – 1919 – 1 октября – С. 4.
44. Театр // Южный край. – 1919 – 13 октября – С. 3.
45. Театр и музыка. Хроника театров // Родина. – 1919 – 17 сентября – С.6.
46. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон в контексті національної політики уряду генерала Денікіна / Г.Ф. Турченко // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 56, Т. 2. – С. 163-170.
47. Турченко Г. Ф., Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст. – 1921 р.). / Г. Ф. Турченко, Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
48. Украинские школы // Одесский листок. – 1919 – 30 октября – С.4.
49. Украинский язык // Родина. – 1919 – 13 сентября – С.3.
50. Українські вивіски // Рада. – 1919 – 6 (19) вересня – С.2.
51. Циркуляр українського міністра народного просвіщення // Южный край. – 1919 – 28 сентября – С.2.
52. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919-1920. Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1963 – 166с.
53. Шульгин В. Програма декларація клубу прогрессивных русских националистов // Киевлянин. – 1917 – 6 мая – С.1.

УДК 930:[94+911.375.1](477.54-25)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-19

Д. М. Чорний

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ХАРКІВ ЯК ОБ'ЄКТ УРБАНІСТИЧНИХ СТУДІЙ: КОНТЕКСТИ, ПІДСУМКИ, НОВІ ОРІЄНТИРИ

У статті розглядаються особливості сучасної історіографії історії Харкова. Основна увага приділяється дискусіям щодо збереження промислового характеру міста, вибору стратегії економічного розвитку, формуванню міського простору, управління містом, історичної пам'яті та топоніміки. Обґрунтовано необхідність поєднання зусиль істориків та представників інших наук, створення міждисциплінарної проблемного поля досліджень, залучення уваги до західного теоретичного доробку, порівняльних досліджень.

Ключові слова: урбаністика, семиотика, деурбанізація, міська ідентичність, міське управління, міський простір.

В статье рассматриваются особенности современной историографии истории Харькова. Основное внимание уделяется дискуссиям о сохранении промышленного характера города, выборе стратегии экономического развития, формированию городского пространства, управлению городом, исторической памяти и топонимике. Обоснована необходимость объединения усилий историков и представителей других наук, создания междисциплинарного проблемного поля исследований, привлечения внимания к достижениям западной теоретической мысли, сравнительных исследований.

Ключевые слова: урбаністика, семиотика, деурбанізація, городская ідентичність, городское управление, городское пространство.

The article deals with the features of the modern historiography of the history of Kharkiv. The author examines discussion on the maintenance of the industrial character of the city, the choice of the strategy of economic development, the formation of the urban space, urban governance, historical memory and toponymy. The necessity to combine efforts of historians and representatives of other sciences, creation of an interdisciplinary field of research, drawing attention to the western research approaches and comparative studies is grounded.

Key words: urban studies, semiotics, deurbanization, urban identity, urban governance, urban space.

Харків не може скаржитися на неувагу з боку дослідників. Із часу появи монографічного дослідження Д. Багалія та Д. Міллера, яке стало своєрідним еталоном для кількох поколінь науковців і кілька разів перевидавалася за часів здобуття Україною незалежності, історіографія збагатилася кількома сотнями праць, присвячених місту в цілому. Проблеми, пов'язані із різними аспектами міського життя, активно висвітлюються на сторінках різноманітних регіональних журналів, вісників вищих навчальних закладів, збірок наукових праць. Дослідницька робота відбувається паралельно у кількох хронологічних площинах. Найбільше студіюються проблеми історії міста імперської доби, переважно кінця ХІХ – початку ХХ ст., та радянського періоду 1920-1930-х рр. В рамках названих історичних етапів науковці і краєзнавці головну увагу приділяють соціально-економічному розвитку міста, особливостям політичного життя, зростанню чисельності населення, окремим

аспектам культури, діяльності видатних особистостей, повсякденному життю мешканців. На цьому фоні виділяються окремі спроби створення «наскрізних» праць про місто, найприкметнішими з яких є колективна «Історія міста Харкова ХХ ст.» [12], «Харківське міське самоврядування на зламі століть» О.М. Головка і О.Н. Ярмиша [23], «Харьков/Харків: столиця Пограниччя» В. Кравченка про політику пам'яті та формування ідентичності населення [13], дисертаційне дослідження М.Ю. Тахтаулової «Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття)» (2017 р.). Наявність значного масиву публікацій ставить у порядок денний здійснення наступних кроків – об'єднання зусиль дослідників з урбаністики та пов'язаних галузей: історії, філології, соціології, філософії, культурології, соціолінгвістики, географії, політології, архітектури, мистецтвознавства, реклами, мас-медіа для творення міждисциплінарного проблемного поля дослідження одного з найбільших міст України.

Французький філософ і літературознавець, теоретик семіотики, науки про знаки і символи, Р. Барт у 1967 р. виступив із статтею «Семіологія і урбаністика», у якій зокрема зазначав: «Місто – це дискурс, воно є насправді мовою, воно розмовляє зі своїми мешканцями, а ми розмовляємо за допомогою нашого міста, просто мешкаючи в ньому, ходячи вулицями, дивлячись на місто. Та проблема – в тому, щоб із цієї суто метафоричної стадії вийти на таке змістовне поняття, як мова міста. Легко говорити про мову міста метафорично, як говорять про «мову кіно» або «мову квітів». Але справжній науковий прорив станеться, коли можна буде говорити про мову міста не метафорично, а так, як Фрейд, коли першим заговорив про мову сновидінь, звільняючи це поняття від його метафорики й надаючи йому реального змісту. Перед нами та ж проблема: як перейти від метафори до аналізу, коли говоримо про мову міста» [Цит. за 5, с. 42]. Власне, настав час говорити про Харків в такому ключі, а саме про теоретичні й методологічні проблеми урбаністичних студій, мову символічного й архітектурного просторів міста, кардинальні зміни міської топоніміки та проблеми історичної пам'яті, соціальні, гендерні світи міста, мовну політику в умовах міста, мову як складову соціокультурної конструкції міської ідентичності, можливість/необхідність співіснування міської та етнічної, конфесійної, національної ідентичностей, мову як інструмент або перешкоду соціалізації людини в міському середовищі.

Вважаємо, нагальним завданням є «вписати» історію українських міст, Харкова зокрема, у загальносвітові тенденції та контексти. Наскільки це важливо, проілюструємо прикладом Харкова. Наприкінці ХХ ст. відірваність від світового інформаційного поля породило купу міфів, які у поєднанні із ідеологічними стереотипами заважали (і заважають) правильному вибору напрямку розвитку. Серед проблем, які викликають підвищену увагу суспільства, є промисловий розвиток. Деіндустріалізація та деурбанізація 1990-х років призвели до суттєвої зміни соціально-економічного обличчя Харкова. У 1996 р. в місті точилася дискусія навколо збереження/відродження Харкова як промислового гіганта. Знаковою стала розлога стаття в одній з провідних міських газет під промовистою назвою «Хто хоче перетворити Харків на місто-зомбі, або чи можливо харківське економічне диво?» [22]. Її автор наполягав на необхідності збереження в місті важкого машинобудування, апелюючи до позитивних прикладів Торонто, Мюнхена, Детройту. Як виглядала ситуація по цих містах, фактів в публікації бракувало. Але за тотальної відсутності об'єктивної інформації про західний світ вдавалося маніпулювати думкою харків'ян з метою підтримання ностальгічних уявлень про радянське минуле. Сьогодні, за наявності інтернету, наприклад, інформацію про Детройт можна отримати більш ніж достатню. Виявляється, що місто переживало значні кризові явища, населення індустріального гіганта скоротилося в 1950-2010 рр. із майже 1,8 млн до 713,7 тис. жителів, при чому 25% втрат припало на десятиліття перед останнім переписом населення [26]. У 2013 р. Детройт став найбільшим містом-банкрутом США [7]. Із типологічно схожими проблемами зустрілися інші індустріальні міста США, Великої Британії в 1970-1980-х рр. Вони змусили владу Нью-

Йорка, Лондона, інших великих міст цих країн шукати виходу із кризи на шляху, значно відмінному від того, який вважався загальноприйнятим у ХХ ст., ба більше, повертатися до практик і досвіду другої половини ХІХ ст. [9; 27, р. 2-3]. Дослідники історії міст Великої Британії доводять, що деіндустріалізація, яка суттєво вплинула на країну, не є занепадом, пропонуючи новий мета-нарратив історії Британії після закінчення Другої світової війни [24, р. 756]. Натомість у Харкові домінуючою тезою публікацій засобів масової інформації, різноманітних програм та концепцій соціально-економічного розвитку, підсумково-аналітичних матеріалів та наукових праць було збереження/відновлення/оживлення промислового потенціалу міста як панацеї від усіх бід [8; 12, с. 582; 17; 22].

Для більш ґрунтовного погляду на «харківський випадок», вважаємо, варто ближче придивитися до іноземного досвіду подолання кризових явищ. Американський соціолог Шарон Зукін, авторка таких книг, як «*Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*» (1991 р.), «*The Cultures of Cities*» (1995 р.), «*Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places*» (2010 р.) проаналізувала пошуки альтернатив виходу із кризи на прикладі великих міст США. Вона зазначає, зокрема, що в 1990-х рр. «діяльність північноамериканських міст ще більше змістилася від традиційного виробництва речей до більш абстрактних продуктів – акцій та облігацій, нерухомості і культурного туризму... організація споживання – по міських обширах, на роботі, в телепередачах, в художніх образах – стала відігравати в житті людей принаймні не менш важливу роль, ніж організація виробництва. За ступенем впливу на суспільство культурний капітал став так само реальним, як інвестиційний» [9, с. 11]. Заходи, здійснені владою міст, сприяли успішному подоланню проблем соціального та економічного характеру. Водночас це не означало, що міста припинили стикатися із іншими викликами, на які потрібно вчасно і адекватно реагувати.

Тож кризові явища економічного характеру в Харкові 1980-1990-х рр. – не унікальне явище. Пострадянське суспільство мало свої особливості протікання процесів деурбанізації та деіндустріалізації, зокрема, через низьку здатність до соціальної мобільності, закладену радянською «школою життя». Тому чисельність населення Харкова скоротилося між 1989-2014 рр. на 10%, з 1,610 млн до 1,451 млн осіб [10, с. 27], в той час як мешканці Детройту проявили значну мобільність і намагалися шукати кращого життя поза межами свого регіону. Величезна кількість тих, хто втратили роботу в промисловості Харкова, втратили відносно високий соціальний статус і, в кращому випадку, знайшли застосування в якості торговців на ринках. Найбільшим серед таких стихійних утворень став ринок біля станції метро «Академіка Барабашова». Він отримав назву «Барабашово», а поняття «Барабашка» стало міцно асоціюватися із Харковом початку ХХІ ст. Ще кілька років тому тих, хто регулярно мандрував автомобілем з Києва до Харкова, вражали рекламні щити вздовж траси, які повідомляли, що «До ринка Барабашово (не до Харкова!) залишилося NN км».

Історичною реалією є те, що лінійний розвиток міст не має місця в світовому досвіді. Від радянського стереотипу про благодетельність промислового розвитку потрібно відходити. Такі сфери, як торгівля, що домінувала у Харкові кінця ХІХ – початку ХХ ст., новітні ІТ-технології, туризм, відпочинок тощо мають посісти чільне місце у програмах підтримки розвитку сучасного міста. Так, лише у динамічно зростаючій сфері ІТ задіяно в Харкові 20 тис. працюючих, кожен з яких здатний «створити» не менш ніж чотири робочих місця в інших галузях міського життя [20]. Потрібно враховувати, що центр Слобідської України посідає четверту сходинку серед міст України за командним банківським індексом міст – винятково важливим показником в умовах наростаючих процесів глобалізації [2, с. 37]. Тож, сподіваємося, що торговельні комплекси на кшталт «Барабашово», «Каравана», «Французького Бульвару», Харківський ІТ-Кластер, банківські установи, Центральний парк культури і відпочинку імені М. Горького мають отримати своїх дослідників і посісти належне місце в науковому дискурсі.

У сучасному міському просторі винятково важливим є уміння управляти містами. Як свідчить література про міське самоврядування Харкова, вітчизняні дослідники добре

впоралися із відповідями на такі питання, як формування міських дум, міських рад, їх партійно-політичне обличчя. У монографіях та наукових статтях приділено певну увагу розгляду ухвалених думами, управами, радами, виконкомом, міськими головами, мерами рішень, опису їх результативності. Однак результати діяльності міської влади до 1917 р. та діючої (на час написання тексту роботи тим чи іншим науковцем) зображуються в сучасній історіографії переважно у позитивному контексті. Продовжує існувати величезна лакуна, яка охоплює проміжок часу від 1930-х до 1990-х років, у дослідженні механізмів функціонування міської влади в Харкові. Навіть в дисертаційних роботах про Харків другої половини ХХ ст. автори уникають говорити про діяльність міських компартійних структур, які були реальним керівником всіх сфер життя міста, а не міські виконавчі комітети, міські ради тощо [11]. Причина такого явища, вважаємо, криється у насадженні стереотипів про те, що тоталітарна система не дозволяла проявляти ініціативу на місцях, будь-які рішення диктувалися згори, а тогочасні місцеві керівники – лише гвинтики системи, «безлікіє» виконавці вказівок згори. Тож вивчати за великим рахунком немає чого. Протягом останніх років додався інший мотив: оскільки всім керувала КПУ, звернення до її діяльності межуватиме із пропагандою тоталітарного режиму. Але як тоді бути із поширеною думкою про існування безпосереднього зв'язку між сучасною українською елітою і компартійною номенклатурою? Чи не варто дослідити, як, в який спосіб управлінські практики тоталітарної доби реалізуються в сучасній Україні? Натомість в світовій історіографії звернення до досвіду управління містами на різних стадіях суспільного розвитку виглядає цілком логічним і необхідним. Адже те, як ухвалювалися рішення в минулому, який «спадок» отримано, слід враховувати діячам сучасного міського самоуправління. Ми цілком можемо погодитися із думкою Р. Дж. Морріса, що «питання управління мають бути центральними в різних дослідженнях, що мають відношення до природи міського простору» [27, р. 1]. А колективне дослідження на цю тему, що акумулює досвід управління містами Англії, Шотландії, Канади, Індії, Франції починаючи з 1750 р. до кінця ХХ ст. може слугувати зразком для наслідування в контексті студій в форматі постколоніального дискурсу, популярних в сучасній Україні, стосовно міст та управління ними [27, р. 15-23, 47-68, 69-85, 86-99, 150-163, 242-248].

Історіографія Харкова не може похвалитися тим, що ми маємо цілісне уявлення про те, яким був простір міста. Адже без чіткої відповіді на це питання неможливо повною мірою студіювати інші питання: управління містом, особливості переходу від етапу стихійного зростання Харкова до планування всіх аспектів розвитку, закономірностей формування мережі вулиць, архітектурного вигляду, сприйняття міста мешканцями, пошуку шляхів збереження та відновлення культурного ландшафту.

В літературі зустрічаються різні, іноді дуже суперечливі, дані про площу міста, які ще не стали об'єктом аналізу. Історики Д.І. Багалій та Д.П. Міллер, укладачі путівників, анкет міст Російської імперії 1904 р. та 1910 р. послуговувалися поняттями загальна та заселена площа міста; різними одиницями вимірювання площі (квадратні версти, сажени, кілометри, десятини). Наведені в літературі дані іноді суттєво різняться. Так, площа міста на початку ХІХ ст. визначається у 7 кв. верст або 1 750 000 кв. саж (7,97 кв км) та у 485 дес 1338 кв. саж (5,3 кв. км) [1, т. 1, с. 52; т. 2, с. 1]. Станом на 1879 р. його площа визначалася у 2211 дес, що дорівнює 24,16 кв. км. і з контексту публікації можна припустити, що мова йде про заселену площу [19, с. 72]. На початку ХХ ст. вся площа Харкова становила 6150 десятин (67,2 кв. км), а заселена – 9840000 кв. саж (44,8 кв. км) [4, с. 370-371]. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. площа міста зросла до 304,7 кв. км або у 4,5 рази [10, с. 70]. Водночас, за даними того ж самого довідника, укладеного географом, визначаються забудована площа та площа зелених масивів Харкова, які в сумі дають 356,4 кв км. [10, с. 70]. До речі, на офіційному сайті Харківської Міської ради площа міста визначається так: «перевищує 300 кв. км», а Вікіпедія подає 350 кв. км! Очевидно, досьогодні зберігається ситуація початку ХХ ст., коли ані очільники, ані населення не мали чіткої інформації про простір міста [21, с. 35], що не

може не ускладнювати формування моделей його розвитку, які мають опрацьовувати представники різних наук.

Щодо архітектурної спадщини, то цією справою сьогодні здебільшого переймаються архітектори у відриві від інших урбаністів. Архітектор Максим Розенфельд на своїй сторінці у Facebook, під час проведення екскурсій містом, нечисленних інтерв'ю проводить думку про існування в Харкові власного генетичного коду, важливість таких понять, як потворність і образність (*безобразність і образність*), значимість смислових візуальних та фонетичних прив'язок при виборі векторів розвитку міського простору [14]. У 2017 р. вийшла друком його книга «Фасади. Харків», в якій подано реконструкції образів 55 знакових архітектурних пам'яток міста [16]. Сподіваємося, що вона слугуватиме добрим прикладом для продовження розпочатої роботи із збереження архітектурної мови міста. Адже непоодиноким явищем стали старі будинки із обдертими фасадами, зруйнованими внутрішніми перекриттями. Фасади таких споруд «прикрашають» дерева, що проросли на зачинених десятиліттями балконах або елементах зовнішніх виступів стін та дахів. Якщо додати до цієї картини мікс із вікон, що включає рештки старих дерев'яних рам і сучасних склопакетів (здебільшого білого кольору), порушення кольорової гамми під час різноманітних робіт із точкового утеплення окремих квартир на різних поверхах як старих будинків, так і багатоповерхівок радянської доби, то Харків, в разі продовження таких змін, буде виглядати вкрай непривабливо. Спроби «оживлення» деяких знакових споруд (перекрашування колишнього ломбарду у жовтий колір, Держпрому – у світло-сірий замість, відповідно, червоного і сталевого) виглядають неорганічно. А про те, щов Харкові із XIX ст. зовнішньому вигляду будинків і вивісок, підтриманню кольорової гамми надавалося величезне значення, свідчить існування в ті часи серед ремісників такої самостійної групи, як «живописці вивісок» [15], яку не доводилося зустрічати по інших містах. Вважаємо, дослідження кольорової «мови» міста та її творців стало б важливим внеском в урбаністичні студії.

Підвищена увага до такого аспекту урбаністичних студій, як топоніміка, не має викликати здивування. Після ухвалення закону 2015 р. і компанії масових перейменувань, що відбулися по всіх населених пунктах держави, дискусії навколо цього питання не вщухають. Ситуація в Харкові, як і в Україні в цілому, полягає в тому, що питання мови, топоніміки, міської ідентичності залишаються вкрай політизованими. На порозі такої кампанії сьогодні опинилася Польща, в якій ухвалено рішення про перейменування 943 об'єктів міської топоніміки [6].

У Харкові мабуть вперше обговорення питань топоніміки відбувалося переважно у соціальних мережах, де розміщено, зокрема на Facebook, доволі ґрунтовні матеріали з даного питання спільнотами «Харківська топонімічна група», «Харків: новые имена. Топ 200», «Старий Харків» та ін. На думку М. Тахтаулової, в Харкові «декомунізація спровокувала активність суспільства, яке побачило у тому процесі можливість для втілення національно-патріотичного дискурсу в місцевий зрадянізований ландшафт». [18, с. 149]. Не заперечуючи факту зростання уваги до національно-патріотичного дискурсу в місті, ми вважаємо, що у Харкові в ході кампанії по декомунізації склалися чотири моделі вирішення питання оновлення міської топоніміки. Ми пропонуємо назвати їх «академічна» (орієнтується на рекомендації науковців-урбаністів), «ідеологічна» (використовує політико-ідеологічні аргументи), «містоцентрична» (акцентує увагу на збереженні історико-генетичного коду міста) та «бюрократична». Водночас, маємо застерегти проти спроб здійснити жорстке протиставлення цих моделей. Провести розмежування між ними не просто. Вони часто перетинаються. Особливо наочно це демонструє приклад «бюрократичної» моделі, яку реалізовували представники міських владних інституцій, намагаючись маніпулювати пропозиціями, висловленими представниками інших моделей. Найяскравіше маніпуляції та конфлікти між репрезентантами моделей проявилися під час загальноміських слухань в кіноконцертному залі «Україна», коли перше зібрання було зірване. Значна частина міського

суспільства, особливо літніх людей, була орієнтована на «містоцентричний» підхід. Водночас вони чинили опір появі на мапі міста деяких «харківських» імен. Прикладом такої поведінки були збори громадськості тоді ще Дзержинського району, в яких нам довелося брати участь і бути свідком того, як група учасників цілком свідомо намагалася не допустити зміни назви провулку Саммерівський на Людмили Гурченко. Причому вони достеменно не знали, чим відзначився більшовик Іван Саммер, тож підозрювати їх у комуністичних симпатіях буде абсолютно неправильно. Ці активісти лише виступали проти перейменування на честь акторки. Прикметно, що у Польщі, Угорщині, Чехії, Хорватії мали місце типологічно схожі конфлікти між громадськістю і владою щодо перейменувань вулиць [3].

Досвід Польщі свідчить, що непоодинокими є випадки використання специфічних прийомів «перейменування без перейменування». Зокрема, міська рада Варшави отримала листа з проханням не перейменовувати вулицю Юліана Бруна – комуніста, публіциста і літературного критика міжвоєнної доби, пропонуючи компроміс: перейменувати вулицю на честь Джордано Бруно, щоб місцевим жителям не треба було міняти документи; вулицю Олександра Ковальського (діяча Компартії Польщі) перейменовували на честь Олександра Ковальського (хокеїста довоєнного часу); вулицю, названу на честь радянського розвідника Юліуша Рідігера перейменовували на вулицю Людвіка Рідігера, хірурга, та ін. [3]. Спроби використання подібних прийомів мали місце і в Харкові. Так, міська влада пропонувала залишити назву Дзержинського району міста, змінивши посилання із Фелікса Дзержинського (засновника ВЧК) на Владислава Дзержинського – лікаря, невролога і психіатра, який кілька років працював у Харкові та губернії. Врешті-решт район отримав назву Шевченківський. А вулицю і в'їзд на честь радянського партійного діяча Михайла Калініна таки перейменовували на честь авіаконструктора Костянтина Калініна, який працював у Харкові в 1920-1930-х рр. При чому ініціатори перейменування, обираючи постать К. Калініна, апелювали до поширеного міфу «першої столиці» та здобутків радянської доби і, цілком імовірно, не підозрювали, що він служив в авіаційних підрозділах Української Держави та Української Народної Республіки в добу Української революції 1917-1920 рр. Принагідно можемо висловити здивування, чому, приміром, не було увічнено постать такого інженера-конструктора, як Афанасій Фірсов, який стояв біля витоків перетворення міста в 1930-х рр. на «танкоград». Втім у майбутньому топонімічні дослідження потрібно розширювати. Так, приміром, варто звернути увагу на те, як фінські історики студіюють на матеріалах Хельсінкі розмовні форми вуличної мови, особливості дитячого сленгу та сленгу різних районів міста, вплив сленгу на формування топоніміки міста та міської ідентичності [25, р. 455, 456-457, 458-459, 468-470].

Зважаючи на те, що Харків – складна економічна, соціальна, політична система, дослідження потребують розширення фокусу. Уявлення про те, як виглядає проблематика з історичної урбаністики в світі, надають дані з останнього числа журналу «UrbanHistory». Так, протягом 2016 р. зафіксовано близько 1000 статей у 200 журналах [24, р. 727-776]. Західні науковці значну увагу приділяють методам та методології досліджень, теорії урбанізації, студіюванню таких джерел, як карти, графічні зображення, фото, творенню урбаністичного середовища, зокрема плануванню міст, домобудівництву, погляду на міста в художній літературі тощо [24, р. 726-727]. Вважаємо, що втілення їх в практику конкретних досліджень сприятиме введенню Харкова в світовий науковий простір, в якому, принаймні в 2016 р., він, як інші міста України, не був представлений. Посилаючись на вище згаданий Британський журнал, констатуємо, що у ньому відображено матеріали з історії 288 міст світу, зокрема, Лондону присвячено 178 статей, Нью-Йорку – 27, Парижу – 24, Санкт-Петербургу – шість, Загребу, Москві, Лієпаї – по одній публікації [24, р. 777-781]. Очевидним виглядає створення бібліографії з проблем розвитку українських міст, налагодження рецензування літератури з урбаністики, що можливо шляхом колективних зусиль наукових інституцій України. Історія перейменувань у Харкові свідчить про те, що дана тема є першою, коли матеріали з інтернету виступатимуть головним джерелом для

дослідників. Тому перед науковцями постане питання теоретичного осмислення можливостей їх використання. Вважаємо також, що з метою адекватного вписування історії Харкова у світовий контекст потрібні наскрізні студії за великий часовий проміжок, порівняльні дослідження в рамках України, Південно-Східної Європи та світу, видання творів світової інтелектуальної спадщини з урбаністики у перекладі українською мовою.

Література

1. Багалеї Д.І., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Харьков, 1905-1912. – Т. 1-2.
2. Баранцев П. Міста України в контексті процесу глобалізації. – К. : НОМУРО, 2012. – 101 с.
3. Горбач Д. Декомунізація Східної Європи: чи правильним шляхом іде Україна // Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/11/10/7040071/>
4. Города России в 1910 году. – СПб: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1914. – 1158 с.
5. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. – К.: Вид-во «КІС», 2014. – 352 с.
6. Декомунізація у Польщі: майже 1000 вулиць буде перейменовано // Режим доступу: <http://naszwybir.pl/dekomunizatsiya-u-polshhi-majzhe-1000-vulyts-bude-perejmenovano/>
7. Детройт став найбільшим містом-банкрутом США // Режим доступу: <https://dt.ua/WORLD/detroit-stav-naubilshim-mistom-bankrutom-ssha-133149.html>
8. Економіка Харківщини у 2001 році. – [Х., 2002]. – 48 с.
9. Зукин Ш. Культуры городов. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – 424 с.
10. Івченко А. Міста України. Довідник. – К.: НВП «Картографія», 1999. – 136 с.
11. Ільїн В.Г. Особливості післявоєнного відновлення та розвитку радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1945-1991): історичний аналіз: Авт дис. ... к. іст. наук. – Х., 2017. – 22 с.
12. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н.Ярмиш, С.І.Посохов, А.І.Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
13. Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с.
14. Макс Розенфельд. Харьков имеет собственный генетический код. Интервью с И. Шевченко 9 декабря 2015 г. // Режим доступу: <https://kh.depo.ua/rus/kh/maks-rozenfeld-harkiv-mae-osobistiy-genetichniy-kod-08122015200000>
15. Обзор Харьковской губернии за 1914 год. – Х., 1915. – Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии».
16. Розенфельд М. Фасады. Харьков. – Х.: ПП «АССА», 2017. – 118 с.
17. Станет ли Харьков вторым Гонконгом? // Городская газета. – 1998. – 16 апр.
18. Тахтаулова М. Харківська топоніміка: етапи декомунізації // Місто: історія, культура, суспільство. Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – Київ, 2017. – № 1 (2). – 253 с. С. 142-151.
19. Устинов И.А. Описание г. Харькова. (репринтное издание). – Х.: Издательство САГА, 2007. – 362 с.
20. Харків необхідно позиціонувати як столицю ІТ-технологій // Режим доступу: <http://varta.kharkov.ua/news/technology/1118033>
21. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
22. Шаповалов И. Кто хочет сделать Харьков городом-зомби, или возможно ли харьковское экономическое чудо? // Грани. 1996. 2 сент. № 35.

23. Ярмиш О.Н., Головка О.М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: ХІХ-ХХ і ХХ-ХХІ. Досвід історії та сучасності: Монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ., 2004. – 372 с.
24. Andrews A. Bibliography of urban history 2017 // *Urban History*. V. 44. Is. 4. 2017. P. 726-781.
25. Paunonen H., Vuolteenaho J., Ainiola T. Industrial urbanization, working-class and slang toponyms in early twentieth-century Helsinki // *Urban History*/ V. 36. Issue 3. December 2009. P. 449-472.
26. Seelye K.Q. Detroit Census Confirms a Desertion Like No Other // Режим доступу: http://www.nytimes.com/2011/03/23/us/23detroit.html?_r=1
27. *Urban Governance: Britain and Beyond Since 1750*. Ed. By R.J. Morris, R. H. Trainor. – Routledge, 2000. – 268 p.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-20

Мусієздов О. О.**Інформація про дослідження****«Традиційні, модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)»**

У 2017 році було проведено наукове дослідження «Традиційні, модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)» (науковий керівник – Мусієздов Олексій Олександрович, доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна).

Дослідження було здійснене завдяки Гранту Президента України за конкурсним проектом Ф74/158-2017 Державного фонду фундаментальних досліджень (гранти Президента України докторам наук для здійснення наукових досліджень на 2017 рік) та дотації Канадського інституту українських студій з Вічного фонду ім. Анни і Нікандра Буковських та з Вічного фонду ім. родини Стасюків.

Мета дослідження полягала у тому, щоби застосувати методологію Всесвітнього дослідження цінностей (World Values Survey) до вивчення цінностей жителів Харкова. Оскільки розподіл цінностей у межах країни не є рівномірним, принципово важливим є дослідження саме міст як середовища формування постмодерних цінностей. Відтак дослідження Харкова дало б змогу порівняти цінності жителів міста з цінностями мешканців України в цілому та окремих груп, й тим самим оцінити процеси модернізації та постмодернізації у місті.

Метод збору інформації – індивідуальне інтерв'ю. Опитано 1200 мешканців Харкова. Вибірка є репрезентативною для дорослого населення міста Харкова (старше 18 років) за статтю, віком та освітою.

Головний попередній висновок полягає в тому, що постмодерні цінності є дещо більше вираженими серед жителів Харкова порівняно з мешканцями України в цілому. Поки що не можна сказати, що саме є причиною цих ціннісних проявів – чи специфіка великого міста або регіону, чи часова відстань між опитуваннями 2011 (загальноукраїнське опитування – 6 хвиля World Values Survey) та 2017 року. Уточнити це планується у більш детальному аналізі отриманих даних цього та подальших досліджень. На сьогодні отримані дані аналізуються, результати будуть опубліковані у провідних наукових виданнях.

Дослідження створює теоретико-методологічне підґрунтя для наступних досліджень міст взагалі та українських міст в нових суспільних, політичних, економічних, культурних, інформаційних, технологічних тощо умовах, зокрема. Дослідження сприяє розумінню зв'язків між соціальною структурою та цінностями взагалі та у просторі міста, зокрема, що є продовженням відповідних теорій, в тому числі концепцій, які стосуються досліджень міста та міських спільнот. Попри проведення різного роду соціологічних досліджень у Харкові, про цінності харків'ян відомо вкрай недостатньо. Емпіричні результати проекту не лише заповнюють цю прогалину, але й дають змогу уточнити місце Харкова, а також різних міських груп у просторі цінностей, запропонованому у World Values Survey (традиційність/секулярність-раціональність – виживання/самовираження).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 26

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Літературні редактори М.А. Курушина, Є.О. Редько
Технічний редактор В.П. Потоцький

61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 19.30. Тир. 100 прим. Зам. 181-18.
Підписано до друку 15.03.2018.Папір офсетний.

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О. В.
61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп. 1, к. 19. Тел.: (057) 758-01-08, (066) 822-71-30
Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру
видавців та виготовників видавничої продукції серія ДК 3587 від 23.09.09 р.

